

**Государственное образовательное учреждение высшего
профессионального образования
«Казанский государственный университет им. В.И. Ульянова
Ленина»**

на правах рукописи

МУХАМЕТШИН ФАНИС МУХАМЕТГАЛИЕВИЧ

ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГАЗЕТЫ «НУР»

10.02.02 – Языки народов Российской Федерации (татарский язык)

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук

Научный руководитель:
д-р филол. наук, проф.
Хисамова Фагима Миргалиевна

КАЗАНЬ 2007

В. И. Ульянов-Ленин исемендәге Казан дәүләт университеты

Кулъязма хокукында

МӨХӘММӘТШИН ФӘНИС МӨХӘММӘТГАЛИ УЛЫ

«НУР» ГАЗЕТАСЫНЫҢ ЛЕКСИК-ГРАММАТИК ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

10.02.02 – Россия федерациясе халыклары телләре (татар теле)

Филология фәннәре кандидаты дигән гыйльми дәрәжә алу өчен тәкъдим ителгән диссертация

Фәнни житәкче:

филология фәннәре докторы,
профессор

Хисамова Фәһимә Миргали кызы

КАЗАН 2007

	Эчтәлек	
Кереш.....		5
Беренче бүлек. Татар вакытлы матбугатын булдыру өчен көрәш.....		9
1.1. Татар телендә газета чыгару өчен алып барылган эшләр.....		9
1.2. Г.Баязитовның гыйльми-ижтимагый эшчәнлегә		14
1.3. “Нур” газетасында әдәби тел турында бәхәсләр.....		25
Икенче бүлек. “Нур” газетасында басылган мәкаләләрнең лексик үзенчәлекләре.....		31
2.1. “Нур” газетасы теленең лексикасы (лексик-тематик) төркемнәр.....		32
2.2. Рус теле аша кергән алынма лексика.....		78
2.3. “Нур” газетасы лексик-семантик анализ.....		80
Өченче бүлек. “Нур” газетасында басылган мәкаләләрнең графо-фонетик һәм морфологик үзенчәлекләре.....		82
3.1. Графо-фонетика.....		95
3.2. Газета теленең морфологик үзенчәлекләре. Исем.....		99
3.3. Алмашлык.....		112
3.4. Сыйфат.....		124
3.5. Сан.....		130
3.6. Рәвеш.....		133
3.7. Фигыль.....		136
Йомгак.....		153
Әдәбият.....		158

Кереш

Теманың актуальлеге. Билгеле булганча, XX йөз башы татар телендә вакытлы матбугат барлыкка килү һәм аның үсү чоры буларак характерлы. 1905 елгы революциядән соң, Россиянең татарлар яшәгән жирләрендә татар телендә газета һәм журналлар чыга башлый. Шулар арасында “Нур” газетасы аеруча мөһим урын алып тора. Россиядәге мөселман җәмәгәтчеләге тарафыннан зур теләктәшлек белән каршы алынган әлеге газетаның беренче саны 1905 елның 2(15) сентябрендә дөнья күрә. Газетаның мөхәррире, заманы өчен укымышлы кеше, дин белгече, җәмәгәт эшлеклесе, коллежский асессор, Тышкы эшләр министрлыгы тәржемәчесе, хәрби ахун Гатаулла Баязитов була. Газета 1905-1914 еллар аралыгында басыла. Соңгы саны 1914 елның 22 июнендә чыга. Барлыгы 310 сан дөнья күрә. Бу газетада мәҗрифәт, фәлсәфә, дин, тел, әдәбият, мәдәният, милләт һәм башка мөһим мәсьәләләргә кагылышлы язмалар басылып килә.

Газета битләрендә, бигрәк тә башлангыч чорында, Р. Фәхретдин, Һ. Максуди, Ф. Кәrimi, Г. Исхакый, К. Мотыйгый, Ф. Сөләймания һ. б. язмаларын очратабыз. Биредә дәүләт думалары әгъзалары С. Максуди, Г. Еникиев, К. Тәвкилев һ. б. думада ясаган чыгышлары басыла. Газета редакциясендә Ш. Камал, С. Сүнчәләй, К. Бәкер кебек мәшһүр шәхесләр эшли.

Газетада С. Сүнчәләй һәм М. Сабитовның шигырьләре басыла.

Озак еллар дәвамында бу газета игътибардан читтә кала бирде. Совет власте елларында “Нур” газетасына буржуаз-милләтчелек идеяләрен яклаучы газета дигән тамга салынды һәм онытылуга дучар ителде. Ләкин газетаның сәяси йөзен түгел, ә анда басылган мәкаләләрнең тел үзенчәлекләрен өйрәнүгә вакыт җитте.

“Нур” газетасында басылган мәкаләләрнең тел үзенчәлекләрен тикшерү, XX йөз башындагы татар әдәби теленең публицистик стильдә, ягъни вакытлы матбугатта ни дәрәжәдә кулланылганлыгын да ачыкларга ярдәм итә.

“Нур” газетасының лексик-грамматик үзенчәлекләрен өйрәнәргә кирәклегә безнең эшебезнең фәнни-теоретик һәм практик яктан актуальлеген билгели.

Теманың өйрәнелеше. Тюркологиядә газета телен өйрәнәп язылган күп кенә хезмәтләр бар. Татар тел белемендә Ш. Рамазанов, В. Хаков, Ә. Ишморатов, С. Ибраһимов һ. б. ның хезмәтләрен билгеләп үтәргә мөмкин.

Хәзерге көндәге вакытлы матбугат телен өйрәнүдә И.М. Низамов, В.З. Гарифуллин, Р.Х. Мөхиярова хезмәтләре дә әһәмиятле урын алып тора.

Шулай ук башка төрки халыкларның галимнәреннән: С. Исаев, Б. Әбелхасимов, А. Ахабаев (казакъ телендә), М. Мирзаев (үзбәк телендә), Т. Алиев (әзербайжан телендә) һ.б. ның хезмәтләре игътибарга лаек.

“Нур” газетасында басылган мәкаләләрнең лексик, графо-фонетик һәм морфологик үзенчәлекләренә системалы һәм комплекслы анализ ясау диссертациянең төп **максаты** булып тора. Максатка ирешү юлында түбәндәге **бурычлар куелды**:

– XX йөз башындагы социаль-сәяси һәм мәдәни-тарихи ситуацияне өйрәнү; XX гасыр башындагы тел ситуациясен ачыклау; Татар телендә вакытлы матбугат барлыкка килү тарихын яктырту;

– “Нур” газетасының басылу тарихын һәм Г. Баязитовның гыйльми-иҗтимагый эшчәнлеген тикшерү;

– “Нур” газетасының лексикасына системалы анализ ясау;

– Газетада басылган мәкаләләрнең графо-фонетик һәм морфологик үзенчәлекләрен тикшерү;

Диссертациянең фәнни яңалыгы. Диссертация шул чордагы тел ситуациясенә бәйле рәвештә “Нур” газетасының лексик-грамматик үзенчәлекләрен тикшерүне үз эченә ала. Структур планда ул, XX гасыр башында чыккан периодик басмаларның лексик, графо-фонетик һәм грамматик үзенчәлекләрен системалы анализлауның бер үрнәге булып тора.

Хезмәтнең фәнни-теоретик кыйммәте.

Диссертациянең фәнни әһәмияте шунда: беренчедән, “Нур” газетасында басылган мәкаләләрнең тел үзенчәлекләрен анализлау, XX йөз башы татар вакытлы матбугатының лексик составын, грамматик төзелешен ачыкларга ярдәм итә һәм татар әдәби теле тарихын өйрәнүгә өлеш кертә. Икенчедән, “Нур” газетасында басылган мәкаләләрнең тел үзенчәлекләрен анализлау, татар әдәби теленең үсеш тенденцияләрен ачыклау өчен өстәмә тел материалы бирә. Өченчедән, әлеге хезмәт XX йөз башында чыккан башка газета-журналларның тел үзенчәлекләрен өйрәнүдә файдаланырга мөмкин.

Гамәли яктан диссертация татар вакытлы матбугатының тел үзенчәлекләрен тикшерү буларак, әдәби тел тарихы һәм тарихи грамматика курсларын укытканда һәм шулай ук махсус курсларда файдаланылырга мөмкин.

Тикшерүнең методологик нигезен тюрколог галимнәрдән Н.А. Баскаков, А.М. Щербак, рус галимнәреннән Г.О. Винокур, Д.П. Вовчок, татар телчеләреннән, Л. Жәләй, Ф. Фасиев, В.Х. Хаков, Ә. Ишморатов, С.М. Ибраһимов, Ф.М. Хисамова, И.М. Низамов, Ф.С. Сафиуллина, И.Б. Бәширова, В.З. Гарифулин, Р.Х. Мөхиярова, һ.б. ларның хезмәтләре тәшкил итә.

Газетада басылган мәкаләләрнең тел үзенчәлекләрен тикшергәндә, без хәзерге тел белемдә кабул ителгән тарихи-чагыштырма, функциональ-стилистик һәм лингвистик барлау методларыннан файдаландык.

Тикшерүнең чыганаклары. Диссертациянең төп чыганаклары булып, “Нур” газетасының Казан дәүләт университеты Н.И. Лобачевский исемендәге фәнни китапханәнең сирәк китаплар һәм кулъязмалар бүлегендә саклана торган басмалары хезмәт итте.

Апробация. Диссертациянең аерым өлешләре төрле чыгышларда, фәнни-гамәли конференцияләрдә ясаган докладларда, В.И. Ульянов-Ленин исемендәге Казан дәүләт университетының еллык йомгак

конференцияләрендә (2004-2006) ясаган чыгышларда һәм 6 мәкаләдә чагылыш тапты.

Диссертациянең төзелеше. Диссертация керештән, өч бүлектән, йомгак, әдәбият исемлегеннән гыйбарәт.

Хезмәтнең төп эчтәлегә

Керештә теманың актуальлегә, хезмәтнең максаты, бурычлары, фәнни яңалыгы, тикшерү методлары күрсәтелә.

Беренче бүлек “Татар вакытлы матбугатын булдыру өчен көрәш” дип атала. Әлегә бүлектә татар телендә вакытлы матбугат булдыру өчен алып барылган бер гасырлык көрәш тарихы, “Нур” газетасының мөхәррире Г. Баязитовның ижтимагый эшчәнлегә һәм “Нур” газетасында барган “Әдәби тел бәхәсе” мәсьәләләре тикшерелә.

Икенче бүлек “Нур” газетасында басылган мәкаләләрнең лексик үзенчәлекләрен өйрәнүгә багышлана.

Өченче бүлектә “Нур” газетасында басылган мәкаләләрнең графофонетик һәм морфологик үзенчәлекләре өйрәнелә.

Бу хезмәттә, “Нур” газетасының тел үзенчәлекләрен тикшерүдә, түбәндәге транскрипция кулланылды:

a – آ, ا, ە	i, y - ى	s – س, ث, ص, ط	h - ه
ä – ä, ە	k – ك	t – ت,	
b – ب	q – ق	u, ü - و	
w – و	l – ل	f - ف	
v – و, ۇ	m – م	x – خ, ح	
g – گ, ك	n – ن	c - ج	
ğ - غ, ع	o, ö – و	č - چ	
d – د	p – پ	š - ش	
z – ز, ض, ظ, ذ	r – ر	ŋ - ڭ	

Беренче бүлек

Татар вакытлы матбугатын булдыру өчен көрәш

1.1. Татар телендә газета чыгару өчен алып барылган эшләр

XIX гасыр ахыры, XX йөз башында татарларның ижтимагый-мәдәни тормышында кардиналь үзгәрешләр башлана. Алар төрле сәбәпләргә бәйле. Бу, беренчедән, социаль-иқтисади хәлнең үзгәрүе һәм социаль структуралар формалашуга бәйле. Әлеге үзгәрешләр ижтимагый-сәяси һәм рухи-мәдәни тормышта яңа фикерләр барлыкка килүгә этәргеч була. Бу күренешләр күпмедер дәрәжәдә XVIII гасырның икенче яртысында самодержавиянең милли сәясәтендәге үзгәрешләр белән бәйле.

Мәгълүм булганча, 1789 елда Екатерина II указы белән Россия мөселманнарының Дини идарәсе оеша һәм рәсми рәвештә мөселман җәмгыяте барлыкка килә. Шул ук вакытта татарлар мәктәп-мәдрәсәләр һәм мәчетләр төзү эшен дә киңәйтеп җибәрә. Инде XIX гасырның икенче яртысында татарларның бәйсез халык мәгарифе системасы барлыкка килә.

Болар барысы да татарларга үзләренең рухи ихтыяжларын канәгатьләндерә башларга мөмкинлек бирә. Җәмгыятьтә милли зыялылар катламы формалашу бара. Аның барлыкка килүе милли дәүләтчелек, дөньяви уку йортлары, милли матбугат булмавы шартларында дәвам итә. Татар, Урта Азия, мөселман көнчыгышы мәдрәсәләрендә гыйлем алган зыялылар актив рәвештә, халыкны борчыган мәсьәләләргә күтәреп чыгалар. Алар үз эшчәнлекләрен мәгариф, әдәбият, мәдәният, дин өлкәсендә алып баралар. Шулар арасында иң мөһиме газета чыгару була.

Ләкин XIX гасырның икенче яртысында, XX йөз башында фән, мәгариф, әдәбият, сәнгать, мәдәният өлкәсендә үзгәрешләр башланса да, татарлар арасында вакытлы матбугат булмый. Татарлар арасында рәсми вакытлы матбугат бер гасырлык көрәш нәтижәсендә генә туа.

Мәгълүм булганча, милли матбугат булдыру өчен көрәш мәсьәләсе төрле фәнни хезмәтләрдә, фәнни һәм фәнни популяр журналларда яктыртылды. Узган гасырның 20-90 елларында бу өлкәдә Г. Ибраһимов, И.

Рәмиев, Ж. Вәлиди, С. Атнагулов, Г. Сәгъди, Ә. Кәримуллин, М. Госманов, В. Хаков, М. Мәһдиев, ә соңгы елларда Р. Әмирхан, Р. Нуруллина кебек галимнәр зур өлеш кертәләр. Әлеге галимнәрнең хезмәтләреннән күренгәнчә, милли матбугатны булдыру өчен көрәш XIX гасырның I яртысында башлана. XIX йөз башында прогрессив Казан галимнәре, укымышлылары халыкның ижтимагый һәм рухи-мәдәни тормышларын үзгәртү өчен, татар телендә вакытлы матбугат булдыру чараларын күрә башлыйлар. Шундый галимнәрнең берсе – Казан университеты профессоры И.И. Запольский, 1808 елда рус һәм татар телләрендә “Казанские известия” дигән газета чыгаруны сорап, патша хөкүмәтенә мөрәжәгать итә. Әмма хөкүмәт әлеге үтенечне канәгатьләндермәс өчен барысын да эшли. 1810 елда, И.И. Запольский үлгәннән соң гына, әлеге газета рус телендә чыга башлый.

Татар телендә газета чыгаруга икенче адымны 1834 елда Казан университетының көнчыгыш бүлеге укучысы М.Г. Никольский ясый. Ул “Бәхрел-әхбәр” (“Яңалыklar дингезе”) дип аталган газета чыгару өчен эшчәнлек башлый. М.Г. Никольскийның проекты Казан университеты профессоры, көнчыгышны өйрәнүче галим мәшһүр А.К. Казембек һәм Казан укыту округы попечителе М.Н. Мусин-Пушкин тарафыннан да зур яклау таба. Алар, Никольский үтенече буенча, газета чыгару өчен рөхсәт сорап, Эчке эшләр министрлыгына мөрәжәгать итәләр, ләкин бу адым да нәтижәсез кала.

1864 елда татар телендә вакытлы матбугат булдыру өчен тагын бер омтылыш ясала. Бу юлы “Файда” исемле журнал чыгару өчен эш алып барыла. Әлеге басманың инициаторы коллежский ассессор, Эчке эшләр министрлыгы тәржемәчесе П.И. Пашин була, әмма журналны чыгаруга бу очракта да рөхсәт бирелми.

1864 елда Азия департаменты тәржемәчесе И. Нафальның да Санкт-Петербургта татарча газета чыгарырга дип язган үтенече кире кагыла.

1865 елда рус армиясе капитаны В.С. Курочкин матбугат эшләре баш идарәсенә “Файда” исемле газета чыгарырга рөхсәт сорап үтенеч яза. Бу үтенеч тә шулай ук кире кагыла.

XIX гасырның 60 елларыннан башлап, туган телдә газета чыгару өчен көрәшкә татарлар үзләре кушылалар. 1863 елда Каюм Насыйри һәм литотипография тотучы Мөхәммәтгали Яхин Казан хәрби губернаторы Козлянинга газета чыгару өчен рөхсәт сорап үтенеч язалар. Бу хат Ә. Кәримуллинның хезмәтендә китерелгән [143; 151]. Үтенеч түбәндәгедән гыйбарәт: “Россия империясендә рус булмаган милләتلәр арасында татарлар иң күп санлы халыкларның берсе булуларына карамастан, аларның үз телләрендә әлегә хәтле вакытлы матбугатлары юк. Шунлыктан аларга хөкүмәтнең вә урындагы даирәләрнең татарларга кагылышлы күрсәтмәләре икенче кулдан, колактан-колакка гына ирешә. Хәзерге көндә зур тизлек белән үсеп барган сәнәгать вә сәүдә мәсьәләләренә караган яңалыклар белән алар соңга калып танышалар. Ә бу сәүдә сәнәгать эшләренә аерата һәвәс татарларның эшчәнлегендә зур комачаулыklar тудыра. Ниһаять, үзләренә гореф-гадәтләре вә дине буенча татарлар башка халыклар белән бик үк аралашып яшәмәсәләр дә, кеше табигатенә хас булган яңалыклар белән кызыксыну аларга да ят нәрсә түгел.

Татарларның күпчелеге рус грамотасын белми, рус газеталарын укып барырлык дәрәжәдә рус телен белүчеләр аз. Татар телендә газета чыгару югарыда күрсәтелгән кимчелекләрне бетерергә ярдәм итәр иде.

...Сез галиҗәнәптән “Таң йолдызы” исеме белән газета чыгарырга безгә рөхсәт бирүне яклап эчке эшләр министрына үтенечебезне җиткерүне түбәнчелек белән сорыйбыз.”

Татар телендә газета-журналлар кирәклеген дәлилләп язылган әлегә үтенеч тә хөкүмәт тарафыннан кире кагыла. К. Насыйри татар телендә газета чыгарырга рөхсәт ала алмагач, 1811 елдан башлап журнал характерындагы өстәл календарьлары чыгарырга эзерләнүе турында язып чыга.

Санкт-Петербург университетында төрки телләр укытучысы булып эшләүче Х. Фәезханов та татар телендә газета чыгарырга рөхсәт алу өчен омтылыш ясап карый. Ләкин әлеге үтенеч тә алдагыларының язмышын кабатлый.

XIX гасырның 70 еллары башында А. Котлыяров, Х. Бикбулатов “Дәфтәр мөждәвәр” (“Яңалыклар жыентыгы”) дигән газета чыгарырга хөкүмәттән рөхсәт сорыйлар. Газетаның проекты Россия һәм чит ил тормышын, әдәбиятын, мәдәниятен пропагандаласа да, газетаны чыгарырга рөхсәт бирелми.

1885 елда Казан губернасы Спасс өязе крестьяны С. Әхмәровның да газета чыгарырга рөхсәт сорап язган үтенече кире кагыла.

XIX гасырның 80 елларында газета чыгаруга Г. Ильяси һәм башкалар да омтылып карыйлар. Ләкин аларның үтенечләре дә хөкүмәт тарафыннан канәгәтләнделерми.

Шулай да татар телендә вакытлы матбугат булдыру өчен көрәш дәвам итә. 1893 елда Көнчыгышны өйрәнү буенча Император жәмгыятенен почетлы рәисе О.С. Лебедева (Гөлнар ханым) Петербургта Матбугат эшләре буенча баш идарә начальнигы Е.Фюккитовка татарлар өчен газета чыгару планын аңлатып бирә һәм яклау да тапкан кебек була. Ләкин тиздән Гөлнар ханымга кыска итеп язылган рәсми кәгазь килә, “Чишмә” исемле русча-татарча газета чыгару проектын эчке эшләр министры кулай тапмый диелә, анда [143; 158]. Чөнки газета мөселманнарга аң-белем бирүне, рус тарихы, әдәбияты белән таныштыруны максат итә.

Патша хөкүмәте халыкны караңгылыкта тотарга тырышып, руслаштыру сәясәте алып бара. Мондый жәмгыятьтә рус һәм татар мәгърифәтчеләренен теләге тормышка ашмас бер хыял гына булып кала. Озак еллар буена татарлар өчен вакытлы матбугат функцияләрен календарьлар һәм мәдрәсә шәкертләре чыгарган кулъязма газет һәм журналлар үтәп килә.

Шундый газеталарның берсе Жәекта Камил Мотыйгый Төхфәтуллин тарафыннан чыгарыла. Әлеге газетада Г. Тукай үзенең журналистлык

эшчәнлеген башлап жибәрә. Газета “Әль-Мәгариф” дип атала. Камил Төхфәтуллин 1903 елда Әл-Әсхар университетын тәмамлап, туган иленә кайтканнан соң, әдәби эшчәнлек белән шөгыльләнүен дәвам иттерә, “Мотыйгия” мәдрәсәсендә гарәп һәм төрек әдәбиятларын укыта башлый.

Газетада мәгариф өлкәсенә кагылышлы мәкаләләр, кыска хикәяләр, фельетоннар, яна китапларга күзәтүләр язылып килә [127; 10].

Ни өчен соң патша хөкүмәте татарларга үз ана телләрендә газета-журнал чыгарырга рөхсәт бирми? Ә бит, чыганаclar күрсәткәнчә, татарлар Россиядә укый-яза белү жәһәтәннән беренче урында булганнар.

Шулай ук татарлар сан ягыннан да Россиядә руслардан, украиннардан, белоруслардан, яһүдиләрдән һәм казакълардан кала жиденче урында торганнар. Татар телендә вакытлы матбугат булдырмауның үз сәбәпләре бар. Татарлар элек-электән укымышлы халык булсалар да, Россиянең төрле почмакларында сибелеп яшиләр, ә татар телендә газета чыгару, халыкның милли аңын үстерүгә ярдәм итә. Бу исә, үз чиратында, патша хөкүмәтенең милли-колониаль изүенә каршы килә. Царизм “бүлгәлә һәм хакимлек ит” дигән гыйбарәсен бик уңышлы куллана.

“Татар демократик матбугаты” исемле китабында Р. Әмирханов XIX гасырда татарча газета яки журнал чыгарырга рөхсәт сорап патша хөкүмәтенә егермеләп гариза кәргәнән әйтеп үтә [17; 65], ләкин самодержавия үзенчә бер үжәтлек белән татарча вакытлы матбугатның юлын бикләп торган. Ә бит XIX гасыр азагында инде Россиядә ул чакта “инородцы” дип йөртелгән милләтләр телләрендә дә газеталар дөнья күрә. Мәсәлән, Кырымда Исмагыйль бәк Гаспралы наширлегендә һәм редакторлыгында “Тәрҗеман” исемле газета 1895 елдан чыга башлый. Кавказда шулай ук төрки әзербайҗан телендә “Молла Насретдин” исемле журнал һәм “Шәркый рус” исемле газета нәшер ителә.

XX йөз башында да татарларны мәдәни яктан кагу, кысу, рәнҗетү сәясәте дәвам итә. Башка халыклар яңадан-яңа басмалар чыгарганда, татар зыялылары һаман милли матбугат булдыра алмыйлар.

1903 елда Н. Максудый белән И. Терегулов үтенечләренә хакимият болай дип жавап бирә: “Татар телендә газета чыгару, милли үзәккә үстерә, рус телен, дәүләт теле буларак өйрәнүгә, руслашуга комачаулык тудыра”[18; 239]. Әлбәттә, газета чыгаруга рөхсәт бирелми.

Бу чорда вакытлы матбугат өчен көрәш мәсьәләсе Г. Исхакыйның “Тәржемәи хәлем” кулъязмасында да чагыла. Әдип түбәндәгечә яза: “Бу дәвердә Кырымда чыккан атналык “Тәржеман” гәзитәсеннән башка гәзитә мәжмугамыз булмаганга, без яшерен гәзитәләр нәшер итә башладык һәм мәкаләләребезне халыкны агарту өчен, һәркайсыбыз үзе фикерли алганча, милли хәятебезне үзгәртү, яхшырту темасына багышлый идек” [142; 390].

1883 елдан башлап Россиядәге төрки халыклар бер-берсенен тормышлары белән, мәдәнияте, әдипләре белән шул бердәнбер “Тәржеман” газетасы аша танышып киләләр.

Татар телендә газета чыгару өчен мөмкинлекләр 1905 елгы инкыйлабтан соң ачыла. Санкт-Петербург ахуны Гатаулла Баязитов татар телендә беренче газета чыгаруга ирешә. Газета “Нур” дип атала.

1.2. Г. Баязитовның гыйльми-иҗтимагый эшчәнлегә

Г.Баязитов турында мәгълүмат бирү өчен без, “Нур” газетасының 1911 елгы, 231 санында басылган “Ахун Гатаулла хәзрәт Баязитовның тәржемәи хәле” дип аталган мәкаләне, “Шура” журналының 1911 елгы, 10 санында басылган “Гатаулла ахун хәзрәтләре” дигән язманы һәм Г. Баязитовның оныгының оныгы Ялкын Сафа кызы Янбаеваның “Потомки Баязитова” (Харьков 2003) дигән китабын, шулай ук “Нур” газетасының басыла башлавына 95 ел тулу уңае белән чыккан фәнни-гамәли конференция материалларыннан файдаландык. Әлеге хезмәтләрдән күренгәнчә, Г. Баязитовның тормыш юлы түбәндәгечә күз алдына килә:

Күренекле дин белгече, танылган жәмәгәт эшлеклесе, Петербург собор мәчетен төзетүче, Россиядә татар телендә беренче газета чыгаручы һәм аның мөхәррире, имам-хатип һәм Тышкы эшләр министрлыгында тәржемәче вазифаларын башкарган күренекле шәхес Г. Баязитов (чын фамилиясе

Шахсуаров) 1846 елда Касыйм өязе Темников карьясында мулла гаиләсендә дөньяга килә. Баштарак Касыйм янындагы Чутай авылы мәдрәсәсендә укый, аннан Казан арты Кышкар мәдрәсәсенә килеп, дамелла Шиһабетдин житәкчелегендә укуын тәмамлый. Кышкарда калып, үзе дә берничә еллар дэвамында дәрәс бирә. 1871 елда Петербурттагы касыйм татарлары үзләренә бер мөхәллә төзүгә ирешәләр. Бу урынга мулла итеп Кышкардан Г.Баязитовны чакыртып алалар. Гатаулла хәзрәт тә якташларының бу гозерен кабул итә һәм шул елны Петербургка килеп, яңа оешкан мөхәлләгә имамлык итә башлый. Әмма дәүләт властылары белән эш итү өчен рус телен белү кирәк була. Г.Баязитов зур көч сарыф итеп, рус телен өйрәнә башлый, рус галимнәре, язучылары белән таныша. Арада берсе шагыйрь, публицист, тәнкыйтьче, дин галиме Владимир Соловьев (1853 – 1900) була. Г. Баязитов тәэсирендә ул “Мөхәммәт һәм аның хәяте” исемле хезмәт яза. В. Соловьев белән аралашу нәтижәсендә Г. Баязитов русчаны камил рәвештә үзләштерә, рус телендә мәкаләләр язарлык дәрәжәгә житә. Хөкүмәт аны Петербургның хәрби ахуны (өлкән мулла) итеп билгели. Моның асылы болай. Петербург һәм Кронштад базаларында, хәрби гарнизонда мөселман-татар солдатлары һәм матрослары хезмәт итә. Башкаланың югары уку йортларында байтак әзербайжан, татар егетләре белем ала. Хәрбиләр арасында хәрби муллалар тотарга рөхсәт ителә. Хәрби ахун әнә шул частыларда кораблардагы муллаларның эшенә күзәтчелек итә. Моннан тыш ул Петербургның хәрби уку йортларында, Пажеский корпуста, Николаевский, Александровский, “Беренче хәрби-инженерлык корпусларындагы мөселман хәрбиләренә (курсантларына) дин гыйлеме укыта. Бер үк вакытта ул Азиатский департамент хезмәткәрләренә төрек теле укыта, тәржемәче хезмәтен башкара. Польша татарлары өчен дәрәслек эшли. Аның ташбасмада чыккан “Татар теленң сарыфы вә нәхүе” дигән китабы да бар. Бу турыда “Нур” газетасының 1911 елгы 10 санында басылган “Ахун Гатаулла хәзрәтнең тәржемәи хәле” дигән мәкаләдә хәбәр ителә. “Дөнья вә мәгыйшәт” дигән китабы рус педагогы К. Д. Ушинскийның “Родное слово” китабына ияреп

язылган. Г. Баязитов русларның зур-зур күләмле газета-журналларына төрле зурлыктагы мәкаләләр яза. Аның мәкаләләре “Восточное обозрение” журналында, “Голос”, “Санкт-Петербургские ведомости” һәм “Сын отечество” газеталарында басылган. Бу мәкаләләрдә ул Россия мөселманнары арасында мәктәп-мәдрәсәләр челтәрен киңәйтү кирәклеген турында яза, мөселманнарны башка милләتلәр кимсетүеннән яклай, хөкүмәтне алар белән сак эш итәргә чакыра. Француз философы Жозеф Эрнест Ренан (1823 – 1892) “ислам дине бернинди прогрессны кабул итми” дип белдергәч, Г. Баязитов аның белән бәхәскә керә һәм “Возражение на речь Эрнеста Ренана” дигән китап яза. Г. Баязитовның “Ислам вә тәрәккый”, “Отношение ислама к науке и иноверам” дигән хезмәте Истамбулда төрек телендә һәм Парижда француз телендә басылып чыга.

Аның йортында шул чорның башка күренекле шәхесләре: премьер-министр Витте, “Тәржеман” газетасы мөхәррире И. Гаспралы, “Вакыт” газетасы мөхәррире Ф. Кәrimi һәм башкалар булалар. Г. Баязитов һәм аның улы С. Баязитов патша гаиләсә белән дә якыннан таныш була [128; 8].

Татар укымышлылары арасында Г. Баязитов дәүләт бүләкләрен иң күп алган кеше. Тышкы эшләр министрлыгында тәржемәче вазифаларын үтәгән өчен ул 3 нче дәрәжә “Станислав”, 2 һәм 3 нче дәрәжә “Анна” орденнары һәм биш медаль белән бүләкләнә, дәүләт иерархиясендә аңа “Коллежский советник” дигән дәрәжә бирелә. Г. Баязитовның чит ил орденнары да байтак: Бохара эмире аны өч тапкыр “Йолдыз” ордены, Төркия дәүләте 3 нче дәрәжә “Мәжидия” ордены, Иран дәүләте “Алтын таш ордены” белән бүләкли. Г. Баязитовны хөкүмәт Дәмәшккә илче итеп җибәрергә тели. Әмма ул андый зур дәрәжәдән баш тарта һәм бөтен калган гомерен газета чыгару эшенә багышлый. Җиһанда якты нур булып, 1905 елның 2 сентябрендә (иске стиль белән) империя башкаласы Санкт-Петербургта Казан шивәсендәге беренче татар газетасы чыга башлый. Газета “Нур” дип атала.

Татар халкының танылган шагыйре Г. Тукай газета чыгууга куанып, “Шималь яктан чыгын бәркә орды бер нур”, - дип язды, газетага багышлап язган шигырендә. Шигырь “Нур” ның 1905 елгы 6 декабрь санында басылган.

“Нур” газетасын булдыру өчен алып барылган эшләр, газетаның басылу тарихы соңгы елларда Р.У. Әмирхановның “Иманга тугрылык” [131; 384] һәм “Татарская дореволюционная пресса (в контексте “восток-запад”) [18; 239] хезмәтләрендә, яктыртылды. Әлеге хезмәтләрдә “Нур” газетасының нинди шартларда барлыкка килүе галим тарафыннан жентекләп тасвирлана.

1905 елның көзендә дөньяга килсә дә, аны чыгару өчен көрәшнең башлануы 1871 елга ук карый һәм шактый озак дәвам итә. 1871 елда Петербург шәһәре ахуны Гатаулла Баязит улы Баязитов цензура күзәтүе астында чыгачак русча-татарча “Һәфтә” газетасына рөхсәт сораган була. Заманы өчен дәүләт хезмәтендә югары гына дәрәжәгә ирешкән, ягъни коллежский ассессор булган, Тышкы эшләр министрлыгында тәржемәче вазифасын үтәгән, егерме ике ел буена “хакимияткә тугрылык белән” хезмәт иткән, Россиянең төрле орденнары белән бүләкләнгән мәшһүр бер зат булса да, Баязитов үтенеченә кат-кат тискәре җавап ала. Янәсе, “рус-татар газетасына ихтыяж аз”. Шулай ук татар телендә “Туркестанские ведомости” һәм “Приложения к Акмолинским ведомостям” дигән газета бар дип, гозер кире кагыла [18; 239].

Бу җавапка каршы Г. Баязитов яңа үтенеч юллый, Россиядә чыга торган рус-мөселман газеталарының берсе дә бәян ителгән максатка җавап бирмәгәннен әйтә. Дала генерал губернаторлыгы газетасы кыргыз телендә чыга, ул татарларга аңлаешсыз. Бакчасарайда нәшер кылына торган “Тәрҗеман” татар-рус телендә түгел, бәлки төрек-татар телендә, ул татарларга аңлашылмый. Әлеге үтенеченә Баязитов гомумән җавап алмый [131; 258]. 1893 елда милли матбугатка юл ачу өчен, ул тагын бер омтылыш ясап карый. Бу юлы ул “Чишмә” исемле газета чыгару мәсьәләсен күтәрә.

Ләкин бу инициатива да беренчесенә язмышын кабатлый. Ә Г. Баязитов моның белән һич кенә дә килешергә теләми. Петербург ахуны патша хөкүмәтенә милли сәясәттә ташламага баруын дәгъва итә. 1895 елның апрелдә ул матбугат эшләренә баш идарәсенә инде өченче тапкыр, бу юлы “Нур” исемендәге русча–татарча газета чыгарырга рөхсәт сорап яңа эш кузгата. Баязитовның үтенечен В.К. Плеве кебек зур дәрәжәдәге чиновниклар яклый. Казаннан махсус кешеләр килеп, газета файдасына тырыша. Тик хакимияттә Санкт-Петербург цензура комитетының көнчыгыш цензоры В.А.Смирнов утырганда, бу изге омтылыш хыял гына булып кала бирә [18; 239].

Матбугат эшләре баш идарәсе начальнигына юллаган үтенечендә булачак мөхәррир газетаның төп мәсләге итеп, Россиядә яшәүче күпсанлы мөселман халкына хөкүмәт эмерләренә чын максатын аңлатуны күрсәтә. Аңлатма языында ул хаклы рәвештә татарларның үз телләрендә газета булдыруга мохтаж икәнлекләрен әйтә, басманың дәүләт күләмендә әһәмиятле булуын да ассызыклай.

Булачак рус-татар газетасы сәяси тотрыксызлык шартларында яшәгән самодержавиялә хөкүмәтне тулысынча канәгатьләндерә. Ул әлеге газетаны үз максатларында файдаланырга уйлый. Ниһаять, хөкүмәт әлеге эшкә үзенә ышанычлы кешенә, танылган дин эшлеклесенә, ягъни Г. Баязитовка йөкли.

Шулай ук дәүләт башкаласында газета чыгарырга рөхсәт бирү мөселманнарга мәрхәмәт күрсәтү үрнәге дә булып тора. Чынлыкта исә эш бик гади була, хөкүмәт татар жәмәгатчеләгенә Санкт-Петербург шәһәрәндә газета чыгарырга рөхсәт биреп, аның эшчәнлеген контрольдә тотарга һәм татарлар яшәгән башка шәһәрләрдә, бигрәк тә Казанда газета чыгарырга рөхсәт бирмәскә уйлый.

Менә ни өчен Г. Баязитов тарафыннан Матбугат эшләре баш идарәсенә бирелгән үтенеч һәм аңлатма языы югары даирәләрдә тоткарланмый. Баш идарә дә, полиция департаменты да, Петербург генерал-губернаторы да,

хәтта татарларга кискен мөнәсәбәттә булган баш цензор В.Д. Смирнов та тышкы эшләр министрлыгы тәржемәчесенә киртә куймыйлар. Нәтижәдә, 1905 елның 4 апрелендә бирелгән үтенеченә Г. Баязитов, барлык даирәләрне тоткарлыксыз үтеп, шул елның 7 июнендә таныклык ала. Смирнов газета чыгарырга рөхсәткә кул куя [18; 239]. Бу хәл унбиш ел дәвамында аңлы рәвештә киртә корып торганнан соң була. 1905 елның 2 сентябрендә “Нур” газетасының беренче саны чыга.

Татар әдәбияты тарихында, матбугат тарихын өйрәнгән тикшеренүчеләрнең хезмәтләрендә “Нур” газетасы беркадәр тискәре яктан бәяләнә. Мәсәлән, журналист Исмәгыйль Рәмиев, совет чынбарлыгы белән бәйлә рәвештә 1926 елда Казан шәһәрәндә, “Гажур” нәшриятендә басылып чыккан “Вакытлы татар матбугаты (Альбом). 1905-1925) дигән хезмәттә “Нур” газетасына түбәндәге бәяне бирә: “Фикер ягыннан алсак, бик консервативный, бюрократ-клерикалларның фикерләрен хуплап, шуны дини пәрдәләргә өреп, укучыларына тәкъдим итте. Башлыча язган мәсьәләләреннән берсе – руханиларның тормышларын ничек, нинди юллар белән яхшырту, халык арасында аларның игътибарларын күтәрү дигән мәсьәлә булды. Баштарак моның битләрендә бик күпләрнең имзалары күренсә дә, соңга табарак, правительство кешеләре, бюрократлар тарафыннан чыгарылган казенный гәзит икәнә мәгълүм булу белән күзгә күренерлек язучылар аның тирәсеннән киттеләр. Аннан соң татарның мәдәни кыйбласы саналган Казанда татарча гәзит-журналлар чыга башлау белән үк, бу гәзит бик нык кеше күзеннән төште, халык Казан гәзитләрендә язарга, Казан гәзитләрен укырга салышты. Исеме “Нур” булса да, эчке һәм тышкы күренешләре белән бик нурсыз, ямьсез, укырга күңелсез гәзит иде... Моның бердәнбер яхшы булса, яхшы кәгазьдә басылуы булды”.

Ләкин “Нур” газетасына карата нинди генә тәнкыйть сүзләре яңгыраса да, шунысын онытмаска кирәк: йөз елга якин тигезсез көрәш нәтижәсендә майданга килгән бу газета житәрлек күләмдә таралган, милләтнең мәгълүм катламнарының ихтыяжларын канәгатьләндергән.

“Нур” газетасының чыга башлавы уңаеннан төрле урыннарда тәбрикнамәләр килә. Оренбург шәһәрәннән Фатих Кәrimi (соңыннан оештырылган “Вакыт” газетасының мөхәррире) котлавында, мәсәлән, менә мондый юллар бар: “...Татар милләтенен дөньяга кәлдәгеннән бирле беренче дөфга уларак ана телендә зәһур килмеш бу гәзитә өчен бөтен жан вә күңеленнән дәвам вә муаффекиягә эстәйүб, мөндәрижәсен укымага башладым”. (“Нур”, 1905, №6).

Жәек шәһәрәннән “Фикер”, “Уклар”, “Әл-гасрел-жәдит” исемле газет һәм журналларның нашире һәм мөхәррире Камил Мотыйгий Төхфәтуллин исә болай яза: “Тәрҗеман” да егерме сәнәләрдән бире безгә нур иде. Хәзер дә нурдыр. Чук жирләре вә чук адымнарарымызы сәйәрә итмәйә муаффекиягә улды... Ләкин чук озакта булындыгынан безә нуры лязем кадәр житешмийүр иде. Шимди затыңыз нуры урта бер жирә куйдыңыз, бу нурың бөтен Русияне истигаб итәчәге шөбһәсездер, “Нур” исә милләтемезнен жәһаләт-караңгылыкларына изалә әйләсен”.

Газетаның беренче санында нашир һәм мөхәррир Г. Баязитов “Нур” гәзитәсенен мәсләге” дигән мәкаләсендә игътибарны басманың төп максатына юнәлтә. Мәкаләдә ватанда күркәм мөгамәлә, берлек, дуслык төшенчәләренә басым ясала, аннары шул жирлектә рәхәтлеккә чыгу юлында гыйлем мәгърифәттә ныклык һәм гайрәт тиешлеге искәртелә. XX гасырның цивилизациясен бөтен жир шарындагы адәм балалары дөгъвәт итәләр, нишләп әле без моннан мәхрүм калырга тиеш, диелә баш мәкаләдә. Аннары бу максатлар ислам жирлегендә дәлилләнә. “Чөнки, - ди Гатаулла Баязитов, - ислам рухында һәм борынгы тарихта тәраккый вә мәдәният яратыла торган һәм мактауга лаек нәрсәләрдәр...” (“Нур”, 1905, №1).

Г. Баязитов “Нур” газетасын башта Петербургта атнага бер, я ике, я өч чыга торган гыйлем һәм дөнья вакыйгаларын бәхәс итүче төрек-татар гәзитәседер дип игълан итә. Тора-бара, атнага бер мәртәбә чыгачагын искәртә. Ләкин әүвәлге чорында атнага бер-ике тапкыр басылып килсә дә,

беркадәр вакыттан соң, даимилеген югалта. Соңга таба хәтта айга, ай ярымга бер мәртәбә дөнья күргән вакытлары да була.

Аның иң беренче саннары Ильяс Мирза Бораганский басмаханәсендә, аннары (1906 елның 29 мартыннан) аның махсус elektrik матбагасында, 1908 елдан Г. Баязитовның (1911 елдан соң Сафа Баязитовның) шәхси типографиясендә нәшер ителә.

Бу шәхесләр хакында, ягъни беренче нашир Г. Баязитов һәм аның улы С. Баязитов турында Ф. Кәриминиң “Ауропа сәяхәтнамәсе” хезмәтендә берникадәр мәгълүмат бирелә [144; 181-182], “...Сафа әфәнде әүвәл Казан мәдрәсәләренә берсендә гомум диния тәхсил итмеш. Мантыйк, гыйльме калям¹, дәрәсләре алмыш булып, хәзер дә исә, махсус сурәттә, мөгаллимнәр тотып, жәбер², һәндәсә³, хикмәт табигыя⁴, вә кимья⁵, кеби фәннәр илә, лисаны әжнәбия тәхсиленә башланмыш иде. Кәндесе мөстәгыйд⁶ вә ачык фикерле вә һәр шәйгә сәләтле бер кәнеждер...”⁷.

“Гатаулла хәзрәт Баязитов вакыт илә, мәдрәсә тәхсил итәрәк, фикъһы, калям, мантыйк, ысул вә хикмәт илаһия кеби безнең мәдрәсәләрдә укылган гыйлемнәрдән бик гүзәл хиссамәнд улмыштыр.⁷ Русчаны дәхи гүзәл үгрәнеп, һәр жәһәтчә тәүсигъ мәгълүмат итмеш вә тәрәккыят фикриягә, башка муллаларыбызга нисбәтән бик зыядә иләрү китмештер. Гатаулла хәзрәт безнең Русия голямәсе эчендә, хакыйкатән, иң ачык фикерле тәрәккый пәрвәр, вә зыялы бер имамдыр... “Дөнья вә мәгыйшәт” вә “Ислам” нам әсәрләре булдыгы кеби, “Исламият вә гомүм мәгариф”, “Ренанга җавап” вә иң соң әсәрләре булган “Ислам вә тәрәккый” нам китаплары, кыйммәтләрен тәкъдир итә белгәннәр алдында, гаять мәкбул булып, мөхәррирен хәер илә яд иттермичә⁸ вә намыны әбкая кяфидер...”⁹.

¹ Гыйльме калям – дин гыйлеми.

² Жәбер – алгебра.

³ Һәндәсә - геометрия.

⁴ Хикмәт табигыя – табигать фәннәре.

⁵ Кимья – химия.

⁶ Кәндесе мөстәгыйд – ачык фикерле.

⁷ Хиссамәнд улмыштыр - өләш алган.

⁸ Яд иттерү – искә төшерү.

⁹ Намыны әбкая кяфидер – исемен мәңгеләштерергә житәрлек.

Ильяс морза – Кырым задәнәсеннән ¹ булып, асыл ватаны Багъчасарайдыр. Әйям сабувәтен² Кырымда кичердектән соңра Петербургка килеп тәватән итмеш”.

“Нур” газетасы дүрт битле булып басыла. Бу газетада заманның күп төрле актуаль мәсьәләләре күтәрелә. Газетада басылган язмалар күбесенчә Г. Баязитовның үзе тарафыннан язылалар. 1905-1909 елларда аның мәгърифәт, фәлсәфә, дин, тел, милләт һәм башка мөһим мәсьәләләргә кагылышлы язмалары басылып килә. Ул татар халкын милли-патриотик, дини, мәгърифәт рухында тәрбияләргә тырышып, газетада төрле күләмдәге мәкаләләр бастыра.

Кайбер саннарда Г. Баязитовның үз имзасы белән басылган өчәр-дүртәр мәкаләсе очрый. Аларның нигезендә мәгърифәткә, камиллеккә, прогреска омтылыш, үзара аңлаешлы гамәл кылу, тигезлек һәм гаделеккә кешелеклелек аша ирешү принциплары ята. Ул милләт, дин, тел язмышы хакында борчыла. Һәр чыгышында диярлек милли бердәмлек, оешканлык идеясен алга сөрә.

1911 елның 21 апрелендә вафат булган Гатаулла ахун хакында Ризәтдин Фәхрәтдин нәшер иткән “Шура” журналында мондый көенечле сүзләр бар. “Милләтебезнең олуг адәмнәреннән бу кимсәнең үлеми зыягы газыйм³ саналырга тиешледер”. (“Гатаулла ахун хәзрәтләре”, 1910, №10).

Г. Баязитовның газетаның 1911 ел, 15 апрель санында басылган мәкаләсе васыять буларак яңгырый. “Без, Русия татарлары өчен, үзара улан ихтиляфларны⁴ ташлап, тәрәкъкый эшләре илә улынырга кирәк. Безем кеби артта калмыш, тәрбиясез вә мәгарифсез татар милләте өчен шуннан башка юл тотарга ярамый”- дип яза үзенең соңгы мәкаләләренең берсендә.

Газетаның абруен һәм популярлыгын еш кына аңа язышкан мәшһүр шәхесләр, аларның язмалары билгели. Аның битләрендә, бигрәк тә

¹ Задәнә - аксөяк.

² Әйям сабувәтене – сабыйлык көннәрен.

³ Зыягы газыйм-чиксез зур югалту.

⁴ Ихтиляф-дау, ызгыш.

башлангыч чорында, без Р. Фәхретдин, И. Максудый, Ф. Кәrimi, Г. Исхакый, Г. Еникиев, Ш. Камал, К. Мотыйгый, Ф. Сөләймания, Г. Биктимерия һәм башкаларның исемнәрен очратабыз.

Алга таба Ф. Кәrimi, Р. Фәхретдин, Г. Исхакый, И. Максудый, К. Мотыйгый кебек күренекле каләм ияләре үзләре дә матбугат ачып жибәрәләр һәм көчләрен күбесенчә шунда сарыф итәләр.

Биредә дәүләт думалары әгъзалары Г. Еникиев, С. Максудов, С. Максуди, Ш. Мәхмүдов, К. Тәфкилев һәм башкалар төрле язмалар белән чыгыш ясый, яки аларның думада ясаган чыгышлары басыла. Газетага күренекле дин эшлеклеләре ахун әл-Мәсгуди, казыйлар Г. Капкаев, К. Тәржемани, Мотыгулла хәзрәт, Мөхәммәт хәзрәт әл-Хәсәни, Насретдин әл-Хужами, берничә мәртәбә хәтта мөфти М. Солтанов та языша. Әлбәттә, Г. Баязитовның улы, булачак мөфти Сафа Баязитов та үз материалларына байтак урын бирә.

Газетада С. Сүнчәләй, М. Сабитовның лирик әсәрләре басыла.

“Нур” газетасы төрле зурлыктагы тизмә һәм чәчмә әсәрләргә дә бай. Анда Риза Фәхретдиннең “Манчжурия мәктүпләре”, Ильяс Ашказарскийның “Милли театр кичәсе”, Фатих Кәриминенң “Укыгыз” кебек мәкаләләре басыла. Газетада имзасыз басылган мәкаләләр, хәбәрләр дә күп. Бер-ике хәрефле инициаллар белән дөнья күргәннәре дә бар.

Татар милләтенең язмышы өчен борчылып, аның прогрессив юнәлештә үсүенә теләктәшлек белдергән материаллар арасында Ш. Камалның “Әфгалә милләтә бер әмган” (Милләт хәленә бер караш) фельетоны, “Инде”, “Хакы бар” шигырьләре, Зыя Насрыйның “Хәят вә сәгадәт”, “Татар бае” кебек хикәяләре, М. Хәмидиненң “Сәяхәт хатирәләре” дә игътибарны җәлеп итә.

XX йөз башында татар мәктәп-мәдрәсәләренә реформа ясау мәсьәләләре газета игътибарынан читтә калмый. Татар мәктәп-мәдрәсәләрендә яңача уку, аның проблемаларын хәл итүгә багышланган мәкаләләр Г. Баязитов тарафыннан һәрдаим басылып киләләр.

Газетаның “дөнъяви ягын”, аны соңгы саннарына кадәр Кәбир Бәкер, Сәгыйть Сүнчәләй, Зыя Насрый, Мостафа Сабитов, Мөхәммәд Хәмиди кебек күренекле шәхесләр тәэмин итә.

Башлангыч чорында “Нур” Россия агентлыгының телеграф хәбәрләренә, рус телендә басылган “Новое время”, “Слово”, “Русь”, “Тәржеман” газет-журналларыннан алынган материалларга урын бирсә, соңрак, “Казан мөхбире”, “Азат”, “Фикер”, “Вақыт”, “Йолдыз”, “Идел”, “Кояш” һ.б. басмалардан алынган язмалар да күбәя.

“Нур” түбәндәге бүлекләрдән гыйбарәт була:

1. Рәсми хәбәрләр бүлегә. Биредә хөкүмәт әмерләре басыла.
2. Алмәкалә. (мәжбүри түгел)
3. Әхбәре харижи (тышкы хәбәрләр), әхбәре дахили (эчке хәбәрләр). Анда Россия генә түгел, бик күп чит илләр турында да мәгълүмат биреп барыла. Басмада “Император әгъзамның манифесты”, “Падишаһ әгъзам император хәзрәтләренәң фәрманы галиләре”, “Хөкүмәт тарафыннан бәян” кебек материалларга да урын түрдән бирелә.
4. Фельетоннар. (мәжбүри түгел)
5. Телеграммалар.
6. Белдерүләр.
7. Төрле тәржемәләр.

Татар вакытлы матбугатын алкышлап каршы алган Г. Тукайның исеме дә “Нур” белән тыгыз бәйләнгән. Мәсәлән, 1909 елда “Нур” “Г. Тукаев диваныннан” дигән исем астында аның “Бәйрәм бүген” шигырен бастыра.

Шагыйрьнең вакытсыз үлеме “Нур”ны да тетрәтә.

1913 елның 12 апрель санының бер бите тулаем Г. Тукай ижатына багышланган.

“Нур” мәрхүм шагыйрьнең якты истәлегенә 1914 елгы апрель саннарын да багышларга онытмый. Мәсәлән, газетаның 306, 307 саннарында нашир һәм мөхәррир С. Баязитовның “Мәрхүм шагыйрәмең Габдулла Тукай” дигән мәкаләсе басыла.

1.3. “Нур” газетасында әдәби тел турында бәхәсләр

XIX гасыр ахыры, XX йөз башы татар әдәби телендә борынгы төрки һәм иске татар теле формалары билгеле бер урын алып торалар.

Татар милли әдәби теле формалашкан чорда, әдәби телне халык сөйләм теле үзенәлекләре белән якынайтырга теләүче язучылар белән, иске татар теле һәм төрек теле үзенчәлекләрен сакларга омтылучылар арасында кискен көрәш башлана.

Әлеге көрәш иң беренчеләрдән булып “Нур” газетасы битләрендә чагылыш таба. Газета чыга башлау белән, Г. Баязитов “Нинди телдә язык? Төрөк-госманлы теленме яки борынгы иске татар телемезнеме алайык”, дип киң катлам укучыларга мөрәжәгать итә. Газетага күп хатлар килә. “Нинди телдә язык?” дип куелган сорауга бер генә төрле җавап алына: “Әлбәттә, Казан телендә!” (“Мәкәржәдә яшъ әдипләр белән бер сөхбәт”, 1905, №4). Әлеге бәхәсләр барышында Казан теле дип йөртелә торган телнең бер төрле түгел икәнлеген ачыклана.

Гатаулла Баязитов бу турыда “...хәзер безнең Казан шивәсендә диелгән телдә язылган китаплардан мөмкин күрсәтергә: Каюм әфәнде, Ризаэтдин әфәнде, Фатих әфәнде һәм башка гайреләр. Һәр каюсының сүз вә гыйбарә йөреше бер-берсенә башкаракдыр. Бәгъзесе госманлы деленә мәел идеб, бәгъзесе гарәб вә фарсыны күп катыштырыб язалар. Димәк ки, бер төсле йиңел, асат аңлаешлы бер куелган дел йукдыр. Инде ни кыйламыз?” (“Мәкәржәдә яшъ әдипләр белән бер сөхбәт”, 1905, №4).

Дамелла Галимжан Баруди мәдрәсәсенен пишкадәм хәлфәләре һәм татар әдипләреннән мөхтәрәм һадый Максуди белән берлектә әлеге мәҗлестә булган әдип Хәсән Гата Габәши бу сорауга болай дип җавап бирә: “әгәр дә без гавам аңламый, ничек язык икән дип торсак. Ул вакыт асыл язуга ирешү мөшкил булып түгелме? Әдәби телне аңламасалар, ул вакытта мәдрәсәләрдә гаеб калыр. Гәзитә мәдрәсә түгел, тел үгрәтәсәңне аны мәдрәсәләрдән сорарга кирәк буладыр. ...Гәзитәдә мәүзүгъ мәсьәләгә, сүзгә карап язмак кирәк булып. Бәгъзе гавам өчен булган вакыйгъ-әхбәрләр,

хөкүмэт эмерлэре мөмкин кадәр йиңел, асатлатырга кирәк. Әммә гыйльми мәсьәләр булганда, чара юк, әдәби телдә язмак лязем калыр”. Г. Баязитов әлегә җаваптан риза калуын белдерә: “...Бу кеби ... безем татар голямасы арасында әдәби делемез нә делдер вә нә улачак бәхәсләре иделгән сөхбәт бу әүәлге мәртәбәдәге сөхбәт иде. ...Яшь әдибләр туктамаңыз, әдәбият мәйданында күрененез, иң мәкъбуль, иң газиз вә мактаулы бер хезмәт вар исә, ул да гыйльме әдәбиятка хезмәтдер” (“Мәкәрҗәдә яшь әдибләр белән бер сөхбәт”, 1905, №4).

Казан төркисе-шивәсе-диле, беренче мәртәбә буларак нәкъ менә әлегә сөхбәттә, әдәби тел, әдәби телебез дип әйтелә һәм башка мәкаләләрдә кабатлана-тәгаенләнә. Мәсәлән, “Нур” газетасының 7 санында Г. Баязитов болай дип яза: “Татар телендә язылган дип әйтелә торган китапларның барчасын безнең халык аңлап йитмәй торгандыр. ...Хәзер бу соңгы елларда йәнә бигрәк төрек-госманлы телендә язалар. ...Имде кайсына тотынаек? Шушы соңгы төрек-госманлы теленме яки борынгы иске татар телемезнеме алайык? Бу бер зур педагогически мәсьәләдер...” (“Мөхәррирдән берничә сүз”, 1905, №7).

Аерым авторлар халык сөйләшә торган, җиңеләйтелгән телне тәкъдим итәләр. Бу турыда танылган әдип Гаяз Исхакый “...Әдәби дип мәгънәсен апачык иттереп аңлата торган һәр гыйбарәгә әйтелә. Бер мәкалә әдәби булып өчен, ни хакында язылганлыгы һәр укый белә торган кешегә тәмам аңлашылырдай булырга тиеш. Шунның өчен мин “әдәби телне” үз телемез димен. Үземез сөйли торган телдә язарга тиеш, димен. Һәм язамын. Минем мәсләгемдә язылган китаплар һәрвакыт халык арасында күп таралып, күп укылачак вә халыкка күп файда китерәчәкләр”, -дип ассызыкый автор (“Тел”, 1905, №8).

Г. Баязитов Г. Исхакыйның әлегә фикеренә билгеле бер дәрәҗәдә кушылганлыгын аңлата: “Без татармыз, гарәб яки төрек түгелмез. Шулай ук телемез үземезгә бер телдер. ...Фәкать безнең телемез кагыйдәгә салынмагандыр. ...Телемезнең сарыфы вә нәхүе юкдыр дип, читкә кагып,

башка ят телләр кушмак безгә мөнәсиб булмаска кирәк...”. Әмма ләкин ул үзенең шикләнүен дә белдерә: “... имде гәзитәне ничек вә кайсы телдә язык? Иске телемездә язсак, бу соңгылар хәзер үк яна ысул мәктәпләрендә яна телне алып чыксалар, бер-беремезгә каршы бару булыр...” (“Татар теле”, 1905, №11).

Мөхәррирнең бу шөбһәләрен таратырга теләп, “яшь фикерле галим” Н. Максуди “Казан теле” дигән мәкаләсен жибәрә: “Һәрникадәр госманлы шивәсене сөйсәм дә вә һәрникадәр төрекләрнең эшләнмеш вә фәсыйхләнмеш шивәләренә охшатып язуны йиңелрәк күрсәм дә, Казан төрекләренең лисаны әдәбиләре өчен аны кабул итмәк фикерендә түгелмен. ...Россия мәмләкәте эчендә төрле кабиләләрдән мөрәккәб ун миллион кадәр улан төрек бардыр ки, аларның һәрберсе Казан шивәсенә якын төрекчә бер тел илә сөйләшмәктәдерләр. Ичбер вакытта максудларыны бер-беренә аңлатышмак өчен тәрҗеман вә толмачка мохтаж булганнары юкдыр. ...Безләргә дә шул тукуз миллион кадәр төркинең һәрберсе аңларлык бер тел тапмак, китапларымызны да, гәзитәләремезне дә шул тел илә генә язарга тырышмак лязем”, - дип Әхмәт Һадый Максуди Россия мәмләкәте эчендәге барлык төрки халыклар өчен “уртак тел” вариантын тәкъдим итә. Бу уңайдан “Тәрҗеман” газетасы мөхәррире И. Гаспралы “Тәрҗеман” газетасы яза торган тел, барлык төрки халыклар өчен уртак булган тел ди.

“Нур”ның 14 нче санында Г. Баязитов И. Гаспралының “Тәрҗеман” газетасында басылган (1905, №90-91) “Лисан мәсьәләсе” дигән мәкаләсенә мөнәсәбәтен белдерә. И. Гаспралы: “...без дә егерме ел жөдәдек, чалышдык, муафәкь улдык. ...Җаным хәзрәт, сез сөйләйә җавап көтәсез, әмма сөйләйә җавап калмамыш”, -дип язган була. Г. Баязитов болай ди: “...Егерме сәнә мөкатдәм заман башка иде. Сез бер генә идеңез. Шимди гасыр башка һәм халык та башкадыр. Һәм дә башкача караучылар да табылыр...” (“Тел бәхәсе”, 1905, №14). “Башкача караучылар”ның күплегә мөхәррирне куандыра, һәр мәкалә газета битләрендә урын ала, анализлана. Мәсәлән, 15 санда түбәндәге хат урнаштырылган: “...Мөхәррир хәзрәт! Зинһар, мөмкин

кадәр гарәп, фарсы, госманлы төрек сүзләрене катыштырмай яза күреңез. Гәзитә мәдрәсә түгел. Без ничек аңлыймыз, шул телдә языңыз”. Г. Баязитов мондый аңлатма бирә: “шушындый хатларны алгач, безем тел хакында зиһен салып мөляхәзә кыйлманы лязем күреп, бу хакда фикерләргә ишетмәк матлуб булды. Голяма әдiblәрәмездән башка укый-яза белгән, “ак өстенә кара таныган” халкымыз күбдер. Шулар өчен нә эшләрмез? Менә бәхәс шунда иде. Иске аркадашымыз “Тәржеман” шивәсендә язуны мәгъкул күрәдер. Без исә үземезнең “Нур” яза торган тел - татар-төрөк шивәсендә язманны хуш күрәбез. “Казан мөхбире” дән ачыграк-кулайрак дип, Казан халкы сөйләшә торган телдә булуны артыграк күрә аңланадыр”. (“Тел бәхәсе”, 1905, №15). “Нур” газетасының 16 нчы санында Г. Исхакыйның “Тел” мәкаләсенә мөнәсәбәт белдергән мәкалә басыла. Алабуга өязеннән ахун Мәсхүдов болай дип яза: “...һәр укый белгән кеше танымак димәк, язу таныган һәр татар кулына тотканда, ап-ачык аңлап чыкса, татар әдбиятыннан берсе шушы булачак. Ләкин кызганыч, Исхаков жәнәпләренәң ни сурәттә яздыкы мәкаләсе бу үлчәү белән тотканда да, үзе янә әдбиятка кермидер”.

“Тел бәхәсе” уңаенда басылган мәкаләләрдә халык, милләт һәм аның атамасы мәсьәләләренә дә игътибар ителә. Мәсәлән, “Татар углы” псевдонимы белән басылган “Төрөк теле” дигән мәкаләнең авторы Г. Баязитовның “без татармыз, гарәп, яки төрөк түгелмез, шулай ук телемез үземезгә аерым бер телдер” дигән фикеренә карата мондый искәrmә ясый: “татар вә төрөк икесе бер кавемнең атыдыр һәм телләре бердер... Ләкин татар Русия каланларының узурьнда, вә төрөк госманлы хөкүмәтене тәшкит итдекләренәң узурьнда калмыштыр...” (“Төрөк теле”, 1906, №19). Г. Баязитов исә тагын да ачыграк итеп “кайчандыр без төркиләргә идек, хәзер без татар чыгар, төрөк-татар түгелдермез”, дип тәкърарлый. (“Без татармы, түгелме”, 1906, №22). Әлегә ике мәкаләдә Г. Баязитов газета битләрендә бара торган тел бәхәсенәң нинди юнәлеш алуына да игътибар итә: “Тәржеман” сөзненәң тел арба, извошчик теледер дийәрәк, иштибдахан

чыгарып, безне бик мөмнүн итте. Димәк ки, “Нур”ны түбәндәге гавам һәм урам халкы да аңларлык имеш”(“Татарлыктан рождуг”, 1906, №21).

Шулай итеп, Г. Баязитов үзенең газетасында басыла торган мәкаләләрнең “ак өстендә кара таныган” халыкка аңлаешлы булган тел белән язылуына куанычын белдерә. Ләкин үз чоры әдәби мохитеннән аерылып китә алмавын да искәртә.

Әмма соңрак чыккан Казан газеталары, шул исәптән “Нур” газетасы да халык сөйләшә торган, ягъни Казан шивәсендә язарга карар бирәләр.

“Нур” газетасы битләрендә басылган мәкаләләрдән аңлашылганча, “Казан теле” дип аталган телнең, нигездә, өч төрле вариантта кулланылышта булуы ассызыклана: 1) традицион иске татар әдәби теленең дәвамы булган һәм әдәби тел дип аталганы; 2) шул ук әдәби телнең госманлы төрекләре теленә якынайтыбрак языла торган “Тәржеман теле” жәдиди-госманлы дигән варианты; 3) һәм шул ук әдәби телнең татар халкының гомумсөйләмә һәм аерым төбәк сөйләшләрәнә хас булган сүз һәм сүз формалары белән баетылган һәм гамәли гавамлашкан дип аталган варианты. Ләкин укучының кем булуына карап, әлегә вариантларның өчесе дә кулланылышта йөри.

Шул ук вакытта татар теле структур һәм функциональ планда өйрәнелүен дәвам итә, нәшрият эшчәнлегә киңәя, төрле жанр-стильләрдә, әдәби телнең өч вариантында да язылган күп санлы әдәбият барлыкка килә. Шулай да гомумсөйләмә сүз һәм сүз формалары белән баетылган һәм гамәли гавамлашкан вариант алгарак чыга башлый. “Урта тел” термины әйләнешкә керә.

Шул ук бәхәстә әлегә вариантларның исем-атамалары да, мәсәлән, әдәби тел, гавами тел, халык теле, гыйльми әдәбият, төрек-госманый шивәсе, төрек-госманлы теле, татар-төрек теле, урта тел һ.б. нигездә, беренче мәртәбә киң кулланылыш ала.

Әлегә кадәр болай ачыктан-ачык күтәрелмәгән, әмма язма әдәби телнең табигатен һәм вазифасын аңлау өчен гаять әһәмиятле булган әлегә фикерләр

белән бергә, аерым телләрнең хужасы булган халык һәм аның исем-атамасы мәсьәләсә дә игътибар үзәгенә куела.

«Нур» да күтәрелгән татар язма әдәби теле мәсьәләсә башка газета һәм журнал битләрендә киң чагылыш таба.

Шунысы сөөнечлө: саф Казан шивәсендәгә беренчә татар газетасының аягы жиңел булып чыга. Россиянең төрлө шәһәрләрендә татарча газета-журналлар барлыкка килә.

Казанда “Казан мөхбире”, “Азат халык”, “Йолдыз”, “Әл Ислах”, Жәекта “Фикер”, “Әл-гасрел жәдид”, “Уклар”, Оренбургта “Вакыт”, “Карчыга”, “Чүкеч”, “Урал” һәм башка органнар чыга башлый. Әлбәттә, бу беренчә милли матбугат органнарының байтагы кыска гомерлө булды. Цензура эзәрлекләүләре яки материал кыенлыклар сәбәплө алар туктатылды. Әмма аннан соң чыккан яки чыгуын дәвам иткән газета-журналлар арасында “Вакыт”, “Шура”, “Яшен”, “Ялт-йолт”, “Аң”, “Йолдыз”, “Кояш”, “Ак юл”, “Тормыш” һәм башка шундыйлар татар милли матбугатының дәвамлы һәм тотрыклы жирлеккә басканлыгын күрсәтә иде. Татар вакытлы матбугаты тууга бәйлө бу күренешне галимнәр татар жәмгыятенә төрлө катлаулары үзләренәң фикерләрен, теләкләрен әйтергә мөмкинлек барлыкка килү дип атыйлар.

“Нур” газетасында басылган макалаларның лексик үзенчәлекләре

Төрки телләрнең, шул исәптән татар теленең дә лексикасын өйрәнү ерак гасырларга барып тоташа. Төрки телләрне өйрәнүгә багышланган беренче хезмәт Мәхмүт Кашгарыйның сүзлегә була. Бүгенге көнгә кадәр төрки телләр һәм татар теленең лексикасы буенча фәнни хезмәтләр, монографияләр язылган. Ләкин күп кенә галимнәр тарихи истәлекләрнең лексикасын һәм хәзерге әдәби телләрнең лексикасын өйрәнеп язылган фәнни хезмәтләрнең житмәвен язалар. Мәсәлән, К.М. Мусаев “Төрки телләрнең лексикологиясе” дигән хезмәтендә күп кенә төрки телләрнең лексик байлыгы билгеле бер системага салынмаган, - дип яза [80; 226].

Соңгы елларда хәзерге татар теле лексикасын һәм язма истәлекләр теленең лексикасын тарихи юнәлештә өйрәнү өлкәсендә сизелерлек хәрәкәт башланды дияргә мөмкин. Бу уңайдан Г.Ф. Саттаровның “Атамалар дөньясына сәяхәт” (1992), “Татар топонимиясе” хезмәтләрен, Р.Г. Әхмәтьяновның “Татарский язык в Волго Камском языковом союзе” (1993) монографиясе, И.С. Насипованың “Древний тюркский пласт диалектной лексики Мензелинского говора”(1994) хезмәтен, Э.Х. Кадыйрованың Мөхәммәдьяр поэмаларының лексикасын тикшерүгә багышланган кандидатлык диссертациясен (2000), М.Б. Хәйруллинның “Развитие татарской лексики” дигән докторлык диссертациясен (2000), Х.Х. Кузьминаның “Лексика поэмы “Кыйсса-и Йусуф” Кул Гали” хезмәтен искә алып китәргә мөмкин.

Шул ук вакытта Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының тел бүлегә татар теле лексикологиясе буенча планлы һәм зур күләмле тикшеренүләр алып бара.

Татар теле лексикасын һәм аның тарихи яссылыкта үсеш-үзгәрешен күрсәтүдә XX йөз башыннан ук басма рәвештә чыгып килгән газета-журналлар телен өйрәнүнең дә әһәмияте бар.

2.1. “Нур” газетасы теленің лексикасы (лексик-тематик төркемнәр)

Язма истәлекләрнең лексик составын анализлаган вакытта тикшеренүләрнең системалылыгы мәсьәләсә алга килеп баса. Лексика буенча югарыда күрсәтелгән хезмәтләрдә сүзләрне лексик-семантик яктан, ягъни мәгънә бердәмлегә, мәгънә уртаклыгы принцибы нигезендә төркемләп өйрәнү урын алып тора. Ләкин лексик-семантик төркемнәр һәм тематик төркем төшенчәләре фәнни әдәбиятта һәрвакытта да бертөрле аңлатылмыйлар.

Лексик-семантик төркем дигән термин белән лексикологиядә уртақ лексик мәгънәгә берләшкән сүзләрне атыйлар. Теләсә нинди телнең сүзләре семантик нигездә, ягъни мәгънә уртаклыгы нигезендә берләшә ала. Мәсәлән, морфологиядә телнең сүзлек составы сүз төркемнәренә бүленә һәм бер үк вакытта уртақ лексик мәгънә белдерүче семантик категория дә булып саналалар. Һәр сүз төркеме эчендә үзләренәң семантик үзенчәлекләре буенча якын булган сүзләр (семантик компонентлар, семалар) бар. Шуңа күрә сүзләр тематик төркемнәргә бүленәләр, ә аларны үз чиратында лексик-семантик төркемчәләргә һәм синонимик ояларга бүләргә мөмкин. Мондый бүленеш, ягъни лексиканы лексик-семантик төркемнәргә бүлү лингвистикада универсаль алым булып санала. “Лексик-семантик төркем” дигән термин белән лексикологиядә уртақ лексик мәгънәгә ия сүзләрне атыйлар, ә семасиологиядә алар сүзләрнең мәгънәләре арасындагы бәйләнешкә нигезләнә.

А.А. Уфимцева лексик-семантик төркемнәрне һәр телнең сүзләре берберсә белән төрле мәгънәви бәйләнештә һәм лексик-грамматик мөнәсәбәттә торып, бербөтен система тәшкил итәләр, дип билгели [119; 132].

Ф.П. Филин лексик-семантик төркемнәр үз эчләренә ике, яки берничә лексик мәгънәле сүзнә берләштерә ала ала дип карый. Лексик мәгънә дигәндә исә Ф.П. Филин сүзләрнең предметлык мәгънәсен, сүзнең объектив әйберләр дөньясына, процессларга, күренешләргә һ.б. ларга каравын күрсәтә. [118; 231]. Лексик-семантик төркемдә сүзнең конкрет мәгънәсә

бер-берсенә туры килмәве дә ихтимал, әмма аларны уртақ мәгънә яқынлығы берләштерә. Мәсәлән, *йөрөк*, *көңел*, *бәгырь*, сүзләре мәгънә яғыннан яқын, ә *урындык*, *юл*, *кеше*, сүзләре мәгънә яғыннан бер-берсенә бөтенләй туры килми.

Лексик-семантик төркемнән аермалы буларак, тематик төркемнәр киңрәк төшенчәгә ия. Мондый төркемдәге сүзләр предметларның, процессларның, күренешләрнең бәйләнешенә таяна мәсәлән, *кул*, *аяк*, *баиш* сүзләре төрлө мәгънә аңлаталар, ләкин бер тематик төркемгә карыйлар, чөнки алар кеше тәненең өлешләрен тәшкил итәләр.

Лексиканы тематик төркемнәргә бүлеп өйрәнү XI-XII гасырларда ук кулланыла. Мәсәлән, күренекле көнчыгыш филологы Зәмәхшәри үзенә “Мөкаддимәт әл-әдәб” дигән гарәп-фарсы сүзлегендә (1143 ел) сүзләргә тематик төркемнәргә аерып бирә [27; 54].

Лексиканың системалылыгы һәм аның берәмлекләре арасындагы мәгънәви бәйләнешләр рус галимнәреннән, Л.В. Щерба, В.В. Виноградов, Д.М. Шмелев, А.А. Уфимцева һ.б. ның хезмәтләрендә карала.

А.А.Уфимцева сүзләрнең мәгънә бәйләнешләре буенча лексиканы шулай ук *тематик* һәм *лексик-семантик* төркемнәргә аерып карый. Ул тематик төркемнәргә сүзләр, үзләренең номинатив һәм сигнификатив билгеләре буенча берләшәләр дип билгели һәм түбәндәге тематик төркемнәргә аерып күрсәтә: “Йорт кирәк-ярагы әйберләре”, “тән төзелеше”, “кием төрләре”, “төзелеш” һ.б. [119; 132-133]. Галимнәр шул юл белән бөтен лексиканың системалылыгына ирешергә һәм тарихи-лингвистик тикшеренүләрдә һәм шулай ук тикшерүнең башка төрлө методларын кулланып, тел структурасында сүзнең эчке бәйләнешләрен ачыкларга мөмкин, дип санылар.

Бу өлкәдә билгеле бер тәҗрибәләр аерым галимнәрнең хезмәтләрендә дә чагыла. Р. Рахлин һәм В. Вартбург, мәсәлән, француз теленең лексик универсумын өч төркемгә бүләләр: *Галәм. Кеше* һәм *Галәм*. Төркемнәр

үзләрә төркемчәләргә бүленәләр, әлегә төркемнәр үз чиратында тагын да ваграк төркемчәләргә бүленәләр.

50 нче еллардан башлап лексиканы тематик һәм лексик-семантик төркемнәргә бүлөп өйрәнү тюркологиягә дә килеп керә. Мондый хезмәтләр исәбеннән Н.К. Дмитриев, Н.З. Бакеева, Э.Р. Тенишев, А.А. Юлдашев, Н.З. Гаджиева һ.б. ның хезмәтләрен күрсәтергә мөмкин.

А.Г. Шәйхулов лексик-семантик классификация лексиканы тикшерүнең башлангыч этабын тәшкил итә, лексиканы тикшерүнең соңгы этабы булып лексик-тематик классификация санала, - дип саны һәм түбәндәге тематик төркемнәргә аера: 1. *Табигать*. Органик һәм органик булмаган дөнья, терек һәм терек булмаган табигать. Табигать күренешләре. Жир. Су. Һава. Үсемлекләр дөньясы (флора), хайваннар дөньясы (фауна), хайваннар дөньясы һәм кеше.

2. *Кеше*. *Шәхес*. *Яшәеш*. Кешенең биологик үзенчәлекләре. Гаилә һәм туганлык мөнәсәбәтләре.

3. *Җәмгыять*. Җәмгыятьнең икътисади тормышы. Халык хужалыгы. Шәһәр. Промышленность. Авыл. Авыл хужалыгы. Транспорт. Элемтә. Тормыш-көнкүреш өлкәсе хезмәте. Ижтимагый житештерүчәнлек. Җәмгыятьнең ижтимагый-сәяси тормышы. Дәүләт. Дәүләт власте. Дәүләтнең территорияль бүленеше. Ижтимагый оешмалар. Җәмгыятьнең сәяси тормышы. Җәмгыятьнең мәдәни тормышы. Рухи мәдәният. Фән, мәгариф. Мәктәп. Тел һәм әдәбият. Фән һәм техника. Музей. Китапханә. Матбугат. Нәшрият. Сәнгать һ.б. [122; 121].

Без үзебезнең тикшеренүебездә А. Шәйхулов, К. Мусаев һ.б. галимнәр тәкъдим иткән тематик төркемләүне нигез итеп алдык.

Газета-журналлар телендә гомумкулланылыштагы сүзләр белән беррәттән, сүзлек хәзинәсенең төрле катламнарына караган сүзләр дә күп була, алар киң планда нормалашу процессы кичерәләр. Шулар арасында аеруча ижтимагый-сәяси төшенчәдәге сүзләрнең күбәюен һәм активлашып китүен күрсәтергә кирәк. Бу, һичшиксез, “Нур” газетасы теленә дә кагыла. Газета

текстларында ижтимагый-сәяси лексика, нигездә, фәнни-публицистик әдәбиятның гомуми тукумасын тәшкил итсә дә, ул һәр стильгә, һәр жанрга үтеп керә.

Ижтимагый-сәяси лексиканың таралышын күзәтү телдәге төрле тенденцияләргә ачыкларга мөмкинлек бирә. Тарихи-лингвистик яктан караганда, телнең сүзлек хәзинәсендәге төрле катлам сүзләренең барлыкка килү һәм үсү юлларын тикшерү бик әһәмиятле. Бу–ижтимагый төшенчәдәге сүзләргә дә карый. Алар жәмгыятьтәге үзгәрешләргә, тарихи вакыйгаларны чагылдырган яңа төшенчәләрнең мәйданга чыгуы белән турыдан-туры бәйле. Бу төшенчәләрнең төрле чаралар белән белдерелеп, үзләшеп китүе, телнең лексик үсеш закончалыклары нигезендә бара. “Төрле тематик төркемдәге аерым сүзләргә бер-беренә бәйләмичә карау мөмкин түгел, алар бер-берсе белән бик нык керешәләр. Бер үк сүзләр тышкы яктан төрле предметларга, күренешләргә атама булсалар да, эчтәлек ягынан ул күренешләр бер-берсенә охшаш булалар. Моннан форма белән эчтәлекнең диалекталь берлеге телнең лексик составында ачык чагылганлыгы күренә” [163; 76-77].

Газета теле тел өлкәсендә барган һәр үзгәрешне беренчеләрдән булып тотып ала, чөнки ул һәрвакыт хәрәкәттә, динамикада. Шунның өчен газета теле милли әдәби телдәге һәр яңалыкны үзе аша кичерә. Газета язмаларында кулланылган сүз байлыгының зур өлешен нейтраль лексика алып тора. Шулай да биредә нейтраль лексикадан кала, ике төрле төп лексик берәмлекләр булуы мәгълүм. Гадәттә, аларны даими һәм вакытлы берәмлекләр дип атайлар [147; 144].

Хезмәтебезнең бу бүлгә газет теле телнең даими лексик берәмлекләрен өйрәнүгә багышлана.

“Нур” газетасы телнең сүзлек составын түбәндәге тематик төркемнәргә бүлүгә мөмкин:

1. Ялгызлык исемнәр

Ялгызлык исемнәр бер предмет, зат яки күренешне башка шундый ук предмет, зат һәм күренешләрдән аерып атыйлар “Нур” газетасында басылган мәкаләләрдә дә ялгызлык исемнәр зур урын тотта. Алар диссертацидә өч өлешкә бүлөп өйрәнелде.

1. *Кеше исемнәре һәм фамилияләре. Һадый Атласов, Гатаулла Баязитов, Хәсән Гата Габәши, Исмәгыйль Гаспринский, Муса Бигиев, Гаяз Исхакый, Кәбир Бәкер, Габдулла Тукай* һ.б.

Һадый Атласов.

هادی اتلاسفی اف ندی موسا بیگییفنڭ قران درسلرنی اثبات قیلوب ازون بر مقالہ یا زمش.

Hadiy Atlasov äfände Musa Bigievneñ qor'ān дәreslärene isbat qılıb ozın ber mäqalä iazmıŝ. (“Муса Бигиев дәресенә”, 1911, №181).

Һадый Атласов фәнде Муса Бигиевне корън дәресләрен исбат итеп озын бер мәкалә язган.

Хәсән Гата Габәши.

من حازرگه مکا رخه ده مقالہ سندہ حسن عطاخنبئرینڭ فکری قبول ادلسون ادی ديام

Min xäzergä “Mäkärcädä” mäqaläsensä Xäsän Gata cänäbläreneñ fikere qabul idelsen ide diyäm. (“Әдәбият”, 1905, №16).

Мин хәзергә “Мәкәрәдә” мәкаләсендә Хәсән Гата нәһәсләренә фикере кабул ителсен иде диям.

Исмәгыйль Гаспринский. ایسکی آرقداشمز ایسمغیل بک یا گا ایسمده بر تل چعاردی

İske arqadaşımız İsmäğil bäk yaña isemdä ber tel çığardı. (“Тел бәхәсе”, 1905, №16).

Иске аркадашыбыз Исмәгыйль бәк яңа исемдә бер тел чыгарды.

Муса Бигиев موسا بیگییفنڭ شورا ده باصلغان تاریخ درسینى اوقوب بتون اورینبورغ

علمسى پروتیست بلدرگه ن ایدی.

Musa Bigievneñ “Şura” da basılğan “Tarix” дәresene uqıb böten Orenburg golamäse protest beldergän ide. (“Муса Бигиев” дәресенә, 191, №181).

Муса Бигиевне “Шура” да басылган басылган “Тарих” дәресен укып, бөтен Оренбург голамәсе протест белдергән иде.

Баязитов. Бо ساعتده منم قوانغا ننى براو كورسه، آخوند **بايزيدوفكه** نى بولدى اكان بولاي ديو. تعجبكه قالور ايدى.

Bu sägät'dä minem quanğannı beräü kürsä, axun Baiyazitovqa ni buldı ikän bolay diü, tägäcebkä qalır ide. (“Тел”, 1905, №8).

Бу сәгатәт минем куанганны берәү күрсә, ахун Баязитовқа ни булды икән болай диеп, тагәцәбкә қалыр иде.

عبد الله طوقاي الہ سوزگہ کر شرگہ ئولگرمہ دک، کبیر افندی کیلوب کردی.

Gabdulla Tuqay ilä süzgä kereşergä ölgermädek, Kābir äfände kilüb kerde. (“Шагыйремез Габдулла Тукай”, 1914. №307).

Габдулла Тукай белән сүзгә керешергә өлгермәдек, Кәбир әфәнде килеп керде.

Кәбир әфәнде.

کبیرافندی بگا: صفا افندی! طوقا یناڭ موسا افندی ده طوراسی کیلمی، آنده بیک قصنقی حا لده طورایکان.

Kābir äfände bāḡa: Safa äfände! Tuqay Musa äfändedä torasi kilmi, anda bik qısqnqı xäldä tora ikän. (“Шагыйребез Габдулла Тукай”, 1914, №307).

Кәбир әфәнде миһа: Сафа әфәнде! Тукайныһа Муса әфәндедә торасы килми, анда бик қысынкы хәлдә тора икән.

Мөхәммәдъяр Солтанов. ارينبورغ مفتيسى ال حاخ محمديار سلتان نف خنبلری.

Orenburg möftise äl-xaci Möxämmäd'yar Soltanov cänäbläre. (“Мөфти хәзрәт юбилее”, 1911, №230).

Orenburg möftise äl-xaci Möxämmäd'yar Soltanov cänäbläre.

Камил Мотыйгый. فکر عزیتہ سی محرری کامل مطیعی افندی.

“Fiker” gäzitäse möxärrire Kamil Motigıy äfände. (“Татарлыктан рөжуг”, 1906, №21).

“Фикер” гәзитәсе мөхәррире Камил Мотыгый әфәнде.

Ризаетдин әфәнде.

محترم ادیب فاضل رضا الدین افندی ترخما نڭ بر نیچه نومرلرنده بز تاتارمی دگلمی سرلوحه سنده اوزون تاریخی بر مقاله یازدی.

Möxtäräm faziyl Rizaetdin äfände “Tätceman”nıñ berničä numirlärendä “Bez tatarmı, dägelme? ” särläüxäsendä ozın, tarixi ber mäqalä yazdı. (“Без татармы, түгелме? “, 1906, №22).

Мөхтәрәм фазыйл Ризаэтдин әфәнде “Төрәман “ныñ берничә номерында “Без татармы. түгелме? ” исемдә озын тарихи бер мәкалә язды.

Х.Бигиев.

محترم وقت غزيتسندە ح بيگييف افندی يازا.

Möxtäräm “Waqt” gäzitäsendä X.Bigiev äfände yaza. (“Төркестан мәселманны хакында”, 1914, №307).

Мөхтәрәм “Вакыт” гәзитәсәндә Х.Бигиев әфәнде яза.

Ильяс Кудашев Ашказарский.

ايلىاس افندی قوداشق اشنا دارسكى اوزىنىڭ تروپپا سى ايله ۳۱ نچى ديكابردە آچلق قوشدى
اثرىنى صحنه قويدى.

İl'iyas äfände Kudaşev Aşkazarškiy üzeneñ truppası ilä 31 nçe dekabır'dä “Açlıq quşdı” äsärene säxnägä quydı. (“Ильяс әфәнде Кудашев Ашказарскийның беренче гастролә”, 1914, №303)

Ильяс әфәнде Кудашев Ашказарский әзене труппасы белән 31 нче декабрьдә “Ачлык кушты” сәхнәсә куйды.

2. Географик атамалар.

а. Шәһәр исемнәре: Сембер, Тифлис, Хан Кирмән (Касыйм), Оренбург, Уфа, Мамадыш, Бохара, Хива, Әстерхан, Уральск, Истанбаул, Казан, Самара, Тройцк һ.б.

Сембер.

داحليہ نظا رتيہ منسوب عنيرال مايور اصتا رينقيويچ سمبر عوبرنا طور لغينه تخيين قيلنمش.

Daxiliyā nazarätenä mönasib general-maiyor Starinkovič Sember gubernatorlıǵına taǵain qılınış. (“Эчке хәбәрләр”, 1906. №60).

Эчке эшләр министрлығына мөнәсиб генерал-майор Старинкович Сембер губернаторлығына билгеләнде.

Тифлис. . تيفليس شهرناڭ ايچندە كوب انتيليگينتسيا آريست قيلونا .

Tiflis šähäreneŋ ečendä küb inteligentsiyä arest qılına. (“Телеграф хәбәрләре”, 1905, №19).

Тифлис шәһәрине эчәндә кәпә интеллигенция әрест кылына.

Хан Кирмән (Касыйм). حان کرمان قاسوم قلعه سنڭ هر اطرفنده طورا طورغان.

Xan Kirmän (Qasiym) qal'gasınıŋ här ätrafında tora torğan.

Хан Кирмән (Касыйм) кальгасыны әтрафында тора торған.
 (“Хан Кирмән”, 1905, №1).

Оренбург. محمود باي اواريسلرنڭ قارغالى اراينبورگ آراسنده پاروход يورتورگه.
رحسات سوراب برگه ن عريزالا رى شهه رد وما سنده قارالدى.

Mäxmüd bay varislarınıŋ Qarğalı ilä Orenburg arasında paroxod yörtergä röxsät sorab birgän garizaları šähär dumasında qaraldı. (“Сакмарда пароходчылык”, 1914, №304).

Мәхмүд бай варисларыны Каргалы белән Оренбург арасында пароход йөртәргә рәхсәт соран биргән гаризалары шәһәр думасында каралды.

Уфа. وقت نڭ ۱۴۸ نچى نومرنده اوفادە اما ملر اوچون پراكتيكا قورصلرى آچلاچغى يازلغان.
ادى.

“Waqıt”nıŋ 167 nçe numirendä Ufada imamnar öčen praktika kursları açılacağı yazılğan ide. (“Имамнар өчен практика курслары”, 1914, №307).

“Вакыт”ны 167 нче санында Уфада имамнар өчен практика курслары ачылачагы язылган иде.

Бохара, Хива.

ياڭى خان اولترو ايله بخا راده ده، خيوه ده ده بيك خدى اصحاتلر باشلانوب طورادر.

İyaŋa xan ultıru ilä Boxarada da, Xivada da islahätlär başlanıb toradır.
 (“Хивада ислахәт”, 1911, №230).

Яңа хан утыру белән Бохара да, Хивада да реформалар баиланып тора.

Әстерхан.

آسترخان عزته لرنده يا زلدينه كوره ۳ نچى آپريلده شوراي اسلام خمعيتى خييلش ياصا ب مفتى
حضرتنڭ يوبيليسنه ايدل نا شرى محترم عبدالرحمن حررت عمرافنى بيا ررگه قرار قيلعان

Ästerxan gäzitälärendä iyazıldıqına kürä, 3 nçe aprel'dä “Şurái islam”
cämgeiyäte cieliş yasab möfti xäzrätneñ yubileesına “İdel” naşire, möxtäräm
Gabdelraxman xäzrät Gömärovni yibärergä qarar qılğan. (“Әстерхан
хәбәрләре”. 1911, №231).

□**стерхан** г□зм□л□рене□ язуына караганда, 3 нче апрельд□ “Шураи
ислам” □□мгыяте □ылыш ясап, м□фти х□зр□тне□ юбилеена “Идел”
нашире, м□хт□р□м Габдерахман х□зр□т Госмановны □иб□перг□ карар
кылган.

Уральск. بو سنه اورالسكى شهرنده بر نيچه تورلى مسلم نلر آراسندا آثار ترقى كوردى
*Bu sänä Ural'sk šähärendä berničä törle möselmanlar arasında asar
täraqqıy kürende.* (“Уральск хәбәрләре”, 1910, №183).

*Бу айда Уральск ш□□□ренд□ бернич□ т□рле м□селман арасында
асар т□р□ккый к□рендe.*

Истанбул. استا مبولده صوڭغى كونلرده كوب كوڭلسز حبرلر كلمكده در.
İstanbuldan bu könlärdä bik küñelsez xəbərlär kilmäkdäder. (“Истанбул
хәбәрләре”, 1910, №200).

Истанбулдан бу к□нн□рд□ бик к□□елсез х□б□рл□р кил□дер.

Казан.

مينيسترلر صا ويتى رئيسى اصطاليين خنبلرى اوزينڭ سياحتندن قايتوب كىلوشلى قراننى زيارت
ايدمشدر.

*Ministrlar soveti rāyşe Stolipin cänäbläre üzeneñ säyähätendän qaytıb kileşli
Qazanı häm zıyarat idmeşder.* (“Столыпин Казанда”, 1910, №206).

*Министрлар советы р□йşe Столыпин □□н□пл□ре □зене□
с□ях□тенн□н кайтып килешли Казанны зыяр□т итк□н.*

Самара. بزم صمارا غوبيرناسى نيكولاى اويازى باشقوردلا رنده شونداى اشلر ظهور ايتە با
شلا دى

*Bezem Samara gubernası, Nikolay öyäze başqortlarında şundiñ eşlär zahir
itä başladı.* (“Самарадан”. 1906, №25).

Безне **Самара** губернасы, Николай **Язе** башкортларында шундый эшләр була башлады.

Троицк. **ترويسكده** طلبه لۇر جمعيت يصاب حاجتلارن استمكچى بولغا نۇر ايك

ن

Troiskida talibälär cämgiyät yasab, xacätlären istämäkçe bulğannar ikän. (“Троицкида мәктәп”, 1906, №29).

Троицкида укучылар **мгыят** ясап, кирәкләрән теләмәкче булганнар икән.

Ә. Ил исемнәре: Төркия, Иран, Төркестан, Кытай, Японстан, Франкистан, Кара Таг (Черногория), һ.б.

Төркия. **ترکيه** پالاتسندا خرخی نۇرتتۇڭ بودخه سى قارلغانده...

Törkiyü palatasında xariciyü nazaräteney budcäse qaralğanda. (“Төркия палатасында”, 1911, №230).

Төркия палатасында тышкы эшләр министрлыгының бюджеты каралганда.

Иран. **ترکيه** مامورى عبدلقادر ايران حدمنده بولغان.

Törkiyü mä'müre Gäbdelqadir Iran xadimendä bulğan. (“Иран хәбәрләре”, 1909, №180).

Төркия мәмуре Габделкадир **Иран** хадимендә булган.

Кытай. **قتاي** بلەن يا پونيا آراسنده كونفلىكت چغو ايحتيما لن يازغان ايدك.

Qitay belän Yaponiya arasında konflikt çıǵu ixtimalın yazğan idek. (“Кытай, Япония, Америка”, 1911, №230).

Кытай белән Япония арасында конфликт чыгу ихтималын язган идек.

Японстан. (“Тышкы хәбәрләр”, 1914, №305).

Франкистан. (“Тышкы хәбәрләр”, 1906, №30).

Кара тау (Черногория).

بو كونلرده پتربورغه قاراي طاغ قرالى نۇڭ خصوصى ايلچسى ميوشقوويچ خانابلىرى كيلدى.

Шәрыкъ.

اوشبويل يا زنده يوللر نظارتى مامورلاردن زور بر هيئت ياصا لوب يراق شرفقه با راق

Oşu el yazında yullar nazaräte mäs'mürlärendän zur ber häyät yasalıb, eraq şäreqqa baraçaq. (“Ерак шәрыкъка сәяхәт”, 1911, №226).

Бу ел язында юллар министрлыгы чиновникларыннан зур бер экспедиция ясалып, ерак **шәрыкъка** барачак.

Жәнүб гаребе.

كيفده جنوب عربى تيمر يولنڭ ادارەسى مشهورئە دسون طرفندن اخترع ايتولگان دکتا فون ما شينه سن عملگه قويوب قاراغان.

Kievda cänüb garebe timer yulını idaräse mäshür Edison tarafından ixtirag itelgän “diktafon” maşinasın gamälgä queb qarağan. (“Яңа машина”, 1911, №226).

Киевта **кәнъяк кәнбатыш** тимер юлыны **идарәсе** **мәшһүр** **Эдиссон** тарафыннан уйлап табылган “диктафон” машинасын **гамәлгә** **куеп** караган.

Шималь котыбы (төнъяк котып).

مينسترلار كيڭشندە بيرلگان قارارعا موافيق بحريه مينستري، شيمال قوتب نقتاسن يزلە ب

كيتب ابوغالغان كپيتان سيدوف و ايبدە شلرن يزلە و اوچين شيمال بوز ديڭگزنە بر هايەت يبيرە

MinistrLAR kiñäşendä birelgän qararga muafiq bähriyä ministrı şimal' qotub noqtasın ezläb kiteb yuğalğan kapitan Sidov wä ibdäşlären ezläü öçen, Şimal' Boz diñgezenä ber häyät yibärä. (“Котыпка таба китүче беренче мәселман”. 1914, №305).

Министрлар **киңәш** **бирелгән** **караарга** **муафигъ** **диңгез** **министры** **тәнъяк котып** **ноктасын** **эзләп** **китеп** **югалган** **капитан** **Сидов** **мәшһүр** **Эдиссон** **тарафыннан** **улап** **табылган** **“диктафон”** **машинасын** **гамәлгә** **куеп** **караган**.

в. Су исемнәре: Газетада басылган мәкаләләрдә түбәндәге су исемнәре очрады: Сакмар, Сиүнгәр, Идел, Азов диңгезе, Боз диңгезе.

Сакмар. (1914, №304).

Сиүнгәр.

سيونغا ر سويندا روسلارنىڭ ھم قىتا يلىرنىڭ پا روھودلىرى يورى.

Syungär suında ruslarnıñ häm qıtaylarnıñ paroxodları yöri. (“Сюнгаp суында”, 1911, №232).

Сиүнгәр суында русларны һәм кытайларны пароходлары йөри.

Идел. (1914, №306).

Азов диңгезе. (1914, №305).

Төньяк Боз диңгезе.

مينسترلار كيگشندە بىرلىگەن قارارغا موافىق بحريە مينستري، شىمال قوتب نقتاسىن يۆلەپ
كىتەب ابوغالغان كىيىتەن سىدوف و ايىدە شلرن يۆلەپ و اوچىن شىمال بوز دىگىزەنە بر ھايتەت يىبىرە
*Ministrlar kinäşendä birelgän qararga muafiq bähriyä ministri şimal' qotıp
noqtasın ezläb kiteb yuğalğan kapitan Sidov wä ibdäşlären ezläü öçen, Şimal'
Böz diñgezenä ber häyät yibärä.* (“Котыпка таба китүче беренче мәселман”.
1914, №305).

Министрлар киешендә бирелгән карарга муафикъ диңгез министры
төньяк котып ноктасын эзләп китеп югалган капитан Сидов һәм
интешләрэн эзләп чен, **Төньяк Боз диңгезен** бер экспидиция
ибәрә.

Югарыда санап кителгән кыйтга исемнәре күбрәк эчке һәм тышкы
хәбәрләрдә, публицистик язмаларда кулланыла

г. Газета-журнал исемнәре: “Нур” газетасында басылган язмаларда
түбәндәге газета-журнал исемнәре очрый: “Нур”, “Тәржеман”, “Вакыт”,
“Өлфәт”, “Әхбәр”, “Йолдыз” һ.б.

“Нур”.

بىر نوردادى تلى دىل مىسلىسندن بحث اچقان ايدوك.

Bez “Nur” da ädäbi tel-dil mäs’äläsennän bähäs açqan idek. (“Без татармы,
түгелме?”. 1906, №22)

Без “Нур”да әдәби тел-дил мәсәләннән бәхәс ачкан идек.

“Тәржеман”.

اسماعیل میرزا عا سپرینسکی ترجمان عزیتە سندنە بیک مهم صورتلی دعوت نامە یا روب شو

ایله دیر.

İsmägiyl mirza Gasprinskyi “Türcceman” gäzitäsendä bik möhim surätle däğwätnamä yazıb, şu iiä dir. (“Янә тел мәсьәләсе”, 1906, №20).

Исмәғйыл мирза Гаспринский “Түрҗеман” гәзитәсендә бик мөһим сурәтле мәкалә язды, шулай дияр.

“Вакыт”. محترم وقت عزیزه سی قلاق ایشتهکن بر خبرنی دقتسز یا زما ی.

Möxtäräm “Waqt” gäzitäse qolaq işetkän xəbärne diqqatsez yazmay. (“Вакыт” гәзитәсенә”, 1907, №95).

Möhtäräm “Вакыт” гәзитәсе колак ишеткән хәбәрне игътибарсыз язмый.

“Өлфәт”. الفت حسد اوتی ایله اچن پوشرورلق کشیلرنانگ برسینده قادرمای.

“Ölfät” xəsed ilä eçen poşırırılıq keşelärneñ bersen dä qaldırmaı. (“Өлфәт”нең жавабы”, 1907, №95).

“Өлфәт” хәсет уты белән эчен пошырырлык кешеләрне берсен дә калдырмый.

“Әхбәр”. محترم اخبار غزیه مز برنجی نومره سنده.

Möxtäräm “Äxbär” gäzitämez berençe numiräsendä... (“Гәзитәләремездән” 1908, №180).

Möhtäräm “Әхбәр” гәзитәбез беренче номерында...

“Йолдыз”. يولدز اسمنده اسکی ادیبمزها دی افندی ده عزیزه چغا رمق یله مشرقی . اولدی

“Yıldız” isemendä iske ädibemez Hadıy äfände dä gäzitä çığarmaq ilä möşärräfuldı. (“Таң йолдызы туды”, 1906. №22).

“Йолдыз” исемендә иске әдибемез һадиһи әфәнде дә гәзитә чыгару белән кадерле булды.

2.Кеше, жәмгыять төркеменә караган лексика

Газетада басылган мәкаләләр арасында шактый кич урынны кеше, жәмгыять төшенчәләрен белдергән сүзләр алып тора: халык, милләт, кавем, жәмәгәт, кеше, адәм, бәндә, зат, ата, кыз, кардәш, рәфиҡ һ.б.

Халык.

کیلاجگی اوچون زور فایداسی بولاجق

ادبیاتتک حلقمیز

Ädäbiyatnıñ xalqımız kiläçäge öçen zur faydası bulaçaq. (“Тел”, 1905, №8).

Әдәбиятны халкыбыз киләчәге өчен зур файдасы булачак.

بزم تاتار حلقمیزده صونکی وقتدا غزیتلار بیک کوبایدی

Bezem tatar xalqımızda soñğı waqıtta gäzیتälär bik kübäyde. (“Тел бәхәсе”, 1905 №7).

Безне татар халкыбызда соңгы вакытта гәзитләргә бик күп йде.

Мәкаләләрдә **халык** сүзе үзенә туры мәгънәсендә кулланыла. Аерым мәкаләләрдә халык төшенчәсен белдерү өчен синонимик вариант буларак **милләт, жәмәгәт, кавем** терминнары да кулланыла.

Текстларда кулланылган **милләт** сүзе татар халкы мәгънәсен белдерә.

ملت تلگی ليسان تلگی یله باشلانور.

Millät teläge, lisan teläge ilä başlanur. (“Әдәбият тәрбиясе”, 1906 №52).

Милләт теләге, лисан теләге белән башланыр.

میلّت اوچون عزیزتہ ناک کیرکلگی.

Millät öçön gäzیتäneñ kiräklege. (“Гәзитәнең кирәклеге”, 1905, №4).

Милләт өчен гәзитәнең кирәклеге.

آندا تاتار قومى آگلمس و بلمه س بر سور ده يوق یدی

Anda tatar qaweme añlamas wä belmäs ber süz dä yuq ide. (“Әдәбият”, 1905, №16).

Анда татар кавеме аңламас һәм белмәс бер сөз дә юк иде.

Ә XX йөз башы татар әдәби телендә дә **кавем** сүзе халык төшенчәсен белдерә торган лексика буларак кулланыла.

تاتار و ترک ایکسی بر قومناک آدی در.

Tatar wä törek ikese ber qawetnneñ adıdır.

Татар һәм төрек икесе бер кавемнең атамасыдыр.

Б.Әбелхасимов фикеренчә, **кавем** сүзе XIX ахыры XX гасыр башында рус телендәге “общество” сүзенә эквиваленты буларак кулланылган [14; 8].

Жәмәгать.

يۈزۈندە بولغان مدنى تربىيالى **جەمئىيەت** ھۇنا

كۈزۈۋى.

Yir yözendä bulğan mädäni, tärbiyäle cämägat'neñ xälenä küzäüçe.
("Гәзитәнең кирәклеге", 1905, №4).

йир йөзәндә булған мәдәни, тәрбиялә **җәмәгәтне** хәленә күзәүчә.

Алдагы жөмләдә **жәмәгать** сүзе, **халык** сүзенә синоним булып килгән.

Кеше. "Нур" газетасында басылган мәкаләләрдә кеше сүзе шактый зур урынны алып тора. Кайбер мәкаләләрдә аның синонимик вариантлары бәндә, адәм, инсан сүزلәре очрый. Бу сүзләр, газетада басылган мәкаләләрдә туры мәгънәдә кулланыла.

شوندای جینا ق تلى نیچە آگلا وچی کشى تا بلور یکه ن.

Şunday ciynaq telne niçä añlauıcı keşe tabılır ikän? ("Тагы тел бәхәсе", 1905, №17).

Шундый **ыйнак телне** ничә аңлаучы **кеше** табылыр икән?

هر وقت بلا يتورعان كش آگلا مق .

Här waqıt belä torğan keşe añlamaq. ("Әдәбият", 1905, №16).

Һәр вакыт бел торган **кеше** аңламак.

هر كىشگا معلومدر.

Här keşegü mäglümdər. ("Татарча", 1905, №7).

Һәр **кешегә** мәгълүмдәр.

Адәм.

غاقللى تيرگا و

آدملرنى

Ğaqıllı adämlärne tirgäü. ("Әдәбият тәрбиясе", 1906, №52).

Акыллы **адәмнәрне** тиргәт.

عزيتا اقومق تربىيالى حلق اوچين آش ، طعام كيك آدم بلسنا ايڭ كرلى شيلردن در

Gäzitä uqımaq tärbiyäle xalıq öçen aş, tägam kebek **adäm** balasına iñ kiräkle şäylärdänder. ("Гәзитәнең кирәклеге", 1905, №4).

Газета уку тәрбиялә халык өчен аш, тәгам кебек **адәм** баласына иң кирәкле нәрсәләрдәндәр.

Кеше, адам терминнары күбрәк тел, әдәбият, милләт һәм сәясәт өлкәсенә караган мәкаләләрдә очрый һәм тигез дәрәжәдә кулланыла.

Инсан. عزيتا لر و ادبيات ريسلرلى اوقب، اينسا ننگ جا نينا حاسيل اولان شادلق.

*Gäzitalär wä ädäbiyat risaläläre uqıb, **insannıñ** canına xasil ulan şadlıq...*
 (“Укыгыз”, 1905, №9).

*Гәзитәләре һәм әдәбият рисалләре укып, **инсанның** җанына хасил булган шатлык ...*

Кайбер мәкаләләрдә кеше атамасы синонимик варианты **зат** сүзе белән белдерелә.

اواقىغان بونى خنبلىرى شىكللى ساعيم زاتدان يمدى ايتمز.

*Waqıyğan bunı cänäbläre şikelle säğıym **zatdan** imdi äytämez.* (“Әдәбият”, 1905, №16).

*Вакыйган моны җәнәпләре шикелле тырыш, **заттан** инде җөйтсез.*

Аерым мәкаләләрдә рәфиҡ сүзен очратырға мөмкин. XX – йөз башы татар әдәби телендә еш кулланылган әлегә сүз дус, иптәш, юлдаш мәгънәсен белдергән.

اسماعيل بك رفيقمز ليسان مسلسى اسمنده اوزون بر مقاله يازوب تل مسيلسينى قوزعار

Ismägil bäk räfiqımız lisan mäs’äläse isemendä ozın ber mäqälä yazıb, tel mäs’äläsene quzgar. (“Тел бәхәсе”, 1905, №14).

Исмәгиль бәк рәфиғыбыз лисан мәсьәләсе исемендә озын бер мәкалә язып, тел мәсьәләсен кузгатыр.

Кешеләрне туганлык атамалары буенча атый торган терминнар

“Нур” газетасында басылган мәкаләләрдә туганлык атамаларын белдергән терминнар да еш очрый. Мәсәлән: ата, ана, бала, кыз, хатын, ул, кардәш. Әлегә сүzlәр күбрәк тел, әдәбият һәм ижтимагый мәсьәләләргә яктырткан мәкаләләрдә кулланыла.

Ата. آحون عتالله حضرتنگ آتاسى حان كرمن قاسم شخرندگى تيمگناو قرياسنگ امامى بايزد حضرت.

Axun Ğataulla xäzrätneŋ atası, Xan Kirmän, Qasıym šähärendäge Timgenäü qar'ıyasınıŋ imamı Bayazid xäzrät. (“Ахун Гатаулла хәзрәт Баязитовның тәржемәй хәле”, 1911, №231).

Ахун Гатаулла хәзрәтнең атасы, Хан Кирмән, Касыйм ирендәге Тимгенәү каръясының имамы Баязид хәзрәт.

Ана, бала. بوكون أنا قچعنده ترب يه يدكن بالالار كیلچکده مملکتی تشکیل

ایدچک

Bu kön ana qoçağında tärbiyä idkän balalar, kiläçäkdä mämläkätne täşqil idäçäk. (“Әдибә, Галимә ханым Бикtimiрия мәктүпләре”, 1905, №14).

Бу кн ана кочагында тәрбия алган балалар киләчәктә мәмләкәтне тәшкил итәчк.

بالا سنڭ آنا سندن الدعی تربیه سی.

Balasınıŋ anasından aldıǵı tärbiyäse. (“Нур”, 1905, №11).

Баласының анасыннан алган тәрбиясе.

Ата, ана, бала, терминнары әлегә мәкаләләрдә туры мәгънәдә килә. Татар телендә әлегә сүzlәр күбрәк әдәби телдә кулланыла һәм жыелма төшенчә белдерә. Сөйләм телендә **әти, әни** сүzlәре кулланыла. Ата, ана сүzlәре исә күп очракта өченчә затка карый. Мәсәлән: **атасы, анасы**.

Тикшерелгән мәкаләләрдә дә **ата, ана** терминнары өченчә затка карый һәм өченчә зат тартым кушымчасы –сы (атасы) белән һәм кушымчасыз (ата, ана) язылалар.

عتالله حضرتتڭ آتاسی

Ğataulla xäzrätneŋ atası. (“Нур”, 1911, №12).

Гатаулла хәзрәтнең атасы.

Шулай ук аерым мәкаләләрдә **ир бала** сүзе гомум төшенчә белдерә һәм күбрәк халык мәгънәсенә якын тора.

بۆدهمسلمان آراسندا آزمی کوبمی بولسه ده ار بالا لارنى اوقتو بار.

Bezä, möselman arasinda, azmı-küpme bulsa da ir balalarnı uqıtu bar.

(“Кызларны укыту”, 1911, №233).

Бездә, мөселман арасында, азмы-күпме булса да **ир балаларны** укыту бар.

ایو عا ریدغلر ادبی تربیه بالالاری بولب قار.

*Yugarıdagılar ädäbi tärbiyä **balaları** bulıp qalır.* (“Тагы тел бәхәсе”, 1905, №16).

Югарыдагылар әдәби тәрбия балалары булып калыр.

Бала сүзе **ир бала, кыз бала** тезмәсендә дә еш очрый.

Угыл. Хәзерге татар әдәби телендә ул сүзе **ир бала, малай, егет** мәгънәләрен белдерә. “Нур” газетасында басылган кайбер мәкаләләрдә исә, **угыл сүзе милләт улы** мәгънәсендә дә кулланыла.

تاتار اوغلى ديمكدن قاچمسلر.

*Tatar **uğılı** dimäktän qaçmaslar.* (“Төрөк теле мәсьәләсе”, 1906, №19).

*Tatar **углы** димәктән качмаслар.*

قز بالالارغه هم انلارنى وقتو و تربيه گه بىك آز اهمت بيرلر.

***Qız balalarğa** wä anlarnı uqıtu wä tärbiyägä bik az ähämiyät birälär.*
 (“Кызларны укыту”, 1911, №233).

Кыз балаларга һәм аларны укыту һәм тәрбиягә бик аз әһәмият бирәләр.

Хәзерге татар телендә һәм башка төрки телләрдә **кыз** сүзе туганлык төшенчәсен белдерүче термин буларак урын алган. “Нур” газетасында басылган “Кызларны укыту” мәкаләсендә әлеге термин кешенең женесен белдерү мәгънәсендә килгән.

Кардәш. Төрки телләрдә һәм хәзерге татар телендә **кардәш** сүзе карендәш сүзе белән янәшә йөри һәм ике варианты да кулланыла. С.Е.Малов фикеренчә, **кардәш** борынгы чорда **ир туган** мәгънәсен белдергән. [70; 452]. Хәзерге төрки телдә исә **туган, ир туган, дус, таныш** мәгънәләрендә йөри.

“Нур” газетасында, аерым мәкаләләрдә **кардәш** сүзе **туган, тугандаш** мәгънәсендә кулланылган һәм милләт буенча кардәшлекне белдерә.

اوقى- يازا بله تورعان قارد شلرمزنى عه زيت و كيتاب متله غا قىلودن محروم ايتميك.

*Ukıy-yaza belä torgan **qärdäşläremezne** gäzit wä kitap motalägä qıyludan mäxrüm itmik.* (“Без татармы, түгелме?”, 1906, №22).

Укый-яза бел торган кардшлребезне газет м китап укудан мхрм итмик.

Этикет сзлр. Кеше, жамгыять терминнарын белдерэ торган сүзлэр арасында, аерым затларга олылап эндэшү мәгънәсендә **этикет сүзлэр** дә аерым урын алып тора. Мәсәлән: **бәк, жәнәб, хәзрәт** һ.б.

Бәк. Кешегә олылап эндэшү мәгънәсендә кулланыла.

محترم ایسمغیل بک افندی .

Möxtäräm İsmäğil bäk äfände. (“Тел бәхәсе”, 1905, №14).

Мхтрм Исмгыйль бк фнде.

Жәнәб. Олылау сзе, аерым ихтирамлык билгесе.

اسحاقوف خنبلرنڭ نوردا يازدىقى مقاله سى .

İsxakov cänäbläreneñ “Nur” da yazdıqı mäqaläse. (“Әдәбият”, 1905, №16).

Исхаков нблрене “Нур” да язылган мкалсе.

مفتى حضرت حاخى محمدیار سلطانف خنبلرنڭ يوبىلى بايرمى .

Möfti xäzrät xaci Möxämmäd'yar Soltanov cänäbläreneñ yubiley bäyräme. (“Мөфти хәзрәт юбилее, 1911, №232).

Мфти хзрәт хаи Мхммдьяр Солтанов нблрене юбилей бйрме.

Әлеге сүзләр, “Нур” газетасында басылган мәкаләләрдә синонимик вариант буларак тигез дәрәжәдә урын алганнар.

Югарыда күрсәтелгән **халык, милләт, кеше, жәмәгать, кардәш, ата, ана, ул, кыз, бала** кебек сүзләр бүгенге телдә дә актив кулланылалар.

3. Уку-укуту, фән белән бәйләнешле лексика

Уку-укуту, фән өлкәсенә караган сүзләр “Нур” газетасында басылган мәкаләләрдә шактый еш очрый. Чөнки газетада әдәби тел, әдәбият, мәгариф мәсьәләләренә кагылышлы мәкаләләр даими басылып килә. Әлеге сүзләрнең күбесе гарәп теленнән кәргән терминнар, аерым мәкаләләрдә рус теленнән кәргән терминар да очрый: мәктәп, мәдрәсә, ибтидаи мәктәп, рәшди мәктәп, дарелфөнүн, дарелгыйлем, тел, иске татар теле. лөгәть, лисан, шивә, имла,

китап, дәреслек, сарыф, нәхү, әдәбият, шәкерт, талибә, укучы, мөдәррис, галим, учитель, ысул, имтихан.

Мәктәп, мәдрәсә. Газетада басылган фән һәм мәгариф өлкәсенә караган мәкаләләрдә мәктәп һәм мәдрәсә сүзләре синонимик вариант буларак тигез дәрәжәдә кулланыла. Дәрес укула торган урын яки уку йорты мәгънәләрен белдерәләр.

مكتبلر حقندا كيڭاش مخلصى .

Mäktäblär haqında kiñäş mäclese. (“Нур”, 1911, №232).

Мәктәпләр хақында киңәш мәҗлесе.

بعضى يرلردە قز بالالار اوچون **مكتبلر** بولسە دە كوب اورنلردا مكتبدە يوق ، وقتو دە يوق

Bäğze yirlärdä qız balalar öçen mäktäblär bulsa da, küb urınlarda mäktäb dä yuq, ukıtu da yuq. (“Кызларны укуыту”, 1911, №233).

Кайбер җирләрдә кыз балалар өчен мәктәпләр булса да, күп урыннарда мәктәп тә юк, укуыту да юк.

زيمسكى اوپراواسنده گى **مكتبلر** حقندا كيڭاش مخلصى .

Zemskiy upravasındagı mäktäblär haqında kiñäş mäclese. (“Мәктәпләр хақында киңәш мәҗлесе, 1911, №233).

Земский управосындагы мәктәпләр хақында киңәш мәҗлесе.

عزيتە مدرسه توگل ، تل اوگرتسنى آنيى مدرسدن سررعاك يرك .

Gäzitä mädräsä tügel, tel ügrätsenne anı mädräsädän sorarga kiräk. (“Тел бәхәсе”, 1905, №14).

Гәзитә мәдрәсә түгел, тел үйрәтәне аны мәдрәсәдән сорарга кирәк.

قازان مدرسه شکردلرى مدرسلر مژده اقطونك اصول ترتيپندن ضرور رضاسز اقلار اظهار ايتمكتە

Qazan mädräsä šäkerdläre mädräsäläremezdä uqıtunıñ ısul tärtıblärendän zur rızasızlıqlar izhar itmäktä. (“Шәкертләр”, 1906, №26).

Казан мәдрәсә шәкертләре мәдрәсәләребездә укуытуны ысул тәртипләреннән зур ризасызлыklar белдерәләр.

مدرسلر مژنى اصلاح كرك ديو كوب سولر سيلادلر .

Mädräsüläremezne islah kiräk diyü, küb süzlär söylädelär. (“Мәдрәсәләрне
ислах, 1906№60).

Модерная беззастенчивая реформа кипит и кипит, как кипяток в кастрюле.

مدرسوں بزرگہ صدقہ، زکوٰۃ، فدیہ کوتوب طرودن باشقہ نی بیرم

*М□км□п с□зе, м□гариф □□м ф□н □лк□сен□ караган м□кал□рд□
бернич□ т□рле атама бел□н бирелг□н.*

Ибтидаи мактап (башлангыч мактап).

اب تېداى **مكتبرنك** تاييه سى بر كلیمه عثمانجا بلمسلر ده ضرر یوقدر .

Ibtidaiy məktəblərinə talibəse ber kəlimə gosmanlıca bekməsälərdə, zarar yuqdur. (“Казан теле”, 1905, №15).

*Ибтидаи м^ук^тл^ир^ине^и укучысы бер с^из госманлыча белм^ис^ил^ир
д^и, зарар юктыр.*

Рөшди мәктәп (үрта мәктәп).

رشد مکتبلرنڭ برنجی سینفلرندن بېشأب.

Röşdi mäktäblärneŋ berenče sıynıflarından başlab. (“Казан теле”, 1905№16).

Рәшди мәктәпләренә беренче сыйныфларыннан башлап.

Урта мәктәп. اورتا مکتلرمزنگ شاک دلرنه گنه محصوص بولورغه تييشليدير.

Bu uqıtu da urta mäktäbläremezneñ şäkerdlärenä genä maxsus bulırğa tieşleder. (“Казан теле”, 1905, №16).

Бу укыту да **урта м** **к**т **п**л **р**ебезне **ш** **к**ертл **р**ен **г**ен **м**ахсус
булырга тиешледер.

Югары белем бирә торган мәктәпләр мәгънәсендә **дарелфөнүн** һәм **дәреголүм** сүзләре кулланыла.

Дарелфөнүн (университет).

بو صونگی کو نذر ده مسکاو دارلفنوننده شاکر دلر هر تورلی خمعیت مخلصاری قیلیمقده بوندیلر

*Bu sonğı könlärdä Mäskäü **dürelfönünendä** şäkerdlär här törle cämägät' mäclesläre qıylmaqda buldılar.* (Мәскәү дарелфөнүн талибәләре илә профессор Мануйловский сөхбәте, 1906, №68).

Бу со□гы к□нн□рд□ М□ск□□ д□релф□н□ненд□ ш□кертл□р □□р
т□рле □□мгыять м□□лесл□ре ясадылар.

Дәреҗәлүм (институт).

وزمگه ياوروبا اصولندا دارلفنون يه دارلغولوم تاسيس اينه رعه .

Üzemezgä Yaurupa ıulında дәrelfönün yä **darelgölüm** tä'sis itärgä.
("Дарелгыйлем вә мәгариф", 1906№34).

□зебезг□ Европа ысулында д□релф□н□н я д□релг□л□м булдырырга.

Тел. Газетада басылган мәкаләләрдә тел сүзе берничә төрле вариант:
тел, дил, иске татар теле, урта тел, лисан, лөгать, шивә терминнары
белән белдерелә.

بزتاتارمز، عرب ياكه ترك تو گلمز، شولای اوق تلماوز مزگه آی رم بر تلدر

Bez tatarmız, gārāb yäki törek tügelmez, şulay uq **telemez** üzemezgä
ayırım ber **telder**. ("Татар теле", 1906, №11).

Без татарбыз, гар□н яки т□рек т□гелбез, шулай ук **телебез** □зебезг□
аерым бер **телдер**.

اوشبو تیل مسیله سنده نور محرريناڭ اصل بر با سی یوقدر

Oşbu **tel** mäs'äläsendä "Nur" möxärrireneñ asıl ber bāyāse yuqdir. ("Төрөк
теле мәсьләсе", 1906, №19).

Ошбу **тел** м□сь□л□сенд□ "Нур" м□х□рририне□ асыл бер б□ясе
юктыр.

بژ نوردا ادبی تیل دیل مسیلسندن بحث اچقان ایدوک.

Иске татар теле. Хәзерге тел фәненә кадәр килеп җиткән бу термин
газетада милләткәчә чордагы татар язма әдәби теленә карата кулланыла.

ایسکی تاتار تلی دیگنمزدن موراد خانلر ضامناسندعی چغاتای تلی توگل ایدی .

Iske tatar tele digänemezdän Morad xanlar zamanasındagı çığatay tele tügel
ide. ("Тел бәхәсе", 1905, №8).

Иске татар теле диг□небезд□н Морат ханнар заманасындагы
чыгатай теле т□гел иде.

ترك عسمانلی تلمی یاکی برنگی یسکی تاتار تلمز نیمی آلیق.

Törek gosmanlı telenme, yäki borıñğı iske tatar telemezneme alayq?
 (“Татарча”, 1905, №7).

Törek gosmanlı telenme, yäki borıñğı iske tatar telebezneме алык?

Урта тел. Бу термин, бөтен төрки халыклар өчен урта булган төрки әдәби телне дә, татар укучыларына тәъдим ителә торган вариантларның берләшмәсен дә белдерә.

تۈرگە آڭلايشلى بولغان ورتا تلده يازام ز .

Talibälärgä añlaeşlı bulgan urta teldä yazamız. (“Янә тел бәхәсе”, 1906, №71).

Укучыларга аңлаешлы булган **урта телдә** язабыз.

Газетада басылган бер үк мәкаләләрдә тел терминының гарәп теленнән кәргән синонимик вариантлары **лөгәт** һәм **лисан** сүзләре дә очрый.

Лисан. اسماعيل بك رفيقمز ليسان مسلسى اسمنده اوزون بر مقاله يازوب تل مسيلسينى قوز عار
Ismägil bäk räfiqımız lisan mäs'äläse isemendä ozın ber mäqälä yazıb, tel mäs'äläsene quzgar. (“Тел бәхәсе”, 1905, №14).

Исмәгиль бәк рәфиқымыз **лисан** мәсьәләсе исемендә озын бер мәкалә язып, **тел** мәсьәләсен кузгатыр.

ليسان مسلسى بحسى يازوچيلرمزنى حركتكه كيتردى.

Lisan mäs'äläse bähäse yazuçılarımızni xäräkätkä kiterde. (“Без татармы, түгелме?”, 1906, №22).

Лисан мәсьәләсе бәхәсе язучыларыбызны хәлрәкәткә китерде.

ليسان مسلسنده بز يالغوز قالمادوق.

Lisan mäs'äläsendä bez yalgız qalmadıq. (“Татарлыктан рөжуг”, 1906, №21).

Лисан мәсьәләсендә без ялгыз калмадык.

Лөгәт. ترکلر عرب، فارسى لغتلى سولرى بلن کيتبلرنى طوطوردیلر.

Töreklär ğäräp, farsı löğätläre süzläre belän kitaplarını tutırdılar. (“Тел бәхәсе”, 1906, №21).

Törekler garın, farсы теллер сзлре белн китавларын тутырдылар.

Шивэ. Газетада басылган макалаларда **шивэ** термины диалект мағынасен белдерэ.

ترك شيواسنى كوب ايشتمك .

Törek šiwäsene küp išetmäk. (“Казан теле”, 1905, №13).

Törek шивсен кн шетмк.

قازان ترکلرنڭ اور شيوالرنى وندرب هر برسنى ادبى عسمانين ليسنى اله سيلرگه مخبور قيلور ايدوم.

Qazan törekläreneñ üz šiwälärene onıttırıp, härbersene ädäbi ğosmanıyn lisanı ilä söylärgä mäcbür qıylır idüm. (“Казан теле”, 1905, №13).

Казан төрекләренең үз шивәләрен оныттырып, һәрберсен әдәби ғосманлы теле белн сөйләргә мәҗбүр кылып идем.

Уку-укытуга бәйле лексика: китап, имла, дәрәслек, сарыф, нәхү һ.б.

Имла. *يملا قاغيدلرى حاقتدا اورون بر نيزاع باشلنمش یدی.*

Imla qağidäläre haqında ozın ber nızag başlanmıš ide. (“Казан теле”, 1905, №15).

Имла кағыйдәләре хақында озын бер низаг башланган иде.

Китап. *عرب، فارسى لغتلرى سولرى بلن كيتبلرنى طوطوردیلر.*

Gäräp farsı lögätläre, süzläre belän kitablarını tutırdılar. (“Тел”, 1905, №8).

Гарын фарсы ләгәтләре, сзлре белн китавларын тудырдылар.

باقرعان كيتبلرنى يازغان تلده سويلگوجى حلفلر.

Baqırğan kitablarını yazgan teldä söyläüçe xälfälär. (“Тел бәхәсе”, 1905, №17).

Бакырган китавларын язган телдә сөйләүче хәлфәләр.

تاتار دىب ايتله تورعان كيتابلرنى بارچەسن بزنڭ خالق آنكلا ب یتماى تورعاندر تلنده يازلگان

*Tatar telendä yazılğan dib äytelä torğan **kitablarnı** barçasın bezneñ xalıq añlab yitmäy torğandır.* (“Татарча”, 1905, №7).

*Tatar telndä yazılğan dip äytelä torğan **китапларны** барчасын безне халык алап итми торгандыр.*

Дәреслек.

Сарыф, нәхү (морфология, синтаксис).

نه هو، سارف بترب چققلردا عزيته اوقودن محروم قالاچقلر.

Näxü, sarıf betereb çıqqanlarda gäzitä uqudan mäxrüm qalaçaqlar. (“Тел бәхәсе, 1905, №16).

Нәхү, сарыф бетереп чыкканнарда гәзитә укудан мәхрүм калачаклар.

تلمزنىڭ صرفى و نحوسى يوقدر ديوب چىتكە قاعوب باشقا يات تللر قوشماق بىرگە مناسب بولماسقا كىرك.

Telemezneñ sarıf wä näxüe yuqdır dieb çitkä qagıb, başqa yat tellär quşmaq bezgä monasib bulmasqa kiräk. (“Татар теле”, 1905, №11).

Телебезне сарыф һәм нәхүе юктыр диен, читкә кагып, башка ят телләр кушу безгә монасип булмаска кирәк.

Әдәбият. آدبیات عثمانیہ نی کوب مطالعہ قیلعانمدن.

Ädäbiyat gosmaniyäne küb motalagä qılğanımdan. (“Казан теле, 1905, №16).

Госманлы һәм биятын кәп укыганымнан.

بىر ادبیات بلان اداره قىلنور عصرگە ختدك.

Bez ädäbiyat belän idarä qılınır gasırğa cittek. (“Әдәбият”, 1905, №16).

Без һәм бият белән идарә кылыныр гасырга иттек.

ملتىمىزنى بحتلى و تىزضمندا ادبیات خمعياتندە بحتلى ادچگى، قوياش كىبى مغرق نورلارندا بالقتچاغندن بيوك دلىلى ادى.

Millätemezne baxetle wä tiz zamanda ädäbiyat cämğeyätendä baxetle idäçäge, qoyaş kebi mäğäriş nurlarında balqıtaçağından böyek дәлilе ide. (“Жәмгыяте әдәбия”, 1906, №23).

Миллѳтемезне бѳхетле ѳѳм тиз заманда ѳѳбият ѳѳмгыятендѳ
бѳхетле итѳчѳге, кояш кеби мѳгариф нурларында балкытачагыннан
бѳек дѳлиле иде.

ادبیاتنىڭ خەلقنىڭ كۈچىگى اوچىن زور فايدىسى بولۇچۇ.

Ādābiyatnıñ xalqımız kiläçäge öçen zur faydası bulaçaq. (“Тел”, 1905, №8).

ѳѳбиятныѳ халкыбыз килѳчѳге ѳчен зур файдасы булачак.

Шәкерт.

شەھرى قازاندا شىگردلرنىڭ خەمىيەتلىرىدە.

Šähri Qazanda šäkerdlärneñ cämgeyätlärendä. (“Мәдрәсәләрне ислах”,
1906, №60).

Шѳѳри Казанда шѳкертлѳрнеѳ ѳѳмгыятлѳрендѳ.

اندا شىگردلگە سابىرانىدە امتحان اتمىگە.

Šäkertlögü sobraniyädä imtixan itmäskä. (“Мөгаллимнәрнең имтихан
мәсьәләсе”, 1910, №188).

Шѳкертлѳргѳ собраниядѳ имтихан бирмѳскѳ.

قازاندا مدرسه شىگردلرى مدرسلرمزده اوقتونىڭ اصول تەرتىپلىرىدىن زور رەزىنلەر ازھار اتمىگە
بولۇنوب، مدرسلردىن كىتە باشلادىلار.

Qazanda mädräsä šäkerdläre, mädrsäläremezdä uqıtunıñ ısul tärtıblärendän
zur rızasızlıqların izhar itmäkdä bulınıb, mädräsälärdän kitä başladılar.
 (“Шәкертләр”, 1906, №26).

Казанда мѳдрѳсѳ шѳкертлѳре, мѳдрѳсѳлѳремездѳ укытуныѳ
ысул тѳртибендѳн зур ризасызлыкларын белдереп, мѳдрѳсѳлѳрдѳн
китѳ башладылар.

Талибә. Әлегә сүз, гарәп теленнән килеп кәргән термин, гыйлем
эстәүче, укучы, шәкерт мәгънәләрен белдерә.

تەلىپگە آڭلايشلى بولغان ورتا تەلدە يازامز.

Talibälärgü añlaeşlı bulgan urta teldä yazamız. (“Янә тел бәхәсе”, 1906,
№71).

Укучыларга аѳлаешлы булган урта телдѳ язабыз.

Мөдәррис, мөгаллим. Дәрәс бирүче, укытучы.

برر محللگه امام يه مدرريس بولو نيه تى ايله كردر.

Berär mähällägä imam, yä mödärris bulu niyäte ilä keräder.
(“Мәдрәсәләрне ислах”, 1906, №60).

Berär mädärris imam, yä mödärris bulu maksaty belän keräder.
ملتزمگه حزمته اولناچاق مغالليم، مدرريسلر ايتشترمک.

Millätemezgä xezmätdä ulınaçaq möğällim, mödärrislär yiteštermäk .
(“Уфада диния Галия” 1906, №68).

Millätbezgä xezmät bulachak möğällim, mödärrislär yiteštermäk .

Галим. فکیر محللارده بيوک غلیمنک فلسفه ايله ن اش قیلوی بيک موشتلر.

Fäkir mähällälärdä biyüik ğalimneñ fälsäfä ilän eš qıylui bik möšqelder.
(“Мәдрәсәләрне ислах”, 1906, №60).

Fäkir mähällälärdä biyüik ğalimneñ fälsäfä ilän eš qıylui bik möšqelder.

Шулай ук мәгариф өлкәсенә караган сүзләр арасында рус теленнән килеп кәргән лексемаларны да очратырга мөмкин.

Учитель. أولندا تاتار اوچيتلى بولمسا نيشلر.

Awılında tatar uçıtele bulmasa nişlär? (“Әдәбият”, 1905, №16).

Awılında tatar uçıtele bulmasa nişlär?

Образования ياوروپاچا ابرازاوانيا الو، ياوروپا اسولندا تربيه تعلم تايمق مغنسنده در.

Yauropaça obrazovaniya alu, Yauropa ıulında tärbiyä täğälim tapmaq täğnäsendäder. (“Дәрелгыйлем вә әл мәгариф”, 1906, №34).

Yauropaça obrazovaniya alu, Yauropa ıulında tärbiyä täğälim tapmaq täğnäsendäder.

Ысул. ياگا اسولدا اقوب چقانلرنک يازولارنى اوقوب قاراساغز کوررسز، نيچک يازالار

Yañ ıulda uqır çıqqanlarnıñ yazuların uqır qarasağız kürersez, niçek yazalar. (“Мөхәррирдә берничә сүз”, 1905, №7).

Яңа ысулда укып чыкканнарны язучыларын укып карасагыз, кәңәсләрдән
ничек язалар.

Имтихан. شکر دلرگه سابرانیده امتحان اتمسکه دیگان امر، شکر دلرنی زور تاشویشکه سالمش.
*Šäkerdlärgä sobraniygä imtixan itmäskä digän ämer, šäkerdlärne zur
täšwiškä salmıš.* (“Мөгаллимнәрнең имтихан мәсьәләсе”, 1910, №188).

Шәкерәтләрнең собраниягә имтихан итмәскә дигән әмер,
шәкерәтләрне зур борчуга салды.

Югарыда санап кителгән терминнарның күбесе (мәктәп, мәдрәсә, китап,
дәрәслек, әдәбият, шәкерәт, галим һ.б.), алынма сүзләр булуга карамастан,
хәзерге татар әдәби телендә дә актив кулланылышта йөреләр.

4.Әдәбият, нәшрият, публицистика, язучылык эше белән

бәйләнешле лексика

Газета язмаларында әдәбият, нәшрият, публицистика, язучылык эше
белән бәйләнешле терминнар да зур урын алып тора: матбугат, газета,
мәжмуга, нөсхә, идарә, мөхәррир, мөхбир, әдип, язучы, шагыйрь, шигырь
һ.б.

Матбугат. Газетада бу сүз атнага яки айга берничә мәртәбә чыга торган
газета я журнал терминын аңлата, болар вә теркәгече белән парлашып та
кулланыла.

قازان تاتارلاری آراسندا گه زیتە و ماتبوعاتنڭ هیچ ایه میه تی ایوق ایدی .

Qazan tatarları arasında gəzitä wä matbugatnıñ hiç ähämiyäte yuq ide.
 (“Чук сөендем”, 1905, №6).

Казан татарлары арасында гəзитə һәм матбугатны һич
һәм мияте юк иде.

Гəзитə. جمعیت و ملت اوچن عزیتە نڭ کرکلگی ظاهر و آشکاره .

Cämgeyät' wä millät öçön gəzitäneñ kiräklege zahir wä äškarä.
 (“Гəзитəнең кирəклеге”, 1905, №4).

Һәмгяять һәм милләт өчен гəзитəнең кирəклеге ачык һәм
билгеледер.

اوزیمز نڭ ملی عزیتە ئرمزده کورنمگه باشلادی.

Üzemezneñ milli gäzitäläremez dä kurenmägä başladı. (“Мөхтәрәм мөхәррир Гатаулла Баязитов әфәнде”, 1905, №4).

□зебезне□ милли г□zum□л□ребез д□ к□рен□ башлады.

Газетада басылган мәкаләләрдә газета сүзенең синонимик варианты, **жәридә** термины да очрый.

محتبر و محترم خريدهء مليه مزانگ برنجسى اولان وقت عزيتہ سى.

Möxtäbär wä möxtäräm cäridäy milliyämezneñ berenčese ulan “Waqıt” gäzitäse. (“Имамнар мәсьәләсенә моталагә” 1905, №6).

М□хт□б□р □□м м□хт□р□м милли журналыбызны□ беренчесе булган “Вакыт” газетасы.

Мәжмуга (жыентык).

اقتصاد مخموعه سنده يازلدقينا.

“İqtisad” mäcmuğasıdna yazıdıqına.

“Икътисад □ынтыгында язылганына.

Хәзерге татар әдәби телендә **мәжмуга** сүзе урынына, **журнал** термины кулланыла.

Мәкалә.

اسحاقوف خنبلرانگ نى سورده يازدى مقلسى.

İsxaqov cänäbläreneñ ni surädä yazdıqı mäqäläse. (“Әдәбият”, 1905, №16).

Исхаков □□н□пл□рене□ ни сур□д□ язган м□кал□се.

Нөсхә.

پيتربور عسكى لیستوك عزته سیناگ ۳۵ نچی دکابردہ چقغان ۳۵۹ نچی نومیرلی نسحسنگ علاوه سنده بر رسم کوردک .

“Peterburgskiy listok” gäzitäseneñ 30 nçı dekabr’dä çıqqan 309 nçı nomerlı nöxsäseneñ glavasında ber räsem kürdek. (“Матбугатка мөнәсәбәтсезлек”, 1913, №279).

“Петербургский листок” г□зит□сене□ 30 нчы декабрьд□ чыккан 309 нчы номерлы н□сх□сене□ главасында бер р□сем к□рдек.

Идарә (редакция).

نور عزتسنگ ادراه سندن اوتنمز

“Nur” gäzitäseney *idaräsennän ütenämez*. (“Зилзиләдән зыян күрүчеләргә иганә”, 1911, №230).

“Нур” газетасыны *ударсеннән* *мен* *без*.

سوڭرا كىبير افندى نور ادرسى حزمتمدن اوقتلچا فايدا آلوب...

Soñra Kābir äfände “Nur” idäräse xezmätendän waqıtlıça fayda alub... (“Мәрхүм шагыйремез Габдулла Тукай”, 1914, №301).

Сопра Кбир фнде “Нур” ударсеннән вакытлыча файда алып...

Мөхәррир (редактор).

معتبر ترخمان عزيتى اسكى محررى ايسمىل بك .

Mögtäbär “Tärceman” gäzite iske möxärrire Ismäğil bäk. (“Тел бәхәсе”, 1905, №14).

Мөхтәбәр “Тәрҗеман” гәзите иске мөхәррире *Исмәгыйл бәк*.

Мөхбир (хәбәрче).

اوقت عزته سيناڭ افاده عى محبىرى .

“*Waqıt*” gäzitäseney *Ufadagı möxbire*. (“Тентүләр хакында”, 1911, №220).

“Вакыт” газетасыны *Уфадагы мөхбире*.

Әдип.

بزمده مقصودمژ ادیبیلر فکرینی ایشتمک و بیلمک ایدی .

لکین

Läkin bezem dä maqsudımız ädiblär fikerene işetmäk wä belmäk ide. (“Тел бәхәсе”, 1905, №14).

Ләкин безнең дә максатыбыз әдипләр фикерен ишетә һәм белә иде.

کنخ ادیبیلر اوچن بو شوه آسنر قدر

Gänç ädiblär öçen bu šiwä asanraqdır. (“Тел бәхәсе”, 1905, №14).

Яшь әдипләр өчен бу шивә ансатрактыр.

Язучы.

لیسان مسلسی بحسی یازوچیلرمنی حرکتکه کیتردی .

Lisan mäs’äläse bähäse yazuçılarımıznı xäräkätkä kiterde. (“Без татармы түгелме”, 1906, №22).

Лисан мәсьәләсе бәхәсе язучыларыбызны хәткә китерде.

Әдип һәм язучы терминнары газетада басылган тел һәм әдәбият турындагы мәкаләләрдә синоним буларак кулланылалар.

Шагыйрь. موڭا قدر اوزىنىڭ مىلى شاعرىنە حساب بىرمى يورگان .

Moṇa qadär üzenen milli şagirenü xisab birmi yörgän. (“Күңел жимешләре”, 1911. №230).

Моңа кадәр үзенә милли **шагыйрь** хисап бирми йргән.

Әдәбият, язучылык эше, нәшрият белән бәйләнешле сүzlәр күбрәк тел. әдәбият мәсьәләләрен яктырткан мәкаләләрдә кулланылалар.

5. Дини төшенчәләргә белдергән лексика

“Нур” газетасында басылган мәкаләләрдә дини темага караган терминнар да актив кулланыла, чөнки Г.Баязитов газетада дини мәсьәләләргә яктыртуга да киң урын бирә. Алар нигездә гарәп һәм фарсы телләренән ислам дине белән килеп кергән сүzlәр: имам, мөдәррис, мулла, мөфти, мөезин, ахун, хаж, казы, мәчет, мәхәллә, коръән, шәригать һ.б.

Имам. Кешеләргә үзгә ияртеп намаз укытучы, мәхәллә мулласы мәгънәсен белдерә.

بوندن چعب برر محللگه امام ، يه مدرس بولونور نيلى اىلا كردر .

*Bundan çıgıb, berär mähällägä **imam** yä mödärris bulınır niyäte ilä keräder.* (“Мәдрәсәләргә ислах”, 1906, №60).

Моннан чыгып, берәр мәхәлләгә **имам**, я мөдәррис булып чен керәдер.

Мөфти. Руханилар башлыгы, берәр мәсьәлә буенча диннең карашы ничек булуын белдерүгә кеше.

۲ نچى مايدە مفتى حضرتتاك طنطنه لى صورتدە يوبيلى بىرمناك اوتديكى خبرى هر كمناك معلومى اولدى .

*2 nçe mayda **mufti** xäzrätneñ tantanalı surättä yubilei bäyrämenen ütdege xäbäre härkemneñ mäglüme uldı.* (“Мөти хәзрәт юбилее”, 1911, №231).

2 нче майда **мәфти** хәзрәтнең тантаналы сурәттә юбилей бәйрәменең өлкән хәбәре өркөмгә билгеле булды.

Мөәзин. شوشى خدمت امام، مؤذن، مدرس بولۇغە يارارلىق بولۇپ چەو بولغانده خدمت قىلا المايمز.

*Şuşı xezmät imam, **möäzin**, mödärris buluğa yararlıq bulıp çıǵı bulğanda xezmät qıla almatız.* (“Мәдрәсәләрне ислах”, 1906, №60).

*Шушы хезмәт, имам, **мөәзин**, мәдррис булуга ярарлык булып чыгу булганда хезмәт кыла алмабыз.*

Ахун. *احوند عطاءالله حضرت ۱۸۴۶ نچى يلدە دنيغە كيلمش*

***Axun** Gataulla xäzrät 1846 nçı elda dön'yača kilmeş.* (“Ахун Гатаулла хәзрәт Баязитовның тәржемәй хәле”, 1911, №231).

***Ахун** Гатаулла хәзрәт 1846 нчы елда дөньяга килгән.*

Хаж. *ارينبورغ مفتيسى ال حاج محمديار سلتا نف خنبلرى.*

*Orenburg möftise **äl-xaci** Möxämmäd'yar Soltanov cänäblre.* (“Нур”, 1911, №230).

*Оренбург мәфтие **әл-хаж**и Мөхәммәдъяр Солтанов җанәбләре.*

Казый. Хөкем итүче мәгънәсен белдерә торган сүз.

*نور عزيتە سنڭ ۵۷ نچى نومرنده عناية تولله قاضيڭ حاتونلر پراواسى رعايه يوللى بر مكتوبى
درخ ادلمشدر*

“Nur” gäzitenen 70 nçe nomerında, Ğıyniyatulla **qazıynıñ** “xatınlar pravosı” rigayä yullı ber mäktübe дәrec itelmeşder. (“Афәрин Гыйниятулла казый”, 1906, №61).

“Нур” газетасының 70 нче номерында, Гыйниятулла **казыйның** “Хатыннар правосын” кайгыртып язылган бер мәкаләсе басылып чыкты.

Мәчет, мәхәллә.

بو كون دين اسلامنى رسمى صورتده قابول ايتوب محلتە و مسخدلر توزوب اورناشدلر

*Bu kön din islamnı räsmi surätdä qabul iteb, **maxilla** wä **mäçetlär** tözeb urnaştilar.* (“Петербург мәсҗет җәмигы”, 1906, №61).

Бу кин дин исламны рсми суртт кабул итеп, мхлл мчетлр тзеп урнаштылар.

Коръән.

هادى اطلاسوف افندى موسا بىگىيفنىڭ قران درسلىرىنى اثبات قىلۇپ بىك اوزون مطالعه يازمىش .
Hadıy Atlasov äfände Musa Bigievneñ qor'ün däreslärene isbat qılub, bik ozın mötäläğä yazmıš.

адый Атласов фнде Муса Бигиевне корън дреслрен исбат кылып, бик озын бер мкал язды.

Шәригать. Дини законнар жыентыгы.

بىزنىڭ حاضرگى مدرسه لىر فقط دىن ، شريعت اوقو اوچون بولغاچ موندن اقوب چىغان طلبه اوزى اوچن دىن بلب چىغايم دىو كرادر .

Bezneñ xäzerge mädräsälär fäqat' din, šäriğat' uqıtu öčen bulğaç, monda uqub çıqqan talibä üze öčen din beleb çıgaem dib keräder. (“Мәдрәсәләрне ислах”, 1906, №60).

Безнең хәзерге мәдрәсәләр фәкәть дин, **шәригать** укыту өчен булгач, монда укып чыккан укучы үзе өчен дин белеп чыгам дип керәдер

6. Ижтимагый-сәяси, икътисади лексика

Матбугат күбрәк ижтимагый-сәяси, икътисади тормышны яктырта. XIX - йөзнең икенче яртысында Россиядә капиталистик мөнәсәбәтләр туу, XX - йөз башындагы ижтимагый-тарихи вакыйгалар, 1905-1907 нче еллардагы революцион күтәрелеш, ижтимагый-сәяси төшенчәләрне белдергән сүзләрнең киң рәвештә үсеп, бу катламның ныклап урнашып һәм нормалашып китүе өчен зарури шартлар тудыра. Бу турыда Вахит Хаков хезмәтләрендә күрсәтелә. [165; 326].

Татар вакытлы матбугаты туу да татар телендә ижтимагый-сәяси һәм икътисадый төшенчәгә караган сүзләрнең күбәюенә һәм активлашып китүенә китерә. “Нур” газетасында басылган мәкаләләрдә дә ижтимагый-сәяси өлкәгә караган терминнар зур урын алып тора: дума, хөкүмәт, дәүләт, мәмләкәт, ватан, пайтәхет, өяз, дахилия министры, падишаһ, бәк, солтан, король, император, князь, губернатор, министр, малия министры, мәэгмүр

председатель, харижия нэзарэте, жэнэб, секретарь, начальник, уполномоченный, сясэсэ, конституция, партия, фракция, совет, сыйныф, оппозиция, сыйныф, революционер, фетнэ, погром, бюджет гаскэр, армия штабы, штаб, военный положения, солдат, офицер h.б.

Югарыда санап үтелгән терминнар күбрэк Россиянең эчке һәм тышкы сясәстен, чит илләрдәге вакыйгаларны яктырткан хәбәрләрдә очрый.

Бу чорда дәүләт төзелеше, ил белән идарә итү органнары төшенчәләренә бәйле сүзләр дә актив кулланылышта була: хөкүмәт, дума, парламент, дәүләт, мәмләкәт, ватан, пайтәхет, император, падишаһ, король h.б.

Хөкүмәт. Дәүләт белән идарә итү органын белдерә торган сүз.

حکومت اوکیللہ ری آرسندا یورگان رسمی معملئر.

Hökümät wäkilläre arasında yörgän räsmi mögamälälr. (“Русия белән Кытай арасында”, 1911, №231).

Хөкүмәт вәкилләре арасында йөргән рәсми мөгамләләр.

Дума. Ил белән идарә итү органы төшенчәсенә бәйле сүз. Газетада басылган хәбәрләрдә шактый еш кулланыла.

غ دومانىڭ بو سوڭغى آتناسندا اشلىكلىكدە ن بىگرەك بايرام پاسا خىتككانلك حس ايتولدى.

G.Dumanıñ bu sonğı atnasında eşleklekdän bigrāk, bāyrām (pasxa) citkänlek xis itelde. (“Г.Дума мәҗлесләре”, 1911, №229).

Г.Думаның бу соңгы атнасында эшлеклелекдән бигрәк, бәйрәм (пасха) җиткәнлек хис ителде.

Парламент. Илнең югары закон чыгару органы.

پا رلامينت فرقه سى نوبت اشلىرىنه كرشو حصوصنده شو يله قرا ر قىلدى.

Parlament firqase näübät eşlärenä kereşü xosusında şu ilä qarar qıldı. (“Думаның карары”, 1906, №41).

Парламент партиясе чираттагы эшләренә кереш хосусында шуны белән карар кылды.

Шулай ук газетада басылган мәкаләләр арасында парламент сүзе урынына аның синонимик варианты, татар теленә гарәп теленнән кәргән мәҗлес сүзе дә кулланыла.

مجلسناڭ حكومتكه بىك قاتى معا ملىسى ...

Mäclesneñ xökümätkä bik qatı mögamäläse... (“Иран хәлләре”, 1911, №232).

Мәҗлеснең хөкүмәткә бик каты мөгамәләсе...

Министрлар кабинеты.

مينيسترلر كابىنتى الشندى .

فرانسيه

Fransiyädä ministrlar kabinetı alışındı. (“Франция хәбәрләре”, 1911, №232).

Франциядә министрлар кабинеты алышынды.

Дәүләт.

دولت خدمتنده بولمغان اشنى ايحشى بله طور عا ن بغضى آدملىر.

Däülät xezmätendä bulmağan eşne yaxşı belä torgan adämlär. (“Эчке хәбәрләр”, 1905, №6).

Дәүләт хезмәтендә булмаган эшнә яхшы бел торган адәмнәр.

Мәмләкәт (республика). Дәүләт төзелешен аңлата торган термин.

مملكت اشلىرنى نى درخكه يونالتوب ايلتوگه.

Mämläkät eşlärene ni dārācägä yünältüb iltügä... (“Статс секретарь граф Витте жәнәпләренен патша әғзам император хәзрәтләренә тәкъдим кылган доклады”, 1905, №10).

Мәмләкәт эшләренә нә дәрәҗәгә юнәлтү илте...

Ватан.

وطن صا قلاو، وطن سويو ايمندن ديگه ن .

Watan saqlau, Watan söiyü, imandan digän. (“Ватанны саклау”, 1911, №231).

Ватан саклау, Ватан сөю иманнан дигән.

Пайтәхет. Дәүләт башкаласын белдерә торган сүз.

پتربورغ پايتحت شهرنده بيوك بر واقغه بولوب قويدي.

Peterburg paitäxet šähärendä böek ber waqiyga bulıb quıdı. (“Петербург вакыйгасы”, 1910, 180).

Петербург пайтәхет шәһәр рендә бөек бер вакыйга булып куйды.

Өз. . مین قازاندا واسیل پوپنڭ مامادش ویه زی کرشنلرنه ایازغان بر واغزن کورگ ایدم .

Min Qazanda Vasiliy popnıñ Mamadıš öyäze keräşenlärenä iyazğan ber wäğäzen kürgän idem. (“Әдәбият”, 1905, №16).

Мин Казанда Василий попны Мамадыш ызе керәшеннәрен язган бер вәгазен күргән идем.

Вилять. Вилять кечерәк административ-территориаль берәмлекне аңлаткан төшенчә.

شهر پتربورغ پای تحت، اولوغ بر شهر اولسه ده بزم ولایت اسلملری اوچون اولقادر اهمیتی کورلماي.

Šähri Peterburg Paitäxet, olug ber šähär ulsa da, bezem wilayüt islamları öçen ul qädär ähämiyäte kürelmäy. (“Петербургда никах мәҗлесе”, 105, №47).

Шәһри Петербург пайтәхет, олуг бер шәһәр булса да. безне вилять имамнары өчен ул кадәр әһәмияте күренми.

Карья. Авыл төшенчәсен белдерә торган сүз.

قریه ده کوب کشلر بو طانسق قوناقتڭ کلاسنی بلب قارشى لاوچیلرده از توگل ایدی.

Qar'iyada küb keşelär bu tansıq qunaqnıñ kiläsene beleb, qarşılauçılar da az tügel ide. (“Бай бәтчә”, 1906, №67).

Карьядә күп кешеләр бу тансык кунакны килсен белеп, каршылаучылар да аз түгел иде.

Падишаһ. بڑ نیقلای اکنچی امپراطور هم بتون روسیه نڭ مستقل پادشاهی.

Bez imperator Nikolai ikençe häm böten Russiyäneñ möstäqıyı 'padišahı. (“Император хәзрәтләренәң манифесты”, 1905, №9).

Без император Николай икенче һәм бөтен Россияне мәстәкыйль падишаһы.

انچی اوکتابرده پادشاهمز حضرتلری طرفندن صلح عقدنامه سی تصدیق ایتلدى.

1 nçe oktäbr'dä padišahımız xäzrätläre tarafından solıx gaqıydnämäse tasdıyq itelde. (“Телеграф хәбәрләре”, 1905, №1).

1 nçe oktyabr'dä padišahımız xäzrätläre tarafından solıx kileşme telde.

Бәк.

صوگره آفتامابیله انور بك كیلگه ن.

Soñra avtomobil'dä Anur bäk kilgän. (“Төркиядәге үзгәреш”, 1913, №279).

Soñra avtomobil'dä Anur bäk kilgän.

Солтан. Әлеге термин титулга бәйле дәрәжәне белдерә. Газетада ул Төркия дәүләте башлыгының (монархның) дәрәжәсен аңлаткан.

اوزى آفتامابیله اوطوروب سلتان يا نينا سريغا كيتكان.

Üze avtomobil'gä utırıp, soltan iyanına, sarayğa kitkän. (“Төркиядәге үзгәреш”, 1913, №279).

Үзе автомобильгә утырып, солтан янына, сарайга киткән.

Хан. Хан титулы Урта Азиядәге мөселман дәүләтләренең башлыгын белдергән.

ياڭى حان اولترو ايله بخا راده ده، خيوه ده ده بيك خدى اصلحاتلر باشلانوب طورادر.

Yaña xan ultıru ilä Boxarada da, Xivada da islyäxätlär başlanıp toradır. (“Хивада ислахәт”, 1911, №230).

Yaña xan ultıru belän Boxara da, Xivada da reformalar başlanıp toradır.

Шаһзәдә (принц). Шаһ яки патшаның улы мәгънәсен белдерә торган төшенчә.

۱۹۱۱ نچى سنه آفريکا سھزده احمد فوه د پاشا تحد رييستندا عموم آفريکا منزاراسنى قورو

اوچن، محسوس کاميتيد ايڤلماش.

1911 nçe sänä, Afrikada šahzädä Äxmäd Fuad paša täxed riestında gomüm Afrika manzarasını qoru öčen, maxsus kamitet idelmeš. (“Гомүми Африка манзарасы”, 1910, №200).

1911 нче елда, Африкада **ша**з**д** **хм**д Фуад **паша** т**хет** рiestында гом**м** Африка манзарасын кору **чен**, махсус комитет т**зег**н.

Паша сүзе, Төркия дәүләтендә генерал дәрәжәсен белдергән.

Король. آنکلیه ده قارولنک تاخ کیو بیرمنی بیک زور اتوب اوتکردلر.

*Angliyädä **korol'neñ** tac kiyü bāyrämene bik zur itüb ütkärdelär.* (“Тышкы хәбәрләр”, 1911, №232).

Англияд **корольне** та **кию** б**йр**мен бик зур итен **тк**рдел**р**.

Таж кию. Монархның тәхеткә утыруын, ягъни коронацияне белдерә.

Император.

بز امپراطور نيقلای اکنچی

*Bez, **imperator** Nikolai ikenče...* (“Император хәзрәтләренен манифесты”, 1905, №9).

*Без, **император** Николай икенче...*

Кенәз.

بز امپراطور نيقلای اکنچی هم بتون روسيه ناک مستقل پادشاهی سار پولسکی، اولوغ کنه ز فينله ندسکی

*Bez, **imperator** Nikolai ikenče häm böten Russiyäneñ möstäqiyl' padišahı sar' pol'skiy, oluğ **kenüz** finländskiy.* (“Император хәзрәтләренен манифесты”, 1905, №9).

*Без, **император** Николай икенче **б**тен Россияне**м**ст**кыйль** падиша**ы**, царь польский, олуг кен**з** финляндский.*

Губернатор. Аерым административ-территориаль берәмлек белән идарә итүче кеше төшенчәсен белдерә.

عویرناطورئرغه و شهر باشلقئرینه بیورغان .

*Gubernatorlarga wä **šähär başıqlarına** biyurğan.* (“4 нче думага сайлаулар”, 1911, №232).

*Губернаторларга **ш**ш**р** башлыкларына бoерган.*

Шәһәр башлыгы, мэр дәрәжәсен белдерә торган термин.

Дахилия министры (эчке эшләр министры).

داخلية مىنىسترنىڭ كورسەتمىسى، اشارىتى بىلەن عومۇما اعلان قىلىنمىسى مامۇلدىر.

Daxiliyü ministrınıñ kürsämäke, işaräte ilä gomümä iglan qılınmaqı mä'mülder. (“Әхбәре дахилия”, 105, №5).

Эчке эшләр министрыны кәрсәткә, ишарәсе белән гомуми игълан кылынуы билгеледер.

Малия вәзире (икътисад министры).

مالیه وزیرى ایللی میلیون آقچه تعیین قیلمق لازم دیو

Maliyü wüzire ille milion aqça tägayen qıylmaq lazem diyü. (“Думада министр финансов”. 1906, №53).

Икътисад министры илле миллион акча билгеләргә тиеш дия.

Дингез министры.

مىنىستىرلار كىڭىشەندە بىرلىگەن قارارغا موافىق بحريە مىنىستىرى، شىمال قوتب نقتاسىن يزلەپ

كىتەب يۇغالغان كىپتان سىدوف و ايىدە شلرن يزلەپ و اوچىن شىمال بوز دىگىگىزەنە بىر ھايەت يىبەرە

Ministrlar kinäşendä birelgän qararga muafiq bāxriyā ministrı, şimal' qotıb noqtasın ezlāb kiteb yuğalğan kapitan Sidov wä ibdäşlären ezlāü öçen, Şimal' Boz dıngezenä ber häyät yibärä. (“Котыпка таба китүче беренче мәселман”. 1914, №305).

Министрлар киңәшәндә бирелгән қарарға муафיקъ **диңгез министры**, тәһьяк котып ноктасын эзләп китеп югалған капитан Сидов һәм иптәшләрен эзләп өчән, Тәһьяк Боз диңгезенә бер экспедиция ибәрә.

Министр һәм вәзир терминнары газетада басылган мәкаләләрдә параллель кулланылалар.

Харижия нәзарәте (тышкы эшләр идарәсе).

ترکیه پالاتسندا خرخی نۆرتنڭ بودخەسى قارلغانده...

Törkiyü palatasında xarıciyü nüzäräteney budcäse qaralğanda... (“Төркия палатасында”, 1911, №230).

Төркия палатасында **тышкы эшләр идарәсене** бюджеты каралганда.

Председатель.

مينسترلر قىتتەنىڭ پرىدسىداتلى وىتتە خنا بلىرىنە پادشا اعظم ضررتلى امر قىلدى.

MinistrLAR komitetiNin pRedsedatele Vitte cAnÄblÄrenÄ padša ÄgzÄm xÄzrÄtlÄre Ämer qildi. (“Патша ÄgzÄm император хÄзрÄтлÄрененÄ фÄрманы галилÄре”, 1905, №10).

Министрлар комитетыны **председателе** Витте **ан** **бл** **рен** патша **г** **з** **ам** **х** **з** **р** **т** **л** **р** **е** **м** **ер** кылды.

تركیه مامورى عبدلقادر ايران حدمنده بولغان.

TörkiyÄ mä'müre Gäbdelqadir İran xadimendÄ bulğan. (“Иран хÄбÄрлÄре”, 1909, №180).

Т_ркия м_эм_ре Габделкадир Иран хадименд_а булган.

أحرانى آتدیلینا باشلى ناچائىگى پا لقاونيك قارپوف آتوب اولترلدى

Oxranñiy otdelenie başlıgı (načal'nigı) palkaunik Karpov atıb ülterelde. (“Петербург вакыйгасы”, 1910, №180).

Охранный отделение башлыгы (начальнигы) полковник Карпов атып **а** **т** **е** **р** **е** **л** **д** **е**.

Уполномоченный.

تيمر يول خزمىتىلرىنىڭ خيولوب حاضرلگان صوراولارن آرالارند ن صايلاغان اون

اوپولناموچىنلر آرقلى پرىدسىداتل وىتتە خنا بلىرىنە با روب سويلامشلىر.

Timer iyl xezmÄtçelÄreneñ cielib xÄzerlägÄn sorauların, aralarından saylağan un upolnomočınalar arqılı, pRedsedatel' Vitte cAnÄblÄrenÄ barub söylÄmeşlär. (“Витте жÄнÄплÄрененÄ хезмÄт ташлаганнарға нотык-рече”, 1905, №9).

Тимер юл хезм_атчел_арене_а **а** **ы** **е** **л** **ы** **п** **х** **з** **е** **р** **л** **а** **г** **а** **н** сорауларын, араларыннан сайлаган ун **уполномоченныйлар** аркылы, председатель Витте **а** **н** **б** **л** **р** **е** **н** барып с_ай_ла_га_нн_ар.

حکومت وکیللىرى آراسنده يورگان رسمى معاملە لىر.

Вәкил.

Xökümät wäkilläre arasında yörgän räsmi mögämälälär. (“Россия белән Кытай арасында”, 1911, №231).

X□к□м□т в□килл□ре арасында й□рг□н р□сми м□гам□л□л□р.

نزاعلى يرلەر طوعرىسندە هر ايكى طرفدن **وکیللر** صایلا ب صلح بلە ن کیلشرگه کیره ک دیولگان

Nizaglı yirlär tugrısında här ike tarafdän **wäkillär** saylab, solıx belän kileşergä kiräk dielgän. (“Төркия палатасында”, 1911, №230).

Низаглы □ирл□р турысында □□р ике тарафтан да в□килл□р сайлап, солых бел□н килешерг□ кир□к диелг□н.

Илче. بو كۆنلردە پىتېربورغە قارا طاغ قرالى نىڭ خىصوصى **اينچىسى** مىوشقوويچ خىابلىرى كىلدى.

*Bu könlärdä Piterburğa Qara tağ koroleneñ xosusıy **ilčese** Mioškovič cänäbläre kilde.* (“Кара тау илчесе Миошкович”, 1911, №233).

*Бу к□нн□рд□ Петербургка Кара тау королене□ хосусый **илчесе** Миошкович □□н□бл□ре килде.*

Депутат. **ديپوتات** ياقوبسون بو پاعرومغه دائر كىسكن نطق سويلى.

***Deputat** Yakobson bu pogromga daiyr bik kisken notıq söyli.* (“Депутат Якобсонның рече”, 1906, №52).

***Депутат** Якобсон бу погромга караган бик кискен нотык с□йли.*

Сәясәт.

باشدا هر مملكتده اينقىلىب كئله رنده سيه سى اوينلرندان عايرى بولونمعا ن كيك، تركيه ده هم سيه ست غا وغلارى بولندى.

*Başda här mämläkätdä inqıylab könlärendä **säiyäsät** uenlarından gayre bulmağan kebek, Törkiyädä häm säiyäsät ğauğaları bulındı.* (“Төркиядә үзгәреш”, 1913, №279).

Башта □□р м□мл□к□тт□ инкыйлаб к□нн□ренд□ с□яс□т уеннарыннан гайре булмаган кебек, Т□ркияд□ һәм с□яс□т гаугалары булды.

Бюджет. **تركيه پالاتاسنده خرخی مینسترلئەنڭ بودخە سى قارلعا نده ...**

*Törkiyä palatasında xariciyä министрлығының **budcäse** qaralğanda...* (“Төркия палатасында”, 1911, №230).

Төркия палатасында тышкы эшләр министрлыгының **бюджеты** каралганда...

“Нур” газетасы язмаларында чагылыш тапкан хәрби лексика.

“Нур” газетасы язмаларында хәрби өлкәгә караган терминнарны да очрый: гаскәр, армия штабы, штаб, военный положения, солдат, офицер.

Гаскәр – гарәп алынмасы, хәзерге әдәби телгә якин мәгънәдә кулланыла. *ایسلام عسکرلرنه تا راتر اوچون دینی کیتبلر و رساللر، سا برانیه ترفند ن ییه رلدی.*

İslam gäskärlärenä taratır öcön, dini kitablar wä risalälär, sabraniyä tarafıdan yibärelde. (“Манчжурия мәктүпләре”, 1905, №6).

Ислам гаскәрләрән таратыр чен, дини китаблар бичмәсәләр, собрания тарафындан бирелде.

عسکرگه قارشى ايتە عتسزلک کورستلسه ، بوش (حا لا ستوى) پا ترون آتمسقا ، اما تولى پا ترون آيا ماسقا.

Gäskärgü qarşı itägätsezlek kürsätelsä, buş (xalastoy) patron atmasqa, ämma tulı patron aiyamasqa. (“Хөкүмәт әмерләре”, 1905, №6).

Гаскәргә каршы итәгәтсезлек күрсәтелсә, буш (холостой) патрон атмаска, әмма тулы патрон аямаска.

Гаскәрия. Армия төшенчәсенә якин мәгънәдә кулланыла.

عسکریه گه امر بیرلدی کی.

Gäskäriyägü ämer birelde ki... (“Хөкүмәт әмерләре”, 1905, №6).

Гаскәриягә әмер бирелде ки...

Армия штабы.

آرمیه یشتا بلا ری حزورندا اوایا ننی اما ملر ناسیب ید لمس حقنده فرمن پا دشا هی سدر اولدی.

Armiiü iştıbları xozurında waiyannü imamlar nasib idelmäs xaqında färman padişahı sadir ulındı. (“Манчжурия мәктүпләре”, 1905, №6).

Армия штаблары хозурында военный имамнар насип ителмәве хақында падишаһ фәрманы билгеле булды.

Военный положения. *روسیه شهرلرنی عسکرى اواننى پوئوژینییه ده قویونی مخکول کورمى.*

Rusiyä šähärlärene gäskäri-waiyünniü polojeniyädä quyunı mägqul' kürmäy. (“Витте жәнәбләрениң хезмәт ташлаган забастовкачыларга нотык сөйләве”, 1905, №9).

Россия шәһәрләрен гаскәри-военный положенияда куюны тиеш кәлми.

Офицер.

افیتسە ریلە آرمیه یشتا بلری حزورنده.

Äfitsär ilä armiyä iştabları xozurında. (“Манчжурия мәктүпләре”, 1905, №6).

Офицер шәһәр армия штаблары хозурында.

Солдат. جوللا رده هم عسكر، سا ئد تئر سا قلا ونى حوش كورمه ی.

C ullarda häm gäskär, soldatlar quyunı xuş tabmay. (“Витте жәнәбләрениң хезмәт ташлаган забастовкачыларга нотык сөйләве”, 1905, №9).

Юлларда шәһәр гаскәри, солдатлар куюны хуш кәлми.

Иштитмагы агымнар, партия, сыйныфлар тәшенчәсен белдергән лексика

“Нур” газетасында, публицистик жанрга караган мәкаләләрдә ижтимагый формацияләргә, төрлө агымнарны чагылдырган партия, фирка, оппозиция, мөселман фракциясе, кадет, суллар кебек сүзләр дә кулланыла, чөнки газетада илдә һәм дөньяда булган сәяси вакыйгалар турындагы хәбәрләр һәрвакыт басылып киләләр.

Фирка. Сәяси партия төшенчәсен белдерә торган сүз.

پارلامينت فرقه سى نوبت اشلرينه كرشو خصوصنده شو يله قرار قيلدى.

Parlament firqase näübät eşlärenä kereşü xosusında şu ilä qarar qıldı. (“Думаның карары”, 1906, №41).

Парламент фираксе чираттагы эшләрен кәреш хосусында шулай карар кылды.

Фракция. Парламент яки дәүләт думасындагы депутатлар төркеме.

پتربوردا فرکسیه گه بو حسوسده مدرسلردن حنلرکیلمکته در .

Peterbuda bu xosusta fraksiyägä xatlar kilmäktäder. (“Мөселманнарның имтихан мәсьәләсе”, 1910, №188).

Петербургта бу хакта фракциягә хатлар киләдер.

Оппозиция. Идарә итүче хөкүмәткә каршылыкта торучы сәяси агым, яки партия төшенчәсен белдерә торган сүз.

آپازيتسيه كاديئر، مسلمانلار هم صوللار زاپروس قیلورعا ديب تاوش بیردلر.

Oppozitsiyä (kadetlar, möselmanlar häm sullar) zapros qilurga dib tawış birdelär. (“Соңгы хәбәрләр”, №180).

Оппозиция (кадетлар, мөселманнар һәм суллар) запрос кылырга дип тавыш бирделәр.

XX йөз башы татар вакытлы матбугатында, шулай ук сайлау сүзе дә ижтимагый-сәяси төшенчәне белдерә торган сүз буларак кулланыла башлый.

بو سايلاولر عايت درجده روحلى قرقلی بولب چقدی.

Bu sailaular gayät däräcädä ruxlı, qızıqlı bulıb çıqdı. (“Думага сайлаулар”, 1911, №231).

Бу сайлаулар гаять дәрәҗәдә рухлы, кызыклы булып чыкты.

Крестьян.

داحلیه مینیستری هربر غوبیرنا نڭ غوبیرنا طورنه جیر حقندا کامیسیه لر تشکیل قیلوب کرسیا نلرنی مصلحت مشاوره گه چا قررعا ديب امر ویرمش ایدی.

Daxiliyä ministrı härber gubernanıñ gubernatorına cir xaqında komissiyälär täşqil qılub, krestianlarnı mäsalixät möşawärägä çaqırırğa dib ämer wirmeş ide. (“Әхбәре харижи” (әчкә хәбәрләр), 1906, №52).

Әчкә эшләргә министрлар һәрбер губернаның губернаторына бир хакында комиссияләргә оештырып, **крестьяннары** киңәшләргә чакырырга дип әмер биргән иде.

Ижтимагый хәрәкәткә караган терминнар

XX йөз башында Россиядәге революцион вакыйгалар уңае белән, татар теленең сүзлек составында яңа төшенчәләр барлыкка килә: инкыйлаб, фетнә,

погром, сходка, ихтилал, каршылык, эш ташлау. Бу терминнарны “Нур” газетасында басылган язмалар арасында да очратырга мөмкин.

Инкыйлаб. Гарәп теленнән кәргән термин. Үзгәрү, переворот, революция төшенчәсен белдерә торган сүз. Кайбер мәкаләләрдә синонимик варианты, ихтилал сүзе кулланыла.

باشدا ھر مملكتده اينقىلىپ كنه رنده سیه ست اوینلرندان عایری بولونمعان كېك، تركیه ده هم سیه ست غا وغلاری بولندی.

Başda hər məmləkətdə inqıylab könlərendə səiyäsät uenlarından gayre bulmağan kebek, Törkiyädä häm səiyäsät ğauğaları bulındı. (“Төркиядә үзгәреш”, 1913, №279).

Башта □□р м□мл□к□т□ **инкыйлаб** к□нн□ренд□ с□яс□т уеннарыннан гайре булмаган кебек, Т□ркияд□ с□яс□т гаугалары булды.

Ихтилал. آلبانیا احتلالی دوام ایتە

Albaniya ixtilalı дәwam itä. (“Албаниядә ихтилал”, 1911, №230).

Албания **ихтилалы** д□вам ит□.

Фетнә. Чуалыш, гауга төшенчәсен аңлата.

تتچسزلق و فتنه لړ بزم جرە کلرنی زور حسرت ایله توتوردلار...

Tiniçsizliq wä fetnälär bezem cöräklärne zur xəsrät ilä tutırdılar. (“Император әғзамның манифесты”. 1905, №9).

Тынычсызлык □□м фетн□л□р безне□ й□р□кл□рне зур х□ср□т бел□н тутырдылар.

Погром. ديپوتات ياقوپسون بو پاعرومغه دائر کيسکن نطق سويلی.

Deputat Yakobson bu pogromga daiyr bik kiskeñ notıq söyli. (“Депутат Якобсонның рече”, 1906, №52).

Депутат Якобсон бу **погромга** карата бик кискен нотык с□йли.

Сходка. Студентлар яки эшчеләрнең, үзләренең сәяси таләпләрен кәнәгәтләндерү өчен ясалган массакуләм чыгышлары.

شكر دله رنڭ سحدكسندا ايات كشلر ده بولمش .

Šäkerdlärneŋ sxodkasında yat kešelär dä bulmış. (“Мәскәү дарелфөнүн талибәләре илә профессор Мануйловский доклады”, 1906, №68).

Шкертләрне схоткасында ят кешеләр дә булган.

Каршылык (забастовка)

۹ نچى اوكتە بر مسكه وده ن كيتە ترعا ن پويژدلر قلاسى حزمتهيله رنڭ قارشلىقى زاباستوفقا سببندە ن توقتادلر.

9 nçı üktäbr, Mäskäüdän kitä torğan poezdlar klassı xezmätçelärneŋ qarşılıqlığı (zabastovka) säbäbendän tuqtadılar. (“Телеграф хәбәрләре”, 1905, №8).

9 нчы октябрь, Мәскәүдән китә торган поездлар классы хезмәтчеләрне каршылыклыгы (забастовка) сәбәбәннән туктадылар.

بيلاستوك، ۹ اوكتابر، فابريکادە حزمّت ايتوجيلر آراسندا ايشنى تا شلاب، زاباستوفقا نيە تى كورينب تورا.

Belostok, 9 üktäabr, fabrikada xezmät itüçelär arasında eşne taşlab, zabastovka niyäte küreneb tora. (“Телеграф хәбәрләре”, 1905, №8).

Белосток, 9 октябрь, фабрикада хезмәт итүчеләр арасында эшнә ташлап, забастовка нияте күренеп тора.

Медицина өлкәсенә караган лексика

“Нур” газетасында басылган текстлар арасында медицина өлкәсенә караган сүزلәр дә очрый. Алар күбрәк медицина темасын яктырткан язмаларда кулланыла: шифаханә, больница, сырхау, авыру, чахотка.

Шифаханә, больница.

حيوا حانى اسفنديه ر خنبلرى ماسكه وده شهر باشلغنا مرخعات قيلب، حيوده سرخا ولار وچن شيفاهنه بولئيتسا سألردای ماهير بر مهه ندیس آر حيتيکتر نی ده له لت قيلونی اوتنگه ن

Xiva xanı Äsfändiyar cänäbläre Mäskäüdä šähär başlıgına möräcägät qılıb, Xivada sırxaular öçen šifaxanü (bolnitsa) salırday mahir ber möhändis (arxitektor) nı dälälät qılını ütengän. (“Хивада шифаханә”, 1911, №232).

Хива ханы Әсфәндияр ханга Мәскәү шәһәр башлыгына мөрәҗҗәгать кылып, Хивада сырхаулар өчен шифаханә (больница) салырдай маһир бер оста (архитектор) ны ибәрәне тәнгән.

Амбулатория.

داوانو اوچن ايکي يوز کشلک بر آمبولاتوريه اولاق

Däwalanu öčen ike yöz keşelek ber ambulatoriya ulaçaq. (“Хивада шифаханә”, 1911, №232).

Давалану өчен ике йөз кешелек бер амбулатория булачак.

Хаста.

حستالار فايدهسى اوچن اسفنديه رحان يوز سوم ايعا نه قلمش.

Xastalar faydası öčen Äsfändiyar xan yöz sum iganä qılmış. (“Хивада шифаханә”, 1911, №232).

Хасталар файдасы өчен асфандияр хан йөз сум иганә кылган.

Үпкә авыруы, чахотка.

روسية ده الله نيچه مگله ب كشيلىر چاחותقه و اوپكه اورولرندن وقتسىز دنيادن كوچه رگه مخبور بولالر.

Rusiyädä ällä niçä meñläb keşelär çaxotka wä üpkä awırularından waqıtsız dönyadan küçärgä mäcbür bulalar. (“Ак чәчәк бәйрәме”, 1911, №232).

Россиядә әллә ничә меңләп кешеләр чахотка вә үпкә авыруларынан вакытсыз дөньядан күчәргә мәҗбүр булалар.

7. Абстракт төшенчәләрне белдерән лексика

Газета язмаларында абстракт төшенчәләрне белдергән сүзләр дә кулланыла: куәт, морад, максат, хәрәкәт, файда, фикер һ.б.

Куәт.

اياگا يصولده اوقو اوقيتو قوه ت تا بدى

Yaña ısulda uqu-uqıtu quǵıt tabtı. (“Татарча”, 1905. №7).

*Яңа ысулда уку- укыту **ку**т тапты.*

Морад.

بو توغرده برآز سوزنى كيگايوتوب مراد آلاراوچون من ده بر مقالہ يا زمق بولدم.

Bu tuğrıda beraz süzne kiñäyteb morad anlar öčen, min dä ber mäqalä yazmaq buldım. (“Әдәбият”, 1905, №6).

Бу турыда берәз сүзне киңәйтеп морад алау өчен, мин дә бер мақалә язарга булдым.

Максат.

بزمده مقصودمژ ادیبیلر فکرینی ایشتمک و بیلمک ایدی .

لکین

Läkin bezem dä maqsudımız ädiblär fikrene išetmäk wä belmäk ide. (“Тел бәхәсе”. 1905, №14).

Ләкин безнең дә максатыбыз әдипләр фикерен ишетмәк белмәк иде.

Хәрәкәт. *لیسان مەسلەسى بحسبى یازوچیلر مەزنى حرکتکە کیتەردی.*

lisan mäs'äläse bähäse yazuçılarımıznı xäräkätkä kiterde. (“Без татармы, түгелме?”, 1906, №22).

Лисан мәсьәләсе бәхәсе язучыларыбызны хәрәкәткә китерде.

Файда. *قايىسى لىساندا ايازماق بو كوندە فايىدلى.*

بولور.

Qaysı lisanda iyzmaq bu köndä faydalı bulur. (“Янә тел мәсьәләсе”, 1906, №71).

Кайсы лисанда язу бу көндә файдалы булып.

Фикер. *چىنكە عقلم و فكرم غزىتە ناك مەند رخا تەتە دىگەل، بلكە بش بىتون باشقە يىرلەرە كىتەدى.*

Çönki ğaqılım wä fikerem gäzitäneñ möndäricätenä dägel, bälki biş böten başqa yirlärä kitde. (“Чук сөендәм”, №1905, №6).

Чөнки акылым мин фикирем газетаның темасына тәгел, бәлки биш бөтен башка ириләргә китте.

2.2. Рус теле аша кергән алынма лексика

Төрки-татар халкының борынгы бабалары славян кабиләләре белән тыгыз бәйләнештә яшәгәннәр. Алар славяннардан бик күп сүzlәр алганнар. Арыш, сука, бүрәнә, салам һ.б шундыйлардан. Казан ханлыгы яулап алынганнан соң да рус сүzlәренә татар теленә үтәп керүе активлаша.

XIX гасырда һәм XX йөз башында Россиядә капиталистик мөнәсәбәтләр урнашу, эшчеләр сыйныфы формалашу татар теленә Көнбатыш Европа телләреннән һәм рус теленнән алынма сүzlәр килеп керүгә китерә. Аларның шактый өлеше нормалашып та китә. [165; 166].

“Нур” газетасында басылган мәкаләләрдә кулланылган рус һәм Көнбатыш Европа алынмаларын түбәндәге төркемнәргә бүлүгә мөмкин:

1. *Шәһәр, дәһләт атамалары: Берлин, Гелсингфорс, Кронштад, Киев, Лондон, Мәскәү, Севастополь, Одесса, Орск. Париж, Петербург, Англия, Америка, Германия һ.б.*

Берлин.

بیرلینده گرما نیه یهودلری توگراگنده ضور شا و .

شوقمشد

Berlinda Germaniya yähüdläre tügärägendä zur šau-šu çıqmış.

Берлинда Германия яһәдләре тәгәрәгендә зур шау-шу чыккан.

Гелсингфорст.

گیلینگفورستان بر سعتك اولغا ...

ن

Gelsingforsdan ber sägätlek ulğan... (“Телеграф хәбәрләре”, 1905, №12).

Гелсингфорстан бер сәгәтлек булган...

Кронштад. قرا نشتا د ، ۲۸ اوتبر، بو كون تنوچ اوتب، ترتيبسزلك و اٹشو بولما دی.

Kronštat, 27 üktäbr, bu kön tınıç uteb, tärtibsezlek wä atıšu bulmadı.

(“Телеграф хәбәрләре”, 1905, №12).

Кронштад, 17 октябрь, бу кәһ тыныч әтеп, тәртипсезлек әһм атышу булмады.

Мәскәү. ۹ نچی اوتکته بر مسکه وده ن کيته ترعا ن پویژدلر قلاسی حزمتهیله رنک قا رشلعی

ز اباستوققا سبینه ن توقتادلر.

9 nçı üktäbr Mäskäüdän kitä torğan poezdlar klassı xezmätçelärneñ qarşılıqlığı (zabastovka) säbäbendän tuqtadılar. (“Телеграф хәбәрләре”, 1905, №8).

9 нчы октябрьдә Мәскәүдән китә торган поездлар классы хезмәтчеләрнең қаршылықлығы (забастовка) сәбәбеннән туктадылар.

Одесса.

اوديسده بولغان ترتيبسزلك، قا رشيلق سبيلی اود یسا ایلا ن سواستوپل آراسنده پراحودلر جرمى .

Odessada bulğan tärtibsezlek, qarşılıq säbäble, Odessa ilä Sevastopol' arasında poezdlar cörmi. (“Телеграф хәбәрләре”, 1905, №10).

Одессада булган тәртипсезлек, қаршылық сәбәпле, Одесса белән Севастополь арасында поездлар йөрми.

Англия. آنگلیه ده قارولنڭ تاخ کییو بیرمنی بیک زور اتوب اوتکردلر.

Angliyädä korol'neñ tac kiyü bāyrämene bik zur itüb ütkärdelär. (“Тышкы хәбәрләр”, 1911, №232).

Англияд □ корољне □ та □ кию б □ йр □ мен бик зур итен □ тк □ рдел □ р.

غزیتہ یا روجی محرر لر حقندہ گرما نیہ ایمپیرا طوریناڭ بیک قروق بر فکری بار . Германия.

*Gəzitä yazuçı möxəirlär xaqında **Germaniya** imperatorının bik qızıq ber fikere bar.* (“Германиядә матбугат”, 1906, №62).

Газета язучы мѣхѣрирлѣр хакында **Германия** императорыныѣ бик кызык бер фикере бар.

Америка. امریکا نڳ جنوب طرفندہ، میکسقادہ، بر ترک بر نیچہ میکسقالی بلا ن اکائر .

Amerikanın cənüb tərəfində, Meksikada, bər t r k b rni   m ksikanlılar bel n i  r r i  n. (“Тышкы х б rl r”, 1906, №21).

*Американы □ к □ ньяк-к □ нбатыш тарафында, Мексикада, бер т □ рек
бернич □ мексикалы бел □ н й □ рер ик □ н.*

Өлеге атамаларның күбесе эчке һәм тышкы хәбәрләрне яктырткан мәкаләләрдә очрый.

2. *Тормыш-көнкүреш өлкөсөнө караган сүзлөр*. “Нур” газетасында басылган язмаларда тормыш-көнкүреш өлкөсөнө караган сүзлөр дө очрый: өстэл, диван, пальто, эшлөпө, сетка һ.б. Әлеге сүзлөргөң кайберлөре татар теленө яраклашып, фонетик яктан үзгөреш кичергәннөр.

نعمت کوب، اوستان صنما یدہ بال، قویما قدہ قاطلما، نیلر گنہ یوق.

Niğmät küb, östül sana may da bal, qoymaq da qatlama, nilär genä yuq.
(“Бай бәтчә”, 1906, №67).

Нигъмәт кәп, әстәл сана май да бал, коймак та катлама, ниләр генә юк.

ديوان. **کرو الان قزاروب، ديوانا نلرنک برينه اودی**

Kerü ilän qızarub, divanların berenä audı. (“Төһәһ шомлығы”, 1906, №24).

Кер \square ил \square н кызарып, **диваннарны** \square берсен \square ауды.

Карават.

كشگه كراوت بولر .

يور

Yöz keşegä karavat bulır. (“Хивада шифаханә”, 1911, №232).

Й \square з кеше \square **карават** булып.

Пальто.

اوزون دراب پا لتوسندن باشقا، بر زور عنه صا قوايا ژ ده بار ایدی.

Ozın drab pal'todan başqa, ber zur gına sakvoyaj da bar ide. (“Гөнаһ шомлығы”, 1906, №24).

Озын драп **пальтодан** башка, бер зур гына саквояж да бар иде.

Эшләпә.

ك اشلپه سن صا لوب، د يوان باشنده اولان سیتکه گه قويدی .

يفا

Efäk eşläpäsen salub, divan başında ulan sitkägä quydı. (“Гөнаһ шомлығы”, 1906, №24).

Еф \square к эшл \square п \square сен салып, диван башында булган сеткага куйды.

Саквояж.

اوزون دراب پا لتوسندن باشقا، بر زور عنه صا قوايا ژ ده بار ایدی.

Ozın drab pal'todan başqa, ber zur gına sakvoiıaj da bar ide. (“Гөнаһ шомлығы”, 1906, №24).

Озын драп пальтодан башка, бер зур гына **саквояж** да бар иде.

Сетка.

د يوان باشنده اولان سیتکه گه .

قويدی

... *divan başında ulan sitkaga quydı.* (“Гөнаһ шомлығы”, 1906, №24).

... диван башында булган **сеткага** куйды.

Лексиканы тематик төркемнәргә бүлеп өйрәнүдән түбәндәге нәтижәне чыгарырга мөмкин: газетада басылган мәкаләләрдә лексиканың нигезен төрки-татар сүزلәре алып тора. Болардан тыш, шактый дәрәжәдә алынма сүзләр дә кулланыла. Нигездә алар төрле сәбәпләр нәтижәсендә гарәп-фарсы, рус теле һәм аның аша көнбатыш европа телләреннән кергәннәр. Аларга без *кеше* семантик төркемчәсенә караган *ад \square м-инсан-зат* сүзләрен,

жәмгыять семантикасына мөнәсәбәтле *халык, мугать, милләт, кавем* һ.б. Уку-укыту, фән, мәгариф белән бәйләнешле лексиканы: *мәктәп, мәдрәсә, мәгариф, образования, учитель, галим, мәдрәсә, мәгаллим, китап, мәдәбият, лугать, лисан* һ.б. Дини лексиканы: *мәчет, шәригать, мулла, мәзһәб, имам, мәфти, ахун, казый, корһән* һ.б. Язучылык эше белән бәйле лексиканы: *мәтбуғат, нәширият, газета, мәхәррир, мәкалә, мәзмун* һ.б. сүзләр Ижтимагый-сәяси, икътисади лексиканы: *һәз, губерна, падишаһ, король, император, министр, чиновник, мәһәммәд, губернатор, бюджет* һ.б. Ил, шәһәр исемнәрен: *Америка, Германия, Венгрия, Мәскәү, Владивосток, Берлин, Лондон* һ.б. ларның урын алуын күрсәтергә мөмкин. Ә туганлык атамаларын белдерүче сүзләр арасында нигездә татар теленә үз сүзләре кулланыла. Аларга: *ата, ана, бала, ул, кыз, кардәш* кебек сүзләр керә.

Йомгаклап шуны әйтергә кирәк: югарыда санап үтелгән сүзләрнең күбесе бүгенге телебезгә яңадан әйләнеп кайттылар һәм актив кулланылышта йөриләр.

2.3. “Нур” газетасы теленә лексик-семантик анализ

1.Полисемия. Дөньяның теләсә кайсы телендә сүзләр үзара лексик, грамматик һәм стилистик мөнәсәбәткә кереп, семантик яктан киңәйләр. Сүз бер генә мәгънә түгел, ә берничә мәгънә белдерә башлый. Бу күренеш тел белемендә сүзнең күпмәгънәлелеге, ягъни полисемия дип атала.

Шулай ук тормыш-көнкүрештә гомумкулланылышта булган гади генә сүзләр ижтимагый-сәяси мәгънә төсмерләре алып, яңа төшенчә белдерә башларга мөмкиннәр. Шул рәвешчә, нейтраль сүзләрнең мәгънәсенә нигезләнгән яңа публицистик мәгънә төрлеләкләре дә туа.

Газета теле мисалында кайбер полисемантик үзгәрешләргә күзәтү ясыйк. Мәсәлән, баш сүзгә газетада түбәндәге мәгънәләрдә кулланыла: *Саквояжын ачып, ылы фуражка чыгарып, аксыл башына киде.* (“Төһә шомлыгы”, 1906, №24). Бу очракта әлегә лексема туры мәгънәдә кулланыла. Ә икенче мисалда шул ук сүзнең башка мәгънәсе урын ала. *Ефәк*

эшл□п□сен салып, диван **башында** улан сеткага куйды. (“Гөнаһ шомлыгы”, 1906, №24).

Газетада басылган публицистик мәкаләләрдә **баш** сүзе, **башлык** (начальник) мәгънәсендә кулланылып, ижтимагый төшенчә дә белдерә.

*Охранный отделение **башлыгы** (начальнигы) полковник Карпов атып □терелде.*

Көнкүрештә гади төшенчәдә йөргән **сайлау** сүзе, XX йөз башында ижтимагый төшенчә белдерә башлый.

*Бу **сайлаулар** гаять д□р□□□д□ рухлы, кызыклы булып чыкты.*
 (“Думага сайлаулар”, 1911, №231).

XX йөз башы публицистикасында һәм вакытлы матбугатында **ир** сүзе ижтимагый эчтәлек ала.

*...□**ир** хакында комиссиял□р т□шkil кылып...* (“Әхбәре харижи” (эчке хәбәрләр), 1906, №52).

Газетада басылган язмаларда, телнең төрле лексик катламнарында туры мәгънәдә йөргән сүzlәр күчерелмә мәгънәдә кулланылып, ижтимагый-сәяси төшенчә белдерәләр. Мәсәлән: **милләт тамырлары**.

Милл□т тамырларын черетеп й□рил□р. (“Болгар бабае”, 1907, №98).

Гади сөйләмдә туры мәгънәсендә йөргән **кеше** сүзе дә аерым публицистик мәкаләләрдә ижтимагый төшенчә белдерә.

*Безне□ м□др□с□л□р □ичбер н□рс□ безг□ бирм□й, безне **кеше** итм□й.* (“Безем мәдрәсәлә”, 1906, №30).

Татар теленең сүзлек составына гарәп теленнән кереп, күптән үзләшеп киткән **м□сь□л□** сүзе бар. Бу сүзнең төп мәгънәсе - математик төшенчәне белдерүдән гыйбарәт. XX йөз башында бу сүз ижтимагый-сәяси характерда кулланыла башлый һәм ижтимагый эчтәлек алган икенчел номинатив мәгънә белдерә. Бу очракта ул ниндидер бер хәл ителәчәк проблема мәгънәсендә кулланыла.

*Бу **м□сь□л□** б□генге к□нд□ бик зур □□м кир□кле эштер.* (“Тел”, 1905, №8).

Газета язмаларында майдан сүзе дә туры мәгънә белдерүдән тыш, икенчел мәгънәдә килә. Мәсәлән, *газета майданы, әдәбият майданы* һ.б.

Бернич сәһләр элек майданга чыккан иде. (“Тел бәхәсе”, 1913, №279).

Шулай итеп, “Нур” газетасында басылган мәкаләләрдә сүзнең төп мәгънәсеннән тыш, өстәмә мәгънә белдергән очракларга да мисаллар табарга мөмкин.

2. Синонимнар. Синонимнар (грек – *synonimos* – бер исемле) дип якын мәгънәле, ягъни мәгънәдәш сүзләргә атыйлар. Синонимнар чынбарлыкның бер үк күренешен атыйлар, ләкин аны төрле яктан, төрле күзлектән тасвирлыйлар [158; 36]. Югарыда карап үтелгән тематик төркемнәргә бүленгән сүзләрнең күбесе үзләренең синонимнары белән кулланыла. Алар газетада басылган төрле мәкаләләрдә, әдәби әсәрләрдә урын ала. Газетада кулланылган синонимик парлар төрки-татар сүзләреннән һәм алынмалардан гыйбәрәт. Бу урында күбрәк тел, әдәбият, фән, мәгариф, сәясәт өлкәсенә караган мәкаләләрдә кулланылган синонимнарга игътибар итәбез:

бәхет, сәгадәт.

Русия падишаһыны бәхет в сәгадәте халык, мугатьне бәхете в сәгадәте белән узылмышлык берлектә тоташкандыр. (“Нур”, 1905, №4).

Синонимик парның кабатланып бирелүе мәгънәне көчәйтә һәм падишаһ белән халыкның берлеген-бөтенлеген искәртү өчен файдаланыла.

XX йөз башы татар әдәби телендә бу сүзләр параллель кулланыла. Хәзерге татар әдәби телендә *сәгадәт* искергән сүз булып санала. Аның урынына хәзерге әдәби телдә *бәхет* сүзе кулланыла. Семантик үзенчәлекләре буенча, бу синонимнарны абсолют синонимнар дип карарга мөмкин.

багу, карау, кәпә.

Без ватандашларымыз булган русларга баксак, уку в□ укыту эшл□ренд□, □□р □□□□т□н алда торалар... Бу йортларны□ яннарына барып карасак, эре х□рефл□р бел□н “зимский школа” дип язылган”. (“Укыту эше хакында”, 1914, №309).

Ауропалылардан Францияне мисал □чен алып, эченд□ге тормышына бакарсак, к□рермез ки... (“Япониядә хатыннар”, 1905, №7).

Багу сүзе иске татар телендә һәм XX башы татар әдәби телендә актив кулланылган сүз, бүгенге көндә бу сүзнең мәгънәсе тарайган, ул “багучы” мәгънәсендә сакланып калган. Хәзерге татар әдәби телендә карау, к□р□ сүзләре актив кулланылышта йөри. Әлеге контекста бу синонимнар абсолют синоним буларак бирелгәннәр.

кайгы, х□ср□т.

Халыкны□ кайгы в□ х□ср□те аны□ кайгы в□ х□ср□тедер. (“Император әгъзам хәзрәтенең манифесты”, 1905, №9).

Кешенең хис-кичереш дәрәжәсен белдерә торган бу синонимнар хәзерге татар әдәби телендә дә кулланылуларын дәвам итәләр. Контекста абсолют синоним булып килгәннәр.

к□□елле, муаф□кыятле.

Ак ч□ч□к б□йр□ме Петербуркта бик к□□елле в□ бик муаф□кыятле □тте. (“Ак чәчәк бәйрәме”, 1911, №231).

Иске татар телендә һәм XX йөз башы татар әдәби телендә к□□елле сүзенә синоним булып йөргән муаф□кыятле сүзе хәзерге вакытта кулланылыштан төшеп калган. Абсолют синоним.

каршы тору, аяк чалу.

Каршы торуны, аяк чалуны бер тарафка куеп, ул эшне□ ахырыны к□т□рг□. (“Зыялылык вә милләтчелек”, 1914, №306).

Каршы тору, аяк чалу биредә нинди дә булса бер эшне эшләргә каршы килүне аңлата. Контекста стилистик синонимнар буларак кулланылалар.

иган□, ярд□м.

Иган в *ярд*м булынуларына бер чара ясап, шул к^нне “Ак ч^чк” б^{йр}ме дию т^{смия} кылдылар. (“Ак ч^чк б^{йр}ме”, 1911, №231).

Ярд^м ит^ү, булышу м^{гън}эсен белдер^э торган абсолют синонимнар.

м^{гыйш}т, тормыш, тереклелек, к^н ит^ү.

“Уфа м^{семанна}рында борынгы халыкыны *м^{гыйш}т* в *тормышларын* ^м д^к к^з к^{рг}н ш^р в ^{йирл}рне к^{реп} чыгарга м^{мкин}. (“Нур” 1911, №222).

К^{бр}к м^{селманлар} ил^н уланга к^р, к^{бр}к анларны^хлл^{рен}, *тереклекл^{рен}*, к^н ит^лрен^{ла}к в ^{гад}тл^{рен} т^{шендем}. (“М^{ск}эү в^э м^{селманлар}ның х^{лл}эре”, 1905, №10).

Әлеге сүзл^р тормыш, *яш^{еш}* м^{гън}эсенд^э кулланылып, абсолют синоним булып кил^лэр.

т^{ртиб}сезлек, гауга.

М^{мл}к^{тд} ^р тарафта *т^{ртиб}сезлек* в *гаугалар* хакында т^{рле} х^бр в ^{сораулар} килм^{кд}л^р. (“Х^{күм}эт тарафындан б^{ян}”, 1905, №11).

Чуалыш, *тынычызлык* м^{гън}эсенд^э кулланыла торган абсолют синонимнар.

д^{нья} кую, к^з йому.

Йомарсы к^{зе}не, д^{ньяны} м^{гег} *куярсы*. (“Кабер ташындан”. Үлү, вафат булу м^{гън}эсен белдер^э торган сүзл^р. Контекста идеографик синоним булып килг^{нн}эр.

зарур, кир^{кле}.

Г^{зит} укымак т^{рбияле} халык ^{чен} аш, т^{гам} кебек ад^м баласына и ^{кир}кле, зарур ш^{йл}рд^{ндер}. (“Г^{зит}энең кир^{келе}ге”, 1905, №4).

Кир^{кле}к м^{гън}эсен белдер^э торган абсолют синонимнар.

хуш, м^лем, м^хбб^{тле}.

Бу - хуш, мөләм, мөхәббәтле юлдашдыр. (“Гәзитәнең кирәклегә”, 1905, №4).

Контекста якын, кирәкле, яхшы мәгънәләренә ия идеогафик синонимнар. аш, тәгам.

Гәзитә укымак тәрбияле халык чен аш, тәгам кебек адәм баласына иң кирәкле шәйләрдер. (“Гәзитәнең кирәклегә”, 1905, №4).

Ризык мәгънәсен белдерәләр. Гарәп теленнән кәргән *тәгам* сүзә хәзергә телдә дә кулланылышта йөри. Контекста бу сүзләр идеографик синоним булып килгәннәр.

тә, кич.

Кәңләп тәде, вакытлар кичде. (“Байбәтчә”, 1906, №67).

Әлегә сүзләр абсолют синонимнар буларак, *вакыт* узу мәгънәсен белдерәләр.

тәрҗеман, тылмач.

Һичбер вакытта максудларыны бер-беренә аңлатышмак өчен **тәрҗеман вә тылмачка** мохтаж булганнары юкдыр. (“Казан теле”, 1905, №13).

Тәрҗемәче мәгънәсен белдерә торган абсолют синонимнар. Хәзергә әдәби телдә *тылмач* сүзә кулланылмый.

исем, ат.

Татар вә төрек икесе бер кавемне адыдыр. Югарыда димеш идек ки: *татар вә төрек икесе бер кавемне исемедер.* (“Төрөк теле мәсьәләсе”, 1905, №). *Исем* мәгънәсен белдерәләр. *Ат* сүзә борынгы телдә һәм иске татар телендә шулай ук *исем* мәгънәсенә ия булган. Бүгенгә көндә күбрәк диалектларда кулланыла. Абсолют синонимнар.

ишет, тылау, колак салу.

Мәсьәләне мәйданга салдык, җавабы тиз генә бер кешедән бирелчәк тәгелдер, елларча сәйләнер мәсьәлә дидек, җаңгемне сөзен ишетмәк, тыламак мәнасиб дидек. (“Татарлыктан рөжуг”, 1906, №21).

Бу соңгы заманда халык фикрне **ишетмәк, колак салмак** игътибар алды. (“Тел бәхәсе”, 1905, №14).

Ишет мәгънәсендә кулланылалар. Контекста идеографик синонимнар.

аптырау, гапиз булу.

Укымаган инсан **пәрбер** эш в **пәрбер** мәсьәлә хакында **абдыраб** в **нишләр** белмәенч **гапиз булыб тора**. (“Укыгыз”, 1905, №9).

Аптырау мәгънәсен белдерәләр. Әлеге синонимнар хәзерге әдәби телдә дә актив кулланылышта йөриләр. Контекста абсолют синонимнар.

ышану, инабат.

Падишаһны **имар** иделмеш **реформа** в **низамлары** халыкны **инабат** в **ышанмакы** **ичен** лязем улган и **итиад** ил куелачакдыр. (“Хөкүмәт тарафындан бәян”, 1905, №4).

Ышану мәгънәсен белдерә торган абсолют синонимнар. XIX гасыр ахыры, XX йөз башында иҗат иткән кайбер язучыларның әдәби әсәрләрендә **ышану** мәгънәсен белдерү өчен гарәп теленнән кәргән **инабат** сүзе дә кулланылган.

туздырылу, юк булу.

Искеләрне **туздырмаудан** ялаларны салырга, соңыннан **искеләр** **зләреннән** **зләре юк булырлар**. (“Шәкертләр”, 1906, №26).

Туздыру, юкка чыгару мәгънәсендә бирелгәннәр. Хәзерге татар әдәби телендә дә актив кулланылышта йөриләр. Контекста идеографик синоним буларак килгәннәр.

хәзерлә, чыгару.

Без артта калган татарларга бар эшкә кеше **хәзерләдән**, гыйлем, **мәгариф** **кәсеб** **нәһәр** ил **адәм** **чыгарудан** башларга кирәк.

Хәзерлә, **итештер** мәгънәсен белдерә торган абсолют синонимнар.

кәч, күт.

Бәтән көч, куәт вә гакыл илән падишаһлыкка хәвеф хәтәрле булган фетнәне иттиһад кылырга. (“Император әгъзамның манифесты”, 1905, №4).

Абсолют синонимнар, көч мәгънәсен белдерәләр.

фетнә, тынычсызлык.

Шәһәрләрдә вә империяны башка күбә ирләрендә булган тынычсызлык вә фетнәләр безнең өчрәкне зур хәсрәт илән тудырды. (“Император әгъзамның манифесты”, 1905, №4).

Баш күтәрә, бәрелеш мәгънәсенә ия булган абсолют синонимнар.

солых, тынычлык.

Без гомумән солых, тынычлык өчен. (“Император әгъзамның манифесты”, 1905, №4).

Тынычлык мәгънәсендә кулланылучы абсолют синонимнар.

шатлык, ләззәт.

Гәзитләрдә вә өдәбият рисалләре укыб, инсанның анына хасил улан шадлык вә ләззәт башка өчбәр нәрсәдән хасил улмышдыр. (“Укыгыз”, 1905, №9).

Шатлык мәгънәсен белдерәләр. Контекста идеографик синоним булып килгәннәр.

берлек, бәтәнлек.

Безнең шаһинәгә берлек вә бәтәнлегенә хәвеф вә хәтәр килер. (“Император әгъзамның манифесты” 1905, №4).

Берлек, бердәмлек мәгънәсендә кулланылган идеографик синонимнар.

өдәп, инсаф.

Мәхтәрәм өфәнденең адәп, инсаф дайрәсендә кылган тәхәресләре безгә өчмә вәһдан бәхәс бер ислах вирмәгә мөһбәр иде. (“Бераз ислах”, 1909, №182).

өдәп мәгънәсен белдерүче абсолют синонимнар. Хәзерге татар әдәби телендә дә актив кулланылышта йөриләр.

төрмә, хибесханә.

Ун^ииденче гыйнварда **т^рм^и**, **хибесхан^и** башлыкларына, гаделия министрлыгындан игълан йеб^ирелг^ин булган. (“Думага гаеп”, 1909, №179).

Т^рм^и, зиндан мәгънәсендә кулланылучы абсолют синонимнар.

к^исеп, ^ин^ир.

Баларны **к^исеп**, **^ин^ирг^и** **гр^ит^и**. (Һөнәр мәктәпләре вә жәмгыяте хәйрия, 1911, №260).

^ин^ир, профессия мәгънәләрен аңлаталар. Абсолют синонимнар.

Гар^ин ^им фарсы телл^иренн^ин алынган синонимик вариантлар.

Газетада басылган мәкаләләрдә гарәп һәм фарсы телләреннән кергән сүзләр синоним буларак азрак теркәлгәннәр. Алар нигездә, стилистик яктан, кабатлаулардан котылу өчен кулланылалар.

дәүләт. (“Нур”, 1905, №4).

мәмләкәт. (“Нур”, 1905, №4).

пайтәхет. (“Нур”, 1905, №10)

мәркәз. (“Нур”, 1905, №10).

падишаһ. (“Нур”, 1905, №9, 11)

патша. (“Нур”, 1905, №9, 11)

шаһ. (“Нур”, 1910, №200).

Гарәп һәм фарсы телләреннән кергән бу сүзләр бүгенге көндә дә татар телендә куллануларын дәвам итәләр.

хөрмәт. (“Нур” 1905-1906).

илтифат. (“Нур” 1905-1906).

жәбер. (“Нур” 1905-1906).

золым. (“Нур” 1905-1906).

фәрман. (“Нур”, 1905, №6).

әмер. (“Нур”, 1905, №6) һ.б.

Тикшеренүләрдән күренгәнчә, газетада басылган мәкаләләрдә синоним сүзләр буларак күпчелек урынны төрки-татар сүзләре һәм гарәп-фарсы телләреннән кергән алынмалар алып тора. Төрки-татар, татар, гарәп-фарсы сүзләре күбрәк кулланылалар. Гарәп-фарсы сүзләреннән генә торган

синонимнар аз очрыйлар. Алар газетада икенче урынны тоталар. Шунысын әйтергә кирәк синоним сүзләр тел, әдәбият, милләт, фән, мәгариф, сәясәт өлкәсенә караган мәкаләләрдә күбрәк кулланылалар. Төрле хәбәрләрдә (эчкә һәм тышкы, чит ил яңалыкларында) һ.б. да алар очрамый диярлек.

3. Антонимнар. Капма-каршы мәгънәдәге сүзләр антонимнар (грек, anti–каршы, opima–исем) дип аталалар. Антонимнарның үсеше кешенең чынбарлыктагы капма-каршы күренешләренә танып белүенә бәйле: ачы-төчә, ак-кара, керү-чыгу, иртә-кич, салкын-жылы, дус-дошман һ.б. [158; 36].

“Нур” газетасында басылган мәкаләләрдә кулланылган антонимнарны түбәндәге төркемнәргә бүлүргә мөмкин.

1. Лексик антонимнар.

ас-□с.

Х□зерге м□др□с□л□рне берд□н тиз □к астын-□ск□ китереп. (“Безем мәдрәсәләр”, 1906, №30).

иске-я□а.

Искел□рне□ □зл□рен□, я□аларны□ □зл□рен□ куелган максатлары бардыр. (“Безем мәдрәсәләр”, 1906, №34).

кер□-чыгу.

Ауропа м□йданына чыгабыз дис□к, алар коралланган коралдан башка алар м□йданына кер□д□н □ич файда юкдыр. (“Мәдрәсәләрне ислах”, 1906, №30).

б□хет-б□хетсезлек, шатлык-кайгы.

Бу ел башка еллар шикелле, бер□□л□рг□ б□хетл□р, икенчел□рг□ б□хетсезлекл□р, бер милл□тл□рг□ шатлыктар, икенче милл□тл□рг□ кайгы в□ х□ср□тл□р алып килеп □л□ште. (“Нур”, 1906, №28).

бар-юк.

Халыкны б□гъзе эшл□ренн□н тыю, б□гъзе эшл□рг□ кызыктыру, язучыларны□ эше ис□ д□, барны киметеп, юкны арттырып язу ис□ халыкны уйгату булмас. (“Казан сәүдәгәрләре”, 1905, №14).

кайчандыр-х□зер.

Кайчандыр бер вакыт без т^тркил^лр идек, **х^хзер** без татар. (“Без татармы түгелме”, 1906, №22).

карт-яшь.

Фикерл^лрене **картлар** да, **яшьл^лр** д^д язсыннар. (“Казан теле”, 1905, №13).

к^кен^н-шат булу.

Гыйлем булсак, **шат булырмыз**,

Со^сындан к^км к^кенермез.

ярау, ярамау.

Яраган, ярамаганны аерган к^ке. (“Тел бәхәсе”, 1905, №14).

яхшы, усал.

Бу **яхшымы, усалмы?** (“Татарча”, 1905, №7).

2. Фразеологик антонимнар.

бишек-л^лхет.

Бишектән ләхеткәчә гыйлем эзләгез. (“Укыгыз”, 1905, №9).

арыслан-б^бре.

Арыслан бул **бүреләргә**, изелмә бердә, яшь түкмә. (“Кабер ташыннан”, 1914, №305).

капланып яткан, **яктылык к^крм^мг^гн**.

Без ябылып, **капланып яткан, яктылык к^крм^мг^гн** бер халык ик^кнмез. (“Әдәбият мәсьәләге”, 1906, №52).

Шулай итеп, “Нур” газетасында кулланылган антонимнар, газетада басылган мәкаләләрнең телен яңгырашлы итүдә, сөйләмне укучыга җиткерүдә әһәмиятле роль уйныйлар.

4. Парлы сүзләр. Төрки телләрдә кайбер сүзләр, үзара семантик мөнәсәбәттә торып, парлар барлыкка китерәләр. Парлы сүзләрнең куллану киңлегә шактый зур. Бер үк вакытта тел һәм стилистик берәмлек буларак, парлы сүзләр гади сөйләмдә дә, әдәби телдә дә кулланылалар. Ләкин парлы сүзләр төрки телләрдә, шул исәптән татар телендә, аз өйрәнелгән өлкәләрнең берсе. Әлегә өлкәгә Н.К. Дмитриев (1930), С.К. Кенесбаев(1946), О.С.

Ахманова (1954), Ж.Ш. Шакурова (1955), татар галимнәреннән Г.Алпаров (1945), Ш.А. Рамазанов (1954), В.Н. Хангилдин (1959), Д.Г. Тумашева (1964), Ф.А. Ганиев (1976), Г.Х. Әхәтов (1995) Ф.С. Сафиуллина һ.б. хезмәтләрен күрсәтергә мөмкин.

Парлы сүзләр тарихи яктан тотрыклы лексик категория булып торалар. Төрки телләрдә мондый сүзләрнең барлыкка килү сәбәбе булып телләрнең, халыкларның бер-берсе белән катышуы һәм аралашуы тора. Т.А. Дегтярова бу турыда “әлеге парлы сүзләр кабиләара мөнәсәбәтләр чорында, төрле кабилә сүzlәрен кулланырга кирәкле килеп чыкканда туа. Билгеле бер очракта башка тел лексикасын, төрле тугандаш телләр өчен аңлаешлы итү максатында да кулланырга кирәк була”, дип яза [50; 13].

Лексик-семантик категория буларак парлы сүзләрне “Нур” газетасында түбәндәге билгеләр буенча төркемләргә мөмкин.

1. Компонентлары үзара синоним булган парлы сүзләр.

тир□-як.

□н□ к□рче, **тир□-янымда** т□рле ч□ч□кл□р тулган. (“Кабер ташыннан”, 1914, №305).

х□веф-х□т□р.

Падиша□лыкка х□веф-х□т□рле булган фетн□не басуга и□ти□ад кылырга. (“Император әгъзамның манифесты”, 1905, №9).

□□**бер-золым.**

Качмаслык юкдыр я□□,

□□**бер-золым** кир□кме? (“Хакы бар”, 1906, №40).

кара-карышы.

□ст□л янына **кара-карышы** утырып в□ ч□керд□шен ч□й китерттел□р. (“Болгар бабае”, 1906, №28).

аиш-су. (“Кәсеп, һава, яһүд гыйбрәтле үзгәрү, 1906, №32).

аз-азлап. (“Заманча мәсләк”, 1905, №15).

ишк-иш□б□□. (“Нур”, 1905, №18).

2. Компонентлары үзара антоним булган парлы сүзләр.

ас-өс.

Зур диңгез тәшкил итде,

Кайнады асты-асте. (“Хакы бар”, 1906, №40).

арт-ал.

Котырыб, арт-алны белми саташыб чабмакда. (“Әдәбият мәсләге”, 1905, №).

юк-бар.

Мәләсләрдә корсак тултырыб, бәләш ашаб, юкны-барны сәйләб сәдәкалар алыб, фатихалар биреп, мәнбәр сәдәка гомер тугърысындан вәгазыләр сәйләб өткәрдә. (“Болгар бабае”, 1906, №28).

Газета телен лексик яктан жентекләп тикшерү кыскача түбәндәге нәтижеләрне ясарга мөмкинлек бирә: газетаның эшчәнлегенә бәйле рәвештә анда күп төрле лексик-семантик һәм тематик төркемнәргә караган лексик берәмлекләр урын алган.

Ялгызлык исемнәрнең кулланылышы тел жәһәттеннән генә түгел, ә шул чордагы татар ижтимагый-сәяси тормышын күз алдына китерү өчен дә әһәмиятле (Надый Атласов, Муса Бигиев, Хәсән Гата Габәши, Гаяз Исхакий һ.б.)

Топонимик атамаларның бирелеше хәзерге телебезгә якин: *Кытай, Түркия, Иран, Истанбул, Самара, Тройцк* һ.б. Шулай ук вакытта *Япунстан, Франкистан, Ләбия (Польша), Рум иле (Греция), Ауropa, Кара тау (Черногория)* кебек үзенчәлекле яңгырашлы топонимнар да кулланыла.

Кеше, жәмгыять тематик төркемдәге сүzlәр дә хәзерге телгә житәрлек якин торалар, бары тик кайбер искергән сүzlәрне генә билгеләп үтәргә мөмкин: кавем (халык), сәгыйм зат (тырыш кеше), ибтидаи мәктәп (башлангыч мәктәп), рөшди мәктәп (урта мәктәп), дәрелгөлум (институт), лисан, лөгать (тел), шивә (диалект), имла (язу, графика) һ.б.

Өченче бүлек

“Нур” газетасында басылган мәкаләләрнең графо-фонетик һәм морфологик үзенчәлекләре

3.1 Графо-фонетика

“Нур” газетасында басылган мәкаләләрдә график яктан түбәндәге хәрефләр кулланылган.

Сузыклар: а- ا, ە, ä- ا, ە; i-ي-ي, ى, ا, u, ü, o, ö- و.

Маддәле әлиф (ا) хәрефе мәкаләләрдә сүз башында килгән *a* авазын белдерә:

آميريقا ياغيئا كوزمزنى صائسە ق

Amerika yağına küzemezne salsaq... (“Тышкы хәбәрләр”, 1911, №232).

Америка ягына күзебезне салсак...

Сүз башында килгән *a* авазы һәрвакыт диярлек шул өстәмә билге белән кулланыла. آچقان آچق - *açıqatan-açıq*, أوروبا - *Auropa*.

Маддәсез әлиф *ä* авазын белдерә: امر – *ämer*, الفبا – *älfaba*.

Маддәсез әлиф төрле урында килә ала һәм *a*, *ä* авзларын белдерә: اورتا – *urta*, تاتار – *tatar*, ادابی – *ädäbi*.

تۆلرنگ قا یوسن بولسه ده برن توتوب، اول تۆده استعمال ایتولگان سوزلرنی صانا و دیگان نرسه
بیك قیین بر نرسه در.

Tellärneñ qaysı bulsa da beren totob, ul teldä istigmal itelgän süzlärne sanau digän närsä bik qıyın ber närsäder. (“Бер телдә никадәр сүз бар?”, 1911, №230).

Телләрне кайсы булса да берен тотып, ул телдә истигъмал ителгән сүзләрне санау дигән нәрсә бик кыен бер нәрсәдер.

хәрәфе барлык позицияләрдә кулланыла һәм *i*, *ı*, *e* авазларын белдерә:

– بایرم – *ısul*, – اصول – *ısul*, – ایسکی تاتار تلی – *iske tatar tele*, – تیلیغراف – *telegraf*, byräm.

آفینا تیلیغراف آغینستوا سنائ خبر بیروینه کوره.

Afina tiligraf aginstuasınıñ xäbär itüenä kürä. (“Тагын бойкот”, 1911, №230).

Афина телеграф агентствосының хәбәр итүенә күрә.

Мәкаләләрдәгә сүзләрдә ярым тар, бик кыска (редукцияле) *ı*, *e*, *ä*, *ö*, *i* сузыклары белдерелмәгән очраклар да еш очрый: فکر – *fiker*, عزیته – *gäzitä*, لازم – *läzem*, تل – *tel*.

Рус алынмаларындагы киң әйтелешле *o* авазы урынына мәкаләләрдә кагыйдә буларак, *a* авазы килә: پدا عاچیسیکی – *prašenıa*, pidagagıçeski,.

Тартыклар: b- ب, w- و, v- و, g- گ, ğ- غ, d- د, z- ز, ض, ظ, k- ك, q- ق, m- م, l- ل, n- ن, p- پ, r- ر, s- س, ث, ص, t- ت, ط, f- ف, x- خ, c- ج, ç- چ, š- ش, ŋ- ئڭ, h- ه.

Текстларда b һәм p авазлары график яктан бер-берсеннән аерылып торалар. Ү хәрефе сүз башында һәм сүз уртасында яңгырау b тартыгын белдереп килә:

matbugat - ماتبوعات, *bäxäs* - باحاس, *berenče* - برنچی, *balalar* - بالالار,
ädäbiyat - ادبیات.

Сүз ахырында килгәндә бу хәреф саңгырау p авазын белдерә: كِتَاب - kitap, أَلْب - alıp, يَازِب - yazıp, سَابَاب - säbäp.

Бары тик алынма сүзлөрдө генә р авазы п хәрефе белән белдерелә:

پراشينيا - *prašenja*, پدا عاچیسکی - *pidagagičeski*, پادیشاه - *padišah*.

Газетада басылган мәкаләләрдә, گ, ک хәрефләре нечкә әйтелешле k һәм g авазларын белдерү өчен кулланыла: كيتا - *kitap*, كۈڭل - *küñel*, توڭراك - *tügäräk*, كەشەرگە - *kerešergä*.

Аваз □з□решл□ре. Мәкалэләр телендә рәт гармониясенә чагылышын
а, ä авзларының график рәвештә бер-берсеннән аерымлануында да һәм
кайбер кушымчаларның ялгану рәвешендә дә ачык күрергә мөмкин.
Юнәлеш килешә кушымчасының мәсәлән мәкалэләр телендә ике варианты
ачык аерымлана. *کتابغا*, *عائ* - *kitabğa*, *مەسلەگە* - *mäs'älägä*.

Шулай ук -ğan, -gän, -qan, -kän, -maq, mäk, عان, گه ن, فان, که ن, مق, ک кушымчаларының палаталь һәм веляр парлары булу, мәкаләләр телендә рәт гармониясе саклануына ачык мисал булып тора.

– yazılğan, kilgän, qılmaq, kilmäk, kürmäk. – کورمک, کیلمک, قیلماق, کیلگه ن یا زلغان.

Иренләшү гармониясенең саклануы буенча мәкаләләрнең язылышы традицион әдәби тел нормаларына якын. Хәзерге телдә -и, -е авазлары катнашында ясалган аффикслар аерым очракларда -и, -й аша биреләләр.

-ub, -üb: اوقوب - *uqub*, كيلوب - *kilüb*, آچوب - *ačub*.

Иренләшү күренеше сүзләрнең нигезендә дә чагылыш табарга мөмкин:
اوزون - *ozon*, اوقوماغا - *uqumağa*, تورلو - *törlö*,

Бу күренеш исә XX йөз башы татар әдәби телендә традицион орфографик нормаларның әле шактый эзлекле саклануы турында сөйли. Ләкин алынма сүзләрдә иренләшү гармониясенә сакланмау очраклары да бар. Мәсәлән: ادبيات - *ädäbiyat*, كىتاب - *kitab*, زاسيدانيه - *zasidaniä*,

Бу - халык сөйләм теле тәэсирендә дә бара.

Тартыклар ассимиляциясе мәкаләләр орфографиясендә өлешчә генә чагылыш таба: كورگان - *kürgän*, كىلگان - *kilgän*, يازغان - *yazgan*.

Мәкаләләр теленә хас фонетик закончалыклардан аерым сүзләргә аваз өстәлү күренешләрен билгеләп үтәргә кирәк. Мәсәлән, сүз уртасында-ң, -g авазлары өстәлү: منگا - *monğa*, سۆيلنگيز - *söilängez*, سالنگيز - *salıngız*.

-г авазы өстәлү: برلەن - *berlän*.

Текстлар телендә орфографик нормаларның сакланышы мәсьәләсе гаять катлаулы, шул ук вакытта шактый кызыклы да. Беренчедән, әлеге материалларда язылышның төрле нормалары очрый. Бу – аларны язган авторларның күп санлы булуы, күтәрелгән темаларның нинди булуы һәм адресатның кем булуы белән бәйле.

Текстларның язылыш үзенчәлекләрен жентекләберәк өйрәнү, тикшерелә торган материалларда, татарча эш кәгазьләре һәм язма истәлекләрдәге кебек үк, бердәм орфографик нормаларны саклау омтылышы барлыгын күрсәтә. Барлык мәкаләләрдә диярлек, мәгълүм дәрәжәдә, борынгы төрки язма истәлекләр өчен хас традицион нормалар саклана [164; 224].

Кушымчалар иренләшү гармониясенә буйсыналар:

كيلوب - *kilüb*, باروب - *barub*, تورلو - *törlö*.

й лаштыру күренеше саклана. *yide* (йиде), *yitmeş* (йитмеш), *йir* (йир), *yiηgel* (йиηгел) һ.б.

-й~ж тәңгәллеген галимнәр болай аңлата: “Татар әдәби теле төрле кабилә телләре жирлегендә нормалашкан. Аерым диалектларда ж-ләштерү

һәм й-ләштерү күренешенәң булуы шуны ачык раслый. й-ләштерү бигрәк тә көнбатыш һәм көнчыгыш диалект вәкилләре өчен хас. Бу көньяк-көнбатыш төркиләренң (кыпчакларның) сөйләү үзенчәлекләрен чагылдыра. Татар әдәби теле әнә шул сөйләү теле һәм башка кабилә теле үзенчәлекләрен дә үзенә берләштерә. Моннан тыш, традиция рәвешендә килгән язма төрки тел элементлары әдәби телнең нормаларына йогынты ясаганнар. Татар телендә, й-ләштерү белән беррәттән, ж-ләштерү күренешенәң дә киң таралыш алуын күрәбез. Татар телендә ж авазының норма булып китүендә болгар теленәң роле зур. Бу – эпиграфик язмаларда, китап телендә һәм җанлы сөйләмдә еш очрый [165; 115].

Язма әдәби тел өчен хас күренеш: саңгырау тартыклар урынына яңгырау пары килә һәм киресенчә булган очраклары дәвам ителә: *کیتاب-kitab, دل-del, تەل-tel*.

Фигыльләрдә b авазы урынына вау әйтелү: *اوار-war, واردى-wardi*, ягъни угызлаштыру саклана.

Шул ук вакытта традицион язма формалар белән рәттән татар теленә хас сөйләмә тел үзенчәлекләре өстенлек ала баруын күрергә мөмкин.

b||m тәңгәллеге: *bän-män-min*.

d||t тәңгәллеге: *del-тел, дәгел-түгел*.

g||y тәңгәллеге: *ügrängän-өйрәнгән*.

Т өрки телләренң угыз төркеменә хас булган, сүз башында –b- авазының кулланылмавы XIX гасыр ахыры XX йөз башы татар әдәби теле өчен хас норма булып санала, мәсәлән, *булды* урынына улды h.б. Әлегә күренеш “Нур” газетасында басылган мәкаләләрдә дә чагылыш таба: *موافیق tuafiq uldıq*.

Мәкаләләренң графо-фонетик үзенчәлекләрен гарәп язуы мөмкинлек биргән дәрәжәдә шул рәвешле күзәтүдән түбәндәге нәтиҗәләргә килергә мөмкин.

1. Мәкаләләрдә чагылган әдәби телнең авазлар составы хәзерге татар теленәң авазлар составына якин тора: а-ä авазлары ачык аерымлана, татар

теле өчен хас редуцияле 1,е авазларының кулланылган булуы аерым мисаллар белән дәлилленә.

2. Текстларда сингармонизм законы саклана. Иренләшү гармониясенең кушымчаларда саклануы һәм тартыклар ассимиляциясенең өлешчә генә чагылуы буенча текстлар орфографиясенең әдәби телдә язылуын күрсәтә. Аерым сүзләрдә иренләшү гармониясенең сакланмавы әдәби телнең халык сөйләм теленә якыная баруы турында сөйли.

3.2. Газета теленең морфологик үзенчәлекләре

“Нур” газетасында басылган күп кенә мәкаләләрдәге морфологик формаларның кулланылыш үзенчәлекләрен өйрәнү, газета телендә чагылган грамматик (морфологик) үзенчәлекләрен билгеләү өчен гаять әһәмиятле. Күпчелек язма истәлекләрдәге кебек үк, газетада басылган мәкаләләрдә язма традицион грамматик формалар да кулланыла. Алар татар гомум сөйләм теле өчен хас грамматик формалар белән бергә үрелеп баралар. Биредә төп игътибар мөстәкыйль сүз төркемнәрендәге үзенчәлекләргә юнәлдерелә.

Исем

Исем предметлыкны белдерә торган сүз төркеме. Исемгә хәбәрлек, сан, тартым, килеш, кебек грамматик категорияләр хас.

Хәбәрлек категориясе.

“Нур” газетасында басылган мәкаләләрдә хәбәрлек категориясе кушымчасы I затта гына очрады:

Min yazuçı-min, bez tatar-mız, törek tügel-mez, bän tatar-ım. (“Нур”, 1905, №14, 1906, №16).

Мин язучы-мын, без татар-мыз, төрек түгел-мез, бән татарым.

Сан категориясе.

Грамматик категория буларак, сан исемдә предметның бер яки бердән артыклыгын, ягъни билгесез күплеген белдерә. Газетада басылган мәкаләләрдә исемнең берлек саны кушымчасыз, ягъни нуль форма белән килә [160; 25].

Санның берлек мәгънәсе газетада *семантик* ысул белән белдерелә:

Бу ысул, үзенең семантикасы буенча, берлек сандагы исемнәрнен абсолют берлеге мәгънәсен белдерә. Әлеге ысулга ялгызлык исемнәр карый:

а) кеше исемнәре: *Ильяс Кудашев Ашказарский*.

İl'yas äfände Kudaşev Aşkazarškiy üzeneñ truppası ilä 31 nçe dekabır'dä “Açlıq quşdı” äsärene säxnägä quydı. (“Ильяс әфәнде Кудашев Ашказарскийның беренче гастролә”, 1914, №303).

Ильяс □ф□нде Кудашев Ашказарский үзенең труппасы белән 31 нче декабрьдә “Ачлык кушты” әсәрен сәхнәгә куйды.

М□х□мм□дьяр Солтанов. Orenburg möftise *äl-xaci Möxämmäd'yar Soltanov* cänäblre. (“Мөфти хәзрәт юбилее”, 1911, №230).

Оренбург мөфтие *□л-ха□и М□х□мм□дьяр Солтанов* жәнәбләре. (“Мөфти хәзрәт юбилее”, 1911, №230).

ә) газета-журнал исемнәре: *Нур*.

Bez “*Nur*”da ädäbi tel-dil mäs'aläsendän bähäs açqan idek. (“Без татармы, түгелме?”. 1906, №22)

Без “*Нур*”да әдәби тел-дил мәсьәләсеннән бәхәс ачкан идек.

Т□р□еман. İsmäğıyl mirza Gasprinskyi “*Türceman*” gäzitäsendä bik möhim surätle däğwätnamä yazıb, şu ilä dir. (“Янә тел мәсьәләсе”, 1906, №20).

Исмәгыйль мирза Гаспринский “*Т□р□еман*” гәзитәсендә бик мөһим сурәтле чакыру язып, шулай ди.

б). географик атамалар: *Кытай*.

Qıtay belän Yaponiya arasında konflikt çıǵu ixtimalın yazǵan idek. (“Кытай, Япония, Америка”, 1911, №230).

Кытай белән Япония арасында конфликт чыгу ихтималын язган идек.

(“Кытай, Япония, Америка”, 1911, №230).

Kara tay.

Bu könlärdä Piterburǵa *Qara tağ* koroleneñ xosusıy ilçese Mioškovič cänäbläre kilde. (“Кара тау илчесе Миошкович”, 1911, №233).

Бу көннәрдә Петербургка *Кара тау* короленең хосусый илчесе Миошкович жәнәбләре килде. (“Кара тау илчесе Миошкович”, 1911, №233).

Морфологик ысул. Тикшерелгән мәкаләләрдә берлек сан мәгънәсе тартым кушымчалары ялгану юлы белән дә белдерелә:

Tel haqındagı minem *müslügem*. (“Тел”, 1905, №8).

Тел хакындагы минем *м□сл□гем*.

Atam, ataŋ. Атам, ама□. (“Без татармы, түгелме”, 1906, №22).

Milli matbugatımızda tağı *tel müs’üläse* quzğaldı. (“Тагы тел мәсьәләсе”, 1913, №279).

Милли матбугатыбызда тагы *тел м□сь□л□се* кузгалды.

Күплек сан. Санала торган предмет һәм күренеш исемнәрендә күплек сан билгесез күплекне белдерә [160; 366]. Мәкаләләрдә күплек сан формасы *морфологик ысул* белән, ягъни –lar/ -lär кушымчалары ярдәмендә белдерелә.

Tik iske *qartlarımız* gına yazsalar yazalar. (“Нур”, 1905, №7).

Тик иске *картларыбыз* гына язсалар язала.

Tatar telendä yazılğan dip äitelä torgan *kitablarınñ* barçasın bezneŋñ xalıq aŋlab yitmäi torgandır. (“Мөхәррирдән берничә сүз”, 1905, №7).

Татар телендә язылган дип әйтелә торган *китапларны□* барчасын безнең халык аңлап житми торгандыр.

Хәзерге татар әдәби теле өчен хас булган, борын авазларыннан соң кулланыла торган –nar/ -när кушымчалары мәкаләләр телендә сирәк очрый.

Mögallimnärebez qaidan šähädätinä ala bulırlar. (“Мөгаллимнәрнең имтихан мәсьәләсе”, 1910, №188).

М□галлимн□ребез кайдан шәһадәтнамә ала булырлар.

Газетада басылган текстларда күплек сан шулай ук синтаксик ысул белән дә белдерелә. Мәкаләләрдә әлегә ысул берничә төрле юл белән күрсәтелә:

1). исемнең күплегә, сан, алмашлык, рәвеш сүз төркемнәре ярдәмендә белдерелә. Бу очракта ачыкланып килгән исем берлек санда кулланыла.

Rusiä mämläkäte ečendä törle qabilälärdän möräqqäb *un million* qadär ulgan *törek* bardır. (“Казан теле”, 1905, №13).

Русия мәмләкәте эчендә төрле кабиләләрдән оешкан *ун миллион* кадәр булган *төрек* бардыр.

Berničä süz yazub. (“Тел”, 1905, №8).

Берничә сүз язып.

2). күплек мәгънәсен *күн*, *байтак* сүзләре белән белдерү.

Tel haqındağı minem mäslägem *küb kešelärnekennän* başqadır. (“Тел”, 1905, №8).

Тел хакындагы минем мәсләгем *күн кешеләренекеннән* башкадыр.

Mädräsäläremezne islah kiräk diyü, *küb süzlär* söylädelär. (“Мәдрәсәләрне ислах”, 1906, 60).

Мәдрәсәләребезне ислах кирәк диеп, *күн сөзләре* сөйләделәр.

Baitaq süterlär yazıldı. (“Тагын тел мәсьәләсе”, 1913, №279).

Байтак юллар язылды.

Шулай итеп күплек һәм берлек сан мәгънәләре, мәкаләләр телендә семантик, морфологик һәм синтаксик ысуллар белән белдерелә.

Килеш категориясе.

Мәкаләләрдә килешләр алты төрле килеш формасында киләләр һәм асылда төнъяк төрләнеш тибына караган түбәндәге кушымчаларны алалар:

Баш килеш: нуль форма.

Иялек килеше: *ниң-нең*.

Юнәлеш килеше: *га-гә, қа-кә*

Төшем килеше: *ни-не*.

Чыгыш килеше: *дан-дән*.

Урын-вакыт килеше: *да-дә*.

Төрле килеш формаларының кулланылышын һәм шулай ук килеш формалары белдергән грамматик мәгънәләрне жентекләп өйрәнү, мәкаләләр телендә шул чор әдәби теленә хас нормаларның өстенлек алуын раслый.

Баш килеш мәкаләләрдә һәрвакыт кушымчасыз белдерелә һәм түбәндәге функцияләрдә килә:

а) субъект мөнәсәбәтен белдерә.

Tik **iske qartlarımız** gına yazsalar yazalar. (“Нур”, 1905, №7).

Тик иске **картларыбыз** гына язсалар язалар.

Tuqay Kābir āfāndene kürü ilān šadlanıb kitde. (“Шагыйребез Габдулла Тукай”, 1914, №301).

Тукай Кәбир әфәндене күрү белән шатланып китте.

Tatar telendä yazılğan dip äytelä torgan kitablarnıñ barçasın bezneñ *xalıq* añlab yitmäy torgandır. (“Мөхәррирдән берничә сүз”, 1905, №7).

Татар телендә язылган дип әйтелә торган китапларның барчасын безнең *халык* аңлап житми торгандыр.

б) иялек мөнәсәбәтен белдереп, II төр изафә барлыкка китерә.

Qazan tele, tatar tele, törek ughı. (“Нур”, 1905, №7,8,9).

Казан теле, татар теле, төрек улы һ.б.

Rusiä mämläkäte eçendä törle qabilälärdän möräqqāb un million qadār ulğan törek bardır. (“Казан теле”, 1905, №13).

Русия мәмләкәте эчендә төрле кабиләләрдән оешкан ун миллион кадәр булган төрек бардыр.

İske **tatar tele** bötenläi taşlanu dārācäsənä kileb baradır. (“Нур”, 1905, №7,8,9).

Иске **татар теле** бөтенләй ташлану дәрәжәсенә килеп барадыр.

с) объект мөнәсәбәтен белдерә: “Nur” öçen *xäbärlär* ezlāb torganda. (“Шагыйребез Габдулла Тукай”, 1914, №301).

“Нур” өчен **хәбәрләр** эзләп торганда.

д) бәйләкләр белән кулланыла: Xäteremä kilgän **dälillär** ilä isbat qılamın. (“Казан теле”, 1905, №13).

Хәтеремә килгән **дәлилләр** белән исбат кылам.

Gäneç **ädıblär** öçen bu šiwä asanraqdır. (Казан теле”, 1905, №16).

Яшь **дунлар** өчен бу шивә жиңелрәктер.

Иялек килеше: нигездә -нiң, -нең кушымчалары белән белдерелә.

Семантикасы буенча иялек килеше мәкаләләрдә:

а). иялек мөнәсәбәтен белдерә һәм III төр изафә барлыкка китерә: ...*Törek qawemenen*, här cähätdän törki äytkän ber möxtäräm sıynıfñıñ tele... (“Казан теле”, 1905, №15).

...*Törek qawemenen*, һәр жәһәттән төрки әйткән бер мөхтәрәм сыйныфның теле.

“*Nur*” *uquçılarınıñ* iñ kubese bezem Gabdulla äfände Tuqaeв şigirlärenä tuqtalıb, açıq bāyā äytkānnäre yuqdır. (“Күңел жимешләре”, 1911, №231).

“*Нур*” *укучыларыны* иң күбесе безнең Габдулла әфәнде Тукаев шигырьләренә тукталып, ачык бәя әйткәннәре юктыр.

Törek ädäbiatınıñ ni säbäbdän añlamasıq ber xälgä kilü tarixını belgän keşelärgä mäğlümder. (“Казан теле, 1905, №15).

Törek ädäbiatınıñ ni säbäbdän añlamasıq ber xälgä kilü tarixını belgän keşelärgä mäğlümder.

ә) Иялек килешендәге исем, мәкаләләр телендә билгелелек төсмерен белдерә: İbtiday *mäktäblärneñ* talibäse. (“Казан теле, 1905, №15).

Башлангыч *mäktäblärneñ* укучысы.

Юнәлеш килеше. Газетада басылган мәкаләләрдә юнәлеш килеше -ğa, -gä, -qa, -kä формасы белән белдерелә. Семантикасы буенча бу килеш хәзерге әдәби телдәге кебек үк:

а) урын мөнәсәбәтен белдерә.

Bezda xəzer ike törle tel *mäydanga* çıqdı. (“Нур”, 1905, №7).

Бездә хәзер ике төрле тел *mäydanga* чыкты. (“Нур”, 1905, №7).

Berničä sänälär elek *mäydanga* çıqqan ide. (“Тагын тел бәхәсе”, 1913, 279.

Берничә еллар элек *mäydanga* чыккан иде.

Peterburga kilüennän zarlıana ide. (“Шагыйремез Габдулла Тукай”, 1910, №188).

Петербургга килүеннән зарлана иде.

б) объект мөнәсәбәтен белдерә:

Şäkerdlärgä sobraniyägä imtixan itmäskä digän ämer, şäkerdlärne, mädräsälärne zur täşvişkä salmış. (“Мөгаллимнәрнең имтихан мәсьәләсе”, 1910, №188).

Шәкертләргә собраниягә имтихан тапшырмака дигән әмер, шәкертләрне, мәдрәсәләрне зур борчуга салды.

Tel haqında bik küp törle fikerlär här *keşegä* mäglüm bulgan kebek.

Тел хакында бик күп төрле фикерләр һәр *кешегә* мәгълүм булган кебек. (“Тел”, 1905, №8).

Bez **ädäbiyatqa** bağlı süzsez, telsez üskän xalıq. (“Әдәбият тәрбиясе”, 1905, №52).

Без **әдәбиятка** бәйлә сүзсез, телсез үскән халык.

Älbättä **xalıqqa** oxşasın, yaratsınnar digän fiker här möxärrirdä bardır. (“Әдәбият тәрбиясе”, 1905, №52).

Әлбәттә **халыкка** охшасын, яратсыннар дигән фикер һәр мөхәррирдә бардыр.

Газетада басылган мәкаләләрдә юнәлеш килешенәң көньяк (угыз) варианты -а, -ә кушымчасы да кулланыла:

İğtibara almalı. (“Әдибә галимә ханым Биктимерия мәктүпләре, 1905, №14).

Игътибарга алырлык.

Bu mäs'läyä kilgänčä. (“Мөгаллимнәрнең имтихан мәсьәләсе”, 1910, №188).

Бу **мәсьәләгә** килгәнчә.

Тәшмә килеше -нә, -не кушымчалары белән килә һәм туры объект мәгънәсен белдерә.

Ädäbiat **gosmaniäne** küb mötaläga qılğanımdan. (“Нур”, 1905, №13).

Госманлы әдәбитын күп укыганлыктан.

Bu **kitablarnı** az uqıgan qazanlı, seberle, tatar uglannarı aqlıydır. (“Тел бәхәсе”, 1905, №16).

Бу *китапларны* аз укыган, казанлы, себерле татар угланнары аңлыйдыр.

Чыгыш килеше хәзерге татар әдәби теле өчен хас булган –dan, -dän кушымчасы белән белдерелә һәм текстларда башлыча яңгырау вариантта килә һәм түбәндәге грамматик мәгънәләрдә кулланыла:

а) эш-хәлнең урынын белдерә:

Peterburda fraksiyägä bu xosusda *mädräsälärdän* xatlar kilmäktäder. (“Мөгаллимнәрнең имтихан мәсьәләсе”, 1910, №188).

Петербургта фракциягә бу хосуста *мәдрәсәләрдән* хатлар килә.

Вакыт төшенчәсен белдерә:

Tel nizagından sonra, bezdä dä imla nizagı başlanaçaqdır. (“Нур”, 1905, №13).

Тел низагыннан соңрак, бездә дә имла низагы башланачактыр.

Эш-хәлнең объектын белдерә:

Möxärrirdän berničä süz. (“Нур”, 1905, №7).

Мөхәрирдән берничә сүз.

Bez “Nur”da ädäbi tel-dil *mäs’üläsendän* bähäs açqan idek. (“Без татармы, түгелме?”, 1906, №22).

Без “Нур” да әдәби тел-дил *мәс’үләсендән* бәхәс ачкан идек.

Урын-вакыт килеше –da, -dä кушымчалары белән белдерелә һәм түбәндәге грамматик мәгънәләрдә килә:

Урын, вакыт һәм башка мөнәсәбәтләрне белдерә.

Törek-gosmanlı *telendä* yazalar. (“Нур”, 1905, №7).

Төрөк-госманлы *телендә* язалап.

Bu sonğı un el eçendä bezneñ *mädräsälärdä* yaña ısulda uqu-uqıtu quät taptı. (“Нур”, 1905, №7).

Бу соңгы ун ел эчендә безнең *мәдрәсәләрдә* яңа ысулда уку-укыту куәт тапты.

Şundain kitablar *Qazanda* kübder. (“Тел бәхәсе”, 1905, №16).

Шундый китаплар *Казанда* күптер.

Tuqay *Musa äfündedä* torası kilmi. (“Шагыйремез Габдулла Тукай”, 1911, №301).

Тукай *Муса фәндед* торасы килми.

Тартым категориясе

Тартым категориясе предметның нинди дә булса затка караганлыгын белдерә.

“Нур” газетасында басылган мәкаләләрдә предметның I һәм II затка караганлыгы түбәндәгечә тәгъбир ителә:

1) тартым кушымчалары ярдәмендә (синтетик ысул):

Atam, ataŋ. Amam, ama. (“Без татармы, түгелме” 1906, №71).

Milli *matbugatımızda* tağı tel mäs’äläse quzğaldı. (“Тагы тел мәсьәләсе”, 1913, №279).

Милли *матбугатыбызда* тагы тел мәсьәләсе кузгалды.

Mögallimnärebez qaidan šähädätinä ala bulırlar. (“Мөгаллимнәрнең имтихан мәсьәләсе”, 1910, №188).

Мгаллимнребез кайдан шәһадәтнамә ала булырлар.

2) иялек килешендәге зат алмашлыгы һәм тартым кушымчалы исем белән (аналитик-синтетик ысул):

Minem mäslägemdä yazılğan kitablar... (“Тел”, 1905, №8).

Минем мслгемд язылган китаплар...

Yazıla-yazıla *bezneŋ telemez* dä šomarır. (“Казан теле”, 1905, №13).

Языла-языла *безне телебез* дә шомарыр.

Xäzer dä yitärlek *bezneŋ qulımızda* bu äytkängä дәлil bulırılıq närsä budır. (“Мөхәррирдә берничә сүз”, 1905, №7).

Хәзер дә житәрлек *безне кулыбызда* бу әйткәнгә дәлил булырлык нәрсә будыр.

Bezem zanımızä kürä... (“Төрөк теле мәсьәләсе”, 1906, №19).

Безнең уебызга күрә.

Тартым категориясенең III зат формасы мәгънэләре кулланылышы белән I һәм II затлардан шактый аерыла. Предметның III затка (яки затларга) караганлыгы түбәндәгечә белдерелә:

1). тартым кушымчалары ярдәмендә (синтетик ысул):

Газетада басылган мәкаләләрдә III зат тартымлы исем, тартымның I һәм II зат формаларыннан аермалы буларак, баш яки иялек килешендәге бер исем белән ачыкланып килә ала.

Milli matbugatımızda tağı *tel müs'üläse* quzğaldı. (“Тагы тел мәсьәләсе”, 1913, №279).

Милли матбугатыбызда тагы *тел м[с]ь[л]се* кузгалды.

Rusiä mämläkäte eçendä törle qabilälärdän möräqqäb un million qadär ulgan törek bardır. (“Казан теле”, 1905, №13).

Русия м[м]л[к]те эчендә төрле кабиләләрдән оешкан ун миллион кадәр булган төрек бардыр.

“Nur” uquçılarınıñ iñ kübese bezem Gabdulla äfände Tuqayev şigerlärenä tuqtalıb, çinlab bäyä äytkännäre uqudır. (“Күңел жимешләре”, 1911, №231).

“Нур” укучыларыны иң күбесе безнең Габдулла әфәнде Тукаев шигырьләренә тукталып асыл бәя әйткәннәре юктыр.

Bez isä üzemezneñ Nur yaza torğan tel, *tatar-törek şiwäsendä* yazmaqñı xuş kürämez. (“Тел бәхәсе”, 1905, №14).

Без исә үзебезнең “Нур” яза торган тел, *татар-т[ө]рек шив[ә]сенд[ә]* язуны хуш күрәбез.

Törek tele müs'üläsene yazgan möxärrir äfände. (“Нур”, 1905, №13).

Т[ө]рек теле м[с]ь[л]сене язган мөхәррир әфәнде.

İbtiday *mäktäblärneñ talibäse*... (“Казан теле”, 1905, №13).

Башлангыч *м[к]т[л]рне* укучысы...

Gabdulla äfändeneñ *müslixäte* ilän basılğan ide. (“Шагыйребез Габдулла Тукай”, 1913, №301).

Габдулла әфәнденең *м[с]лих[ә]те* белән басылган иде.

Газетада басылган мәкаләләрдә III зат тартымлы исем белән генә дә белдерелә ала.

Böten *gömerene* uze kebek ber cahil ädämlärgä kiñäş, mäslixät uylab ütkärä. (“Укыгыз”, 1905, №9).

Бөтен *гомерен* үзе кебек жаһил адәмнәргә киңәш, мәслихәт уйлап үткәрә.

Töreklär gärab-farsı lögätläre, süzläre ilän *kitablarını* tutırdılar. (“Тел бәхәсе”, 1905, №16).

Төрөкләр гарәп-фарсы лөгәтьләре сүзләре белән *китапларын* тудырдылар.

Fikerlären qartlar häm yäşlär yazsınlar. (“Мөхәррирдән берничә сүз”, 1905, №7).

Фикерл[ар]рен картлар һәм яшьләр язсыннар.

Шул рәвешчә, газетада басылган мәкаләләрдә тартым мәгънәсе исемнәрдә синтетик һәм аналитик-синтетик ысуллар белән белдерелә.

Тартымлы исемнәрнең килеш белән төрләнеше.

Тартымлы төрләнештә, хәзерге татар телендәге кебек үк, төньяк төрләнешенә караган аффикслар кулланыла, ләкин кайбер мәкаләләрдә традицион формалар да чагылыш таба.

Иялек килеше I һәм III затта кулланыла һәм –em-neŋ, -ı-nıŋ / -mız-nıŋ, -ımız-emez кушымчалары белән белдерелә:

Urta mäktäbläremezneŋ şäkerdlärenä genä maxsus bulırğa tieşleder. (“Казан теле, 1905, №15).

Урта м[ә]кт[ә]пл[ә]ребезне[ң] шәкертләренә генә махсус булырга тиешледер.

Тартымлы төрләнештә иялек килешенә традицион –ıŋ кушымчасы белән белдерелүе тикшерелгән мәкаләләрдә бер генә тапкыр очрады.

Möxärririŋ törek tügelmez dimäktän maqsudı... (“Төрөк теле мәсьәләсе”, 1906, №19).

М[ө]х[ә]ррирне[ң] төрек түгелбез диюдән максаты...

“*Nur*” *uquçılarınıñ* iñ kubese bezem Gabdulla äfände Tuqaeв şigirlärenä tuqtalıb aıq bāyā äytkännäre yuqdır. (“Күнел жимешләре”, 1911, №231).

“*Нур*” *укучыларыны* иң күбесе безнең Габдулла әфәнде Тукаев шигырьләренә тукталып, ачык бәя әйткәннәре юктыр.

Юнәлеш килеше тикшерелгән мәкаләләрдә хәзерге әдәби телгә хас –em-ä, –ın-a, -en-ä вариантлары белән кулланыла һәм I, III зат тартым кушымчаларын ала:

Süzemä хәтимә ularaq täkrar itämen ki... (“Тагын тел мәсьәләсе”, 1913, №279).

Сзем хәтимә буларак кабатлыймын ки...

Isxaqov cänäblärenең “zapadniknı” saf tatar *ädäbiyatına* uylamastan tagır quydı şikelle. (“Әдәбият”, 1905, 16).

Исхаков жәнәбләре “западникны” саф татар *дәбиятына* уйламастан тагып куйды шикелле.

Min Qazanda Vasiliy popnıñ Mamadış öiyäze *keräşenlärenä* iyazğan ber wäğäzen kürgän idem. (“Әдәбият”, 1905, №16).

Мин Казанда Василий попның Мамадыш өязе *керешенрен* язган бер вәгазен күргән идем.

Тартымлы юнәлеш килешене традицион формасы сирәк очрый:

Yitmeş törle *därtlärenezä* doga, siksän törle *awırularıñıza* şifa estäsäñez, ädäbiyat uqıñız. (“Укыгыз”, 1905, №9).

Житмеш төрле дәртләрегезгә дога, сиксән төрле авыруларыгызга шифа теләсәгез, гәзитә укыгыз.

Тартымлы тешем килеше тикшерелгән мәкаләләрдә күбрәк I һәм III затта теркәлгән:

Ural bue tatarları alla saqlasın üz ana *telemne* yugaltırğa diyäçäk. (Тагын тел мәсьәләсе”, 1913, №279).

Урал буге татарлары алла сакласын үз ана *телемне* югалтырга диячәк.

Rossiyädä ulğan gomüm cenes törkilärenең *tellären* ber-bersenä qatıştıırıp, arpa şumarı yasıymızımı? (Тагын тел мәсьәләсе”, 1913, №279).

Россияда булган гомум женес төркиләренең **телл□рен** бер-берсенә катыштырып, арпа чумары ясыйбызмы?

Шулай ук бу мәкаләләрдә тартымлы төшем килешендә традицион –in, -ene формасы да шактый актив кулланыла:

Törek tele **mäs'üläsene** yazgan möxärrir äfände. (“Нур”, 1905, №13).

Төрөк теле **м□сь□л□сен** язган мөхәррир әфәнде.

Böten **gömerene** uze kebek ber cahil ädämlärgä kiñäş, mäslixät uylab ütkärä. (“Укыгыз”, 1905, №9).

Бөтен гомерен үзе кебек жаһил адәмнәргә киңәш, мәслихәт уйлап үткәрә.

Töreklär gärab-farsı lögätläre, süzläre ilän **kitablarını** tutırdılar. (“Тел бәхәсе”, 1905, №16).

Төрөкләр гарәп-фарсы лөгәтьләре сүзләре белән **китапларын** тудырдылар.

...ber-berseneң **lisanlarını** ügräneb... (Тагын тел мәсьәләсе”, 1913, №279).

...бер-берсенен **телл□рен** өйрәнәп...

Чыгыш килеше III зат тартым кушымчаларын ала:

Yarım tatar **lögätlärendän** sıyılğan telder. (“Тел бәхәсе”, 1905, №16).

Ярым татар **с□зл□ренн□н** жыелган телдер.

Ädäbi tel-dil **mäs'läsendän** bähäs açqan idek. (“Без татармы, түгелме”, 1906, №22).

Әдәби тел-дил **м□сь□л□сенн□н** бәхәс ачкан идек.

Урын-вакыт килешене□ тартымлы төрләнеше мәкаләләрдә һәрвакыт –ım-da һәм –ın-da формаларында килә:

İske **telemezdü** yazsaq... (“Мөхәррирдән берничә сүз”, 1905, №7).

Иске **телебезд□** язсак...

Awılında tatar uçıtele bulmasa nişlär? (“Әдәбият”, 1905, №16).

Авылында татар учителе булмаса нишләр?

Жыеп кына әйткәндә газетада шул чор әдәби теленә хас формаларның һәм традицион формаларның кулланылыш чагыштырмасын түбәндәге таблицада күрсәтергә мөмкин.

Килешләр	Тартымсыз төрләнеш		Тартымлы төрләнеш	
	Халыкчан формалар	Традицион формалар	Халыкчан формалар	Традицион формалар
Иялек килеше	-nıŋ -neŋ	—	-em-neŋ -ı-nıŋ	-iŋ
Юнәлеш килеше	-ga, -gä -qa, -kä	-a, -ä	-ın-a -en-ä	-a,-ä
Төшем килеше	-nı, -ne	—	-em-ne -ın,-en	-ın-ı -en-e
Чыгыш килеше	-dan -dän	—	-ın-dan -en-dän	—
Урын вакыт килеше	-da,-dä	—	-ım-da -ın-dä	—

Күзәтүләрдән һәм китерелгән таблицадан күренгәнчә, текстлар телендә чагылган килешләр системасының нигезендә төньяк төрләнешкә хас кыпчак формалары ята. Ләкин кайбер мәкаләләрдә көньяк төрләнешкә хас кушымчаларның урын алуы, XX йөз башы татар әдәби телендә традицион формаларның да кулланылуы һәм әле яңа әдәби телнең формалашып житмәве турында сөйли.

3.3 Алмашлык

Алмашлык – башка сүз төркемнәреннән аермалы буларак, объектив чынбарлык күренешләрен атамый, бары тик аларга ишарәли генә торган сүз төркеме. Эчтәлегә, грамматик һәм сүз ясагыч билгеләре ягыннан ул башка сүз төркемнәре белән мөнәсәбәттәш. Аларның үз грамматик категорияләре юк, бары тик исем, сыйфат, сан һәм рәвеш сүз төркемнәрен генә алмаштырып киләләр [160; 305].

“Нур” газетасында басылган мәкаләләрдә алмашлыклар үзләрнен лексик-семантик мәгънәләре буенча *зат*, *күрсәт*, *билгел*, *сорау*, *юклык*, төрләрнен бүленәләр.

Зат алмашлыклары

Зат алмашлыгы нинди дә булса билгеле бер затны күрсәтә торган сүз төркеме. Зат алмашлыклары исемнәр белән мөнәсәбәттәш һәм исемгә хас категорияләргә алалар: берлектә һәм күплектә киләләр, килеш һәм тартым белән төрләнәләр. I зат тыңлаучыны, II зат сөйләүчене, III зат сөйләмдә катнашмаган затны, шулай ук аның турында сүз барган предметны белдерә.

Тикшерелгән мәкаләләрдә түбәндәге зат алмашлыклары очрады:

Берлек сан.	Күплек сан.
I з. <i>min, män, bän</i>	I з. <i>bez, bezlär</i>
II з. <i>sin</i>	II з. <i>sez, sezlär</i>
III з. <i>ul</i>	III з. <i>alar</i>

Зат алмашлыкларының берлек санда кулланылуларына мисаллар:

Min dä ber mäqalä yazarga buldım. (“Әдәбият”, 1905, №16).

Мин дә бер мәкалә язарга булдым.

Min Qazanda Vasiliy popnıñ Mamadıñ öiyäze keräşenlärenä iyazğan ber wäğäzen kürgän idem. (“Әдәбият”, 1905, №16).

Мин Казанда Василий попның Мамадыш өязе керәшеннәренә язган вәгазен күргән идем.

...*män* äl garäb bulgan kebi... (“Татарлыктан рөжуг”, 1906, №21).

... *мин* әл гарәп булган кебек...

Şuşı *bänem* başımnı awırttırgan mäś’älä belän *bän* yalgız qalam. (“Тел”, 1905, №8).

Шушы *минем* башымны авырттырган мәсьәлә белән *мин* ялгыз калам.

Minem mäslägemdä yazılğan kitablar... (“Тел”, 1905, №8).

Минем мәсләгемдә язылган китаплар...

Sin kemseñ dirsän, tatarım diyär. (“Төрөк теле мәсьәләсе”, 1906, №19).

Син кемсең дисән, татармын дияр.

Зат алмашлыкларының күплек санында I зат без алмашлыгының кайбер мәкаләләрдә уйгыр варианты (*bezlär*) *безл*□*p* формасы да очрый.

Bez ädäbiyat belän idarä qılınır gasırğa cittek. (“Әдәбият”, 1905, №16).

Bez әдәбият белән идарә кылыныр гасырга життек.

Bez уаңа lögatlär ügräneb uqırğa kermämez. (“Тел бәхәсе”, 1905, №14).

Bez яңа лөгатыләр өйрәнәп укырга кермәбез.

Bezlärne мәхрүм қılмаңыз. (“Тел бәхәсе”, 1905, №14).

Безл*□*пне мәхрүм кылмагыз.

Күплек санының II зат формасы да кайбер мәкаләләрдә (*sezlär*) *сезл*□*p* алмашлыгы белән бирелә:

Sezlär törek-gosmanlıların un ellarça lisan haqında monazarä möbähäslärendän xəbärdarsız didek. (“Татарлыктан рөжуг”, 1906, №21).

Сезл*□*p төрек-госманлыларның ун елларча тел хакында сүз көрәштерү бәхәсләреннән хәбәрдарсыз дидек.

Күплек санының II зат формасы хәзерге татар әдәби телендәге кебек (*sez*) *сез* алмашлыгы белән дә бирелә:

Sez söyläyä sawab kötäsez... (“Лисан мәсьәләсе”, 1905, №14).

Сез сөйләп җавап көтәсез...

Sezneñ Qazan telendä yaña gazita çıguına qanıb torğan idek. (“Тел бәхәсе”, 1905, №14).

Сезнең Казан телендә яңа газета чыгуына куанып торган идек.

İmdi ***sezdän*** ütenämez. (“Тел бәхәсе”, 1905, №14).

Инде ***сезд*□*н*** үтенәбез.

Зат алмашлыкларының III зат формасы сөйләмдә катнашмаган затны, яки аның турында сүз барган затны белдерә. Текстларда бу алмашлык (*alar*) *алар* һәм (*anlar*) *анлар* формасы белән бирелә. *Anlar* формасы күп кенә урта гасыр язма истәлекләре өчен дә характерлы, төрек телендә һәм татар, башкорт телләренең диалектларында очрый [83; 120]. Шулай ук бу форма XVI-XVII гасыр эш кәгазьләрендә дә теркәлгән [120; 154].

Anlarnıñ başında här kön berničä törle xällär bulınıb kilmäktäder.

Аларны □ башында һәр көн берничә төрле хәлләр булынып килмәктәдер.
...*anlarnıñ* da haqına kerelmeş ulaçaq... (“Төрөк теле мәсьәләсе”, 1906, №19).

...*аларны* □ да хакына керелгән булачак...

...*alarnı* onıtıb, xäterlärenä diqqat itmäü yaramasdır. (“Тел бәхәсе”, 1905, №14).

...*аларны* онытып, хәтерләренә игътибар итмәү ярамастыр.

Зат алмашлыкларыны □ *килеш бел* □ *н* □ *рл* □ *неше*.

Газетада басылган мәкаләләрдә зат алмашлыкларының килеш белән төрләнеше хәзерге татар әдәби телендәге кебек. Ләкин кайбер мәкаләләрдә *мин*, *без* һәм *алар* алмашлыгының иялек килеше традицион *bänem*, *bezem*, *anlar* варианты белән бирелә:

Bänem bildigem ber zamanlarda *bezem* Rusiä islamları wä Qazan tatarları arasında gäzitä wä matbugatnıñ hiç ähämiyäte yuq ide. (“Чук сөедем”, 1905, №6)

Мин белгән бер заманнарда *безне* □ Русия мөселманары һәм Казан татарлары арасында газета һәм матбугатның һич әһәмияте юк иде.

Bezem “Nur” gäzitäsenenñ elekke nomerlarında ädäbi lisan ilä yazılğan xatlar kilde. (“Тел бәхәсе”, 1905, №14).

Безне □ “Нур” газетасының элекке номерларында әдәби тел белән язылган хатлар килде.

Minem yazdıqlarım üz telemezdä bulaçaq. (“Әдәбият”, 1905, №6).

Минем язганнарым үз телебездә булачак.

...*bezem* zanımızça... (“Төрөк теле мәсьәләсе”, 1906, №19).

...*безне* □ уебызча...

Зат алмашлыкларының I, II һәм III зат күплек формалары иялек килешендә хәзерге телдәге кебек *ниң*, *нең* кушымчасы белән дә бирелә:

Bezneñ fikir wä axırgı süz äytelmägän. (“Татарлыктан рөжуг”, 1906, №21).

Безне □ фикер һәм ахыргы сүз әйтелмәгән.

Sezneñ Qazan telendä yaña gäzitä çıguına qanıb torğan idek. (“Тел бәхәсе”, 1905, №14).

Сезне □ Казан телендә яңа гәзитә чыгуына куанып торган идек.

Аларның härberse Qazan šiwäsenä yaqın teldä söyläşmäkdäderlär. (“Казан теле”, 1905, №13).

Аларны □ һәрберсе Казан шивәсенә якын телдә сөйләшәләрдер.

Зат алмашлыкларының *I зат юн* □ *леш килеше формасы* тикшерелгән мәкаләләрдә хәзерге татар әдәби теле өчен норма булып саналган *миңа*, (*bäñä*), *bezgä* формалары белән бирелә:

Миңа bik уахşı mäğlümder ki. (“Күңел жимешләре”, 1911, №230).

Му □ **а** бик яхшы мәгълүмдер ки.

Bu kiçmeş xällär **bäñä** ber riya kebi kilde. (“Чук сөендем”, 1905, №6).

Бу үткән хәлләр **му** □ **а** бер рия кебек булды.

Lisan ğosmanıy **bezgä** kiräkmäs dimimen. (“Казан теле”, 1905, №15).

Госманлы теле **безг** □ кирәкмәс димимен.

Юнәлеш килешенен *II зат формасы* **añarga** алмашлыгы белән бирелә:

...**añarga** häm zur mölähazä lazemder. (“Тагы тел бәхәсе”, 1905, №17).

...**а** □ **арга** һәм зур игътибар белән уйлау тиешдер.

Текстларда юнәлеш килешенен угыз *sezä* һәм уйгыр *bezlärgä* формалары да очрый.

Sezä nä tä'sir xasil itde. (“Чук сөендем”, 1905, №6).

Сезг □ ни тәәсир хасил итте.

Bezlärgä şul tuğız million qadär törkinen härberse añlarlıq ber tel tabmaq, kitablarımıznı da, gäzitaläremezne dä şul tel ilä genä yazarğa tırışmaq lazemder. (“Казан теле”, 1905, №13).

Безл □ **рг** □ шул тугыз миллион кадәр төркинең һәрберсе аңларлык бер тел табу, китабларыбызны да, гәзитәләребезне дә шул тел белән язарга тырышу тиешдер.

Төшем килеше мәкаләләрдә *bezlärne* һәм *anı* формасы белән бирелә:

Bezlärne mäxrüm qılmañız. (“Тел бәхәсе”, 1905, №14).

Безл □ **рне** мәхрүм кылмагыз.

Xäzer **bezlärne** tatar täsmiyä idälär. (“Без татармы, түгелме”, 1906, №22).

Хәзер *безл*□*рне* татар атамасы белән атап йөртәләр.

Anı qabul itmäk fikерendä tügelmen. (“Казан теле”, 1905, №13).

Аны кабул итү фикерендә түгелмен.

Чыгыш һәм урын вакыт килешләре *sezdän*, *bezdän* һәм *bezdä* алмашлыклары белән бирелә:

Bu bähäslär *bezdän* möqaddäm İsmäğyıl bäk cänäblärenä mäğlümder. (“Тел бәхәсе”, 1905, №14).

Бу бәхәсләр *безд*□*н* элек Исмәгыйл бәк жәнәбләренә мәгълүмдер.

İmdi *sezdän* ütenämez. (“Тел бәхәсе”, 1905, №14).

Инде *сезд*□*н* үтенәбез.

Bezdä xəzer ike törle tel mäydanga çıqdı. (“Мөхәррирдән берничә сүз”, 1905, №7).

Безд□ хәзер ике төрле тел мәйданга чыкты.

Шулай итеп, зат алмашлыкларының килеш белән төрләнешен түбәндәге таблицада күрсәтергә мөмкин:

Сан	Берлек сан			Күплек сан		
Зат Килеш	I	II	III	I	II	III
баш	min, män bän	sin	ul	bez, bezlär	sez, sezlär	alar, anlar
иялек	minem, bänem	-	-	bezem bezneñ	sezneñ	alarnıñ, anlarnıñ
юнәлеш	miña, bäña	-	añarga	bezgä, bezlärgä	sezä, sezlärgä	alarga, anlarga
төшем	-	-	-	bezlärne	-	-
чыгыш	-	-	-	-	sezdän	anlardan
урын- вакыт	-	-	-	-	bezdä	-

Күрсәтү алмашлыгы

Күрсәтү алмашлыклары предметларның, эш-хәлләрнең, билгеләрнең билгеләрен күрсәтеп белдерәләр. “Нур” газетасында басылган мәкаләләрдә *ul, bu, bolar, boŋar, şul, şundiŋ, şuşı, oşbu* алмашлыклары актив кулланыла.

Мәкаләләрдә *bu* алмашлыгы төрле килеш формалары белән шактый еш кулланыла:

Bu nidän wä ni öçen. (“Мөхәррирдән берничә сүз”, 1905, №7).

Бу нидән һәм ни өчен.

Xälbuki här kön berär sägat’ uqıb, aylarça, yıllarça dāwam itsäñez, ***bu*** bik kübkä sıyıladır. (“Укыгыз”, 1905, №9).

Хәлбуки һәр көн берәр сәгать укып, айларча, елларча дәвам итсәгез, ***бу*** бик күпкә жыелыр.

Bu mäs’äläyä ähämiyät ayırmaŋ xäl yuqdır. (“Тел бәхәсе”, 1905, №14).

Бу мәсьәләгә әһәмият бирми хәл юкдыр.

Buniŋ ilä genä betmäyder. (“Тел бәхәсе”, 1905, №14).

Моны□ белән генә бетмидер.

Мониŋ iŋ kiräkle, millätneŋ aldagı töb xezmäte ikänne belüçelär bulmas mikän dib awılда torganda. (“Тел”, 1905, №8).

Моны□ иң кирәкле, милләтнең алдагы төп хезмәте икәнне белүчеләр булмас микән дип авылда торганда.

Боҗа räk güzäl kürende. (“Чук сөендем”, 1905, №6).

Моңа бик гүзәл күренде.

Buni cänäbläre şikelle säğıyle zatdan imdi äytämez. (“Тел бәхәсе”, 1905, №16).

Моны жәнәбләре шикелле тырыш заттан инде әйтәбез.

Bunlardan läzzät almağa başlasağız. (“Укыгыз”, 1905, №9).

Болардан ләззәт ала башласагыз.

Bunda nizag yuqdır. (“Без татармы, түгелме”, 1906, №22).

Монда низаг юкдыр.

Monda küb kiŋäş lazemder. (“Мөхәррирдән берничә сүз”, 1905, №7).

Монда күп киңәш тиештер.

Тикшерелгән мәкаләләрдә *bu* алмашлыгы килеш белән төрләнгәндә үзенң *b* формасын саклай, бары тик урын вакыт килешендә генә **monda** формасы очрады.

Без *bu* алмашлыгының килеш белән төрләнүен түбәндәге таблицада күрсәтә алабыз:

Баш.к.	bu	bolar
Иялек.к.	buniң, moniң	bunlarniң, bolarniң
Юнәлеш.к.	buña	-
Төшем.к.	-	bunlarnı
Чыгыш.к.	bundan	bunlardan
Урын-вакыт.к.	bunda, monda	-

Мәкаләләрдә иске татар телендә язылган язма истәлекләрдә кулланылган *oşbu* алмашлыгы да очрый [72; 184].

Oşbu tel mäs'äläsensä däxi “Nur” möxärrirensä asıl ber bāyāse yuqdır. (“Төрөк теле мәсьәләсе”, 1906, №19)

Oşbu тел мәсьәләсендә янә “Нур” мөхәрриренәң асыл бер бәйәсе юкдыр.

Oşbu sätirlarda... (“Төрөк теле мәсьәләсе”, 1906, №19)

Oşbu юлларда.

Тикшерелгән мәкаләләр телендә хәзерге телдә актив кулланыла торган *şul* алмашлыгы һәм аның төрле килеш формалары да кулланыла:

Şul mäsläkne haq dib tämam ısanıb, **şul** mäsläkdä genä xalıqqa xezmät itä torğan möxärrirmen. (“Тел”, 1905, №8).

Şul мәсләкне хак дип тәмам ышанып, **шул** мәсләктә генә халыкка хезмәт итә торган мөхәррирмен.

Şul Bädäwam, Baqırğan kitabları kebi yazılğan tel ide. (“Тел бәхәсе”, 1905, №16).

Шул Бәдәвам, Бакырган китаплары кебек язылган тел иде.

Min üzem dä **şul** mäsläkne totıp yazam. (“Тел бәхәсе”, 1905, №16).

Мин үзем дә **шул** мәсләкне тотып язам.

Şular öçen ni eşläymeز. (“Тел бәхәсе”, 1905, №14).

Шулар өчен ни эшлибез.

Şularnıñ berse. (“Мәдрәсәләрне ислах”, 1906, №60).

Шуларны берсе.

Şunı alıp kertegez dide. (1905, №2).

Шуны алып кертәгез диде.

Şundan ber söyläşeb, bähäs itärgä niyätemez zur ide. (“Тел”, 1905, №8).

Шуннан бер сөйләшеп, бәхәс итәргә ниятебез зур иде.

Шулай ук газетада басылган мәкаләләр телендә *änä*, *şundiу*, *bundiу*, *ul* кебек күрсәтү алмашлыклары да кулланыла:

Änä şuşı zur mäs’älägä хәзергә qadär hiç fiker salğan keşe yuqdır. (“Мөхәррирдән берничә сүз”, 1905, №7).

□н□ шушы зур мәсьәләгә хәзергә кадәр һич фикер салган кеше юктыр.

Şundiу formalı, ber-bersenä oxşaulı yazular. (“Мөхәррирдән берничә сүз”, 1905, №7).

Шундый формалы, бер-берсенә охшаш язучылар.

Ämma *bundiу* mäs’läneñ bez tatar öçen yänä ber cähäte bardır. (“Тагы тел бәхәсе”, 1905, №17).

Әмма *мондый* мәсьәләнең без татар өчен янә бер жәһәте бардыр.

Ul хәлдә гомерегезне бушка үткәrmәñez. (“Укыгыз”, 1905, №9).

Ул хәлдә гомерегезне бушка үткәrmәгез.

Билгеләү алмашлыклары

Газетада басылган мәкаләләрдә билгеләү алмашлыклары да шактый зур урын алып тора. Алар арасында *üz* алмашлыгы актив кулланыла. *Üz* алмашлыгы лексик һәм грамматик мәгънә ягыннан исемне алыштырып килә.

Тикшерелгән мәкаләләрдә, ул кушымчасыз, шулай ук тартым һәм килеш кушымчалары белән белдерелә:

Minem yazdıqlarım *üz* telemezdä bulaçaq. (“Тел”, 1905, №8).

Минем язганнарым □з телебездә булчак.

Üz şiwämezne taşlamaq fikerendä түgelmen. (“Казан теле”, 1905, 15).

□з телебезне ташлау фикерендә түгелмен.

Min *üzem* şul mäsläkne küzdä totıb yazam. (“Тел”, 1905, №8).

Мин □зем шул мәсләкне күздә тотып язам.

Isxakov cänäbläreneñ “Nur” da yazdıqı mäqaläse bu ülçäü belän totqanda, *üze* yänä ädäbiyatqa kermider. (“Әдәбият”, 1905, №16).

Исхаков жәнәбләренең “Нур” да язган мәкаләсе бу үлчәү белән тотканда, □зе янә әдәбиятка кермидер.

Üzemezneñ här qayumızğa aqlana torgan gomumi telemezne taşlab... (“Казан теле”, 1905, 15).

□зебезне□ һәр кайсыбызга аңлана торган гомуми телебезне ташлап...

Üzläreneñ kübesenä aqlaşılmaslıq ber xälgä kilgäne küz aldımızdadır. (“Казан теле”, 1905, №13).

□зл□рене□ күбесенә аңлашылмаслык бер хәлгә килгәне күз алдыбыздадыр.

Üzenä häm keşegä, xəttä böten millätkä wä gomum insannarga zararı tiyäder. (“Укыгыз”, 1905, №9).

□зен□ һәм кешегә, хәттә бөтен милләткә һәм гомум кешеләргә зарары тиядер.

Qoyaşnıñ *üzem* ber tuygançı qaraym äle dib, küzläremizne duğrı qoyaşqa tekältdek. (“Әдәбият тәрбиясе”, 1906, №54).

Кояшның □зен бер туйганчы карыйм әле дип, күзләребезне туры кояшка текәлттек.

Gataulla xəzrät *üzene* ber tatar idiyur. (“Төрөк теле мәсьәләсе”, 1906, №19).

Гатаулла хәзрәт □зен бер татар дип әйтер.

Üzenñän başqanı xatağa salğançı. (“Әдәбият”, 1905, №16).

□зе□н□н башканы хатага салганчы.

Här taraf *üzeneken* yaqlıy, *üzeneken* quätli. (“Әдәбият тәрбиясе”, 1906, №54).

Һәр тараф □зенекен яклай, □зенекен куәтли.

□з алмашлыгы, ешрак исем яки башка алмашлыктан соң килеп, эшне зат яки предмет үзе башкарганны яки ана дучар булганны ассызыклай [160; 316].

Шулай ук мекалаларда □□**р** тамырыннан ясалган алмашлыктар да очрый:

Här millät tarixında bu mäs'älädän yıllarça bähäslär ulınmış. (“Тел бәхәсе”, 1905, №14).

□□**р** милләт тарихында бу мәсьәләдә елларча бәхәсләр булган.

Härniqadär gosmanlı şiwäsene söysäm dä... (“Казан теле”, 1905, №13).

□□**рникад**□**р** госманлы телен сөйсәм дә.

Härkemgä mäglümder. (“Мөхәррирдән берничә сүз”, 1905, №7).

□□**ркемг**□ мәгълүмдер.

Härnärsäne söylärgä hälemezdän kiläder. (“Татар теле”, 1905, №11).

□□**рн**□**рс**□**не** сөйләргә хәлебездән киләдер.

Härber očragan keşegä bäyläneb... (“Әдәбият тәрбиясе”, 1906, №54).

Һәрбер очраган кешегә бәйләнәп...

Dön'yada **härber** xalıq üzläreneñ säyäsi eñläre ilä yörilär. (“Әхүәл сәясия”, 1911, №232).

Дөньяда □□**рбер** халык үзләренәң сәяси эшләре белән йөриләр.

...**härniček** bulsa da anı qaldırırğa tırışqan. (“Иран хәлләре”, 1991, №232).

...□□**рничек** булса да аны калдырырга тырышкан.

Бар модаль сүзеннән ясалган алмашлыктар: *barça, barçabız, barıbiz.*

Tatar telendä yazılğan dip äytelä torgan kitaplarnı **barçasın** bezneñ xalıq añlar yitmäy torgandır. (“Тел бәхәсе”, 1905, №7).

Татар телендә язылган дип әйтелә торган китапларның **барчасын** безнең халык аңлап җитми торгандыр.

Barçamız şul yulda. (“Әдәбият тәрбиясе”, 1906, №54).

Барчабыз шул юлда.

Barıtmızga bez häzergä şulayraq dielsä. (“Әдәбият”, 1905, №16).

Барыбызга без хәзәргә шулайрак диелсә.

Сорау алмашлыклары.

Сорау алмашлыклары билгеле булганча, исемне, санны, сыйфатны, урынны, вакытны, хэлне һәм чынбарлыктагы башка предмет, күренешләрне белдерү өчен кулланыла.

“Нур” газетасында басылган мәкаләләрдә түбәндәге сорау алмашлыклары кулланыла: *kem, qaysı, niqadär, niçä, nindi, nä, näder*.

Kem алмашлыгы мәкаләләрдә кешегә карата кулланыла:

Bu mädräsädän ***kem*** bulıb çıgunı tasfır lazemder. (“Мәдрәсәләрне ислах”, 1906, №60).

Бу мәдрәсәләрдән ***kem*** булып чыгуны аңлату кирәктер.

Sin ***kemseñ*** dirsäñ, tatarım diyär. (“Төрөк теле мәсьәләсе”, 1906, №19).

Син ***kem*** дисәң, татармын дияр.

Шулай ук мәкаләләрдә *qau* тамырыннан ясалган алмашлыклар да очрый:

Qaysı: imdi ***qaysına*** totınayıq. (“Татарча”, 1905, №7).

Инде ***кайсына*** тотыныйк.

Qaysı telne alaçaqmız. (“Тагы тел бәхәсе”, 1905, №17).

Кайсы телне алачакбыз.

Ni тамырыннан ясалган алмашлыклар:

Şundiñ ciñel telne ***niçä*** añlauçı keşe tabılır ikän. (“Тагы тел бәхәсе”, 1905, №17).

Шундый жиңел телне ***нич*** аңлаучы кеше табылып икән.

Ädäbiyatnıñ ***nindi*** nik faydalı, ***nindi*** nik zararlı bulıñ uylau. (“Тел”, 1905, №8).

Әдәбиятның ***нинди*** ник файдалы, ***нинди*** ник зарарлы булуын уйлау.

Ni xəbär alırmız, ***ni*** işetermez dib tormağda idek. (“Тел”, 1905, №8).

Ни хәбәр алырбыз, ***ни*** ишәтербез дип тора идек.

Аерым мәкаләләрдә *nä* тамырыннан ясалган сорау алмашлыклары да очрый.

Nä mönäsäbät ilä... (“Төрөк теле мәсьәләсе”, 1906, №19).

Hu мөнәсәбәт белән...

...xäzerdä xalqımıznıñ tele **nüder**... (“Тел бәхәсе”, 1905, №14).

... хәзердә халкыбызның теле **нидер**...

Югарыда күрсәтелгән алмашлыklar кешегә һәм предметларга карата кулланылалар.

Юклык алмашлыklары.

Тикшерелгән мәкаләләрдә юклык алмашлыklары аз очрый:

Hičbernärsä tügelder. (“Тагы тел бәхәсе”, 1905, №17).

□**ичберн**□**рс**□ түгелдер.

Kön dä ber ike säğät waqıtnı uqırğa bilgeläb quysagız, **bernärsä** dä tügelder. (“Укыгыз”, 1905, №9).

Көн дә бер-ике сәгать вакытны укырга билгеләп куйсагыз, **берн**□**рс**□ дә түгелдер.

Йомгаклап шуны әйтергә мөмкин: тикшерелгән мәкаләләрдә зат, күрсәтү, билгеләү, сорау, юклык алмашлыklары кулланыла. Хәзерге тел өчен архаик булып саналган **ošbu**, **šu** алмашлыklары да очрый. Зат алмашлыklарының төрләнешендә шулай ук традицион формаларның да кулланылуын күзәтергә мөмкин.

3.4. Сыйфат

Билгеле булганча, сыйфат - зат һәм предметларның сыйфатын, билгесен белдереп килә торган сүз төркеме. Без тикшергән мәкаләләрдә күбрәк асыл сыйфатлар кулланыла.

Асыл сыйфатлар предметның саф билгеләрен белдерәләр. Без аларны түбәндәге семантик төркемнәргә бүләбез: 1) төсне белдерүче; 2) предметның физик сыйфатын белдерүче; 3) күләм, чама ягыннан билге белдерүчеләр; 4) вакыт ягыннан билге белдерүчеләр; 5) кешенең характерын һәм психологик үзенчәлекләрен белдерүче сыйфатлар.

Төсне белдерүче сыйфатлар: *qızıl, yäşel, qara, aqsıl*.

Qaysı **qızıl**, qaysı **yäşel** ber yalğan sıyfatda kürenä başladılar. (“Әдәбият мәсләге, 1905, №52).

Кайсы **кызыл**, кайсы **яшел** бер ялган сыйфатта күренә башладылар.

...**qızıl** töymäle, biş bille kazakılı avıl keşelärene... (“Болгар бабае”, 1906, №28).

...**кызыл** төймәле, биш билле казакилы авыл кешеләрен...

Sılı furažka čıgarıb, **aqsıl** başına kide. (“Гөнаһ шомлыгы”, 1906, №24).

Жылы фуражка чыгарып, аксыл башына киде.

Barmaqları berlä **qara** saqalın sıırmaqda ide. (“Гөнаһ шомлыгы”, 1906, №24).

Бармаклары белән **кара** сакалын сыпыра иде.

Шулай ук газета текстларында *предметны* □ *физик сыйфатын* белдер □ *че сыйфатлар* да еш очрый: *yäş’*, *qart*, *yaxşı*, *gayrätle*, *sırxaı*, *suiq*, *arı*.

Mäkärcädä **yäş’** ädib (yazuçılar) berlän ber söxbät. (“Тел”, 1905, №8).

Мәкәржәдә **яшь** әдип (язучылар) белән бер әңгәмә.

Minem urınga **yaxşıraq**, **gayrätleräk** keşe saylañız disä dä, ay-vaena qaramıy saylağannar. (“Нур”, 1911, №231).

Минем урынга **яхшырак**, **гайр** □ **тлер** □ **к** кеше сайлагыз дисә дә, ай-ваена карамый сайлаганнар.

Qartı, **yäşe** härberse köymägä qarıy. (“Һавада очу”, 1911, №232).

Карты, **яше** һәрберсе көймәгә карый.

Kitüenä in berençe säbäb, ulınıñ **sırxaı** bulmaqı ikän. (“Иран хәлләре”, 1911, №232).

Китүенә иң беренче сәбәп, улының **сырхау** булуы икән.

...**suiq** cıl kerdekennän, pal’to yaqasın kütärsä dä... (“Гөнаһ шомлыгы”, 1906, №24).

... **суык** жил кәргәннән, пальто якасын күтәрсә дә.

Şulqadär **yaxşı**, **tämle** aşlar. (“Кәсеп һава яһүд гыйбрәтле үзгәрү”, 1906, №32).

Шулқадәр **яхшы**, **т** □ **мле** ашлар.

Тышкы билгене белдер □ *торган сыйфатлар*:

küzläre **döb-dörest**, kiemnäre **aru**, gaqılı başında kebi küreb... (“Кәсеп һава яһүд гыйбрәтле үзгәрү”, 1906, №32).

Күзләре **дәһ-дәһрес**, киёмнәре **ару**, акылы башында кебек күрәп...

Үәтә торған урынларының **арулығына**, **бик яхшы** түшәкләренә исең китәр.

Үәтә торган урыннарының **арулыгына**, **бик яхшы** түшәкләренә исең китәр.

Үәһә саквояжына **бик** кәеф вә шадлыҡ илән қарамақда иде. (“Гөнәһ шомлығы”, 1906, №24).

Үәһә саквояжына **бик** кәеф һәм шатлык белән карый иде.

Кәһләм-чама яғыннан билге белдергә сыйфатлар да мәкаләләп телендә еш кулланыла: *zur*, *qısqa*, *keçkenä*, *keçeräk*, *ozın* һ.б.

Peterburgnıñ **zur** uramnarı tırısında yörde. (“Һавада очу”, 1911, №232).

Петербургның **зур** урамнары турысында йөрде.

Qısqa мәқаләләр белән генә бәян мөмкин булмаганга... (“Тел”, 1905, №8).

Кыска мәкаләләр белән генә бәян мөмкин булмаганга.

...**qısqa** kiemle baynı... (“Болгар бабае”, 1906, №28).

...**кыска** киёмле байны...

Keçkenä genä ber öyüz qal'gası bulsa da... (“Хан кирмән”, 1905, №1).

Кечкенә генә бер өяз каласы булса да.

Konlärden ber könne bu çäyxänägä ike keşe kerdelär häm tuğrı zalğa kereb, ber **keçeräk** östäl yanına qara-qarşı utırıp, çäy kitertdelär. (“Болгар бабае”, 1906, №28).

Көннәрдән бер көнне бу чәйханәгә ике кеше керделәр һәм туры залга кереп, бер **кечерәк** өстәл янына кара-каршы утырып, чәй китерттеләр.

Ozın cilänle, tükäl bürekle mellanı... (“Хан кирмән”, 1905, №1).

Озын жиләнле, түкәл бүрекле мелланы...

Кешенең характерын һәм психологик һәм эстетик һәм сәһәләрен белдергән торган сыйфатлар без тикшергән мәкаләләрдә азрак кулланыла:

Çaqılı adämlärne tirgäu.

Акыллы адәмнәрне тиргәү. (“Әдәбият тәрбиясе”, 1906, №52).

... ber awılınıñ don'ya kürgän, *xıyalıy mäğlümätle* keşese süzgä başlab dide.
 (“Болгар бабае”, 1906, №28).

... бер авылның *хыялый м□гъл□матлы* кешесе сүз башлап әйтте.

Вакыт ягыннан билге белдер□ торган сыйфатлар:

Bu *sonğı* zamanda. (“Голәмә татар”, 1905, №4).

Бу *со□гы* заманда.

Bu mäs'älä *bügenge* köndä zur häm kiräkle eşder. (“Тел”, 1905, №8).

Бу мәсәлә *б□генге* көндә зур һәм кирәкле эштер.

Millätemezneñ *bügenge* täraqqıyse mellalar arqasında dide. (“Болгар бабае”, 1906, №28).

Милләтебезнең *б□генге* прогрессы меллалар аркасында диде.

Bu *sonğı* zamannarda yänädä bigräk törek gosmanlı telendä yazalar.
 (“Мөхәррирдән берничә сүз”, 1905, №7).

Бу *со□гы* заманнарда янәдә бигрәк төрек госманлы телендә язалар.

Şuşı *sonğı* törek gosmanlı telneme, yäki boringı iske tatar telemezneme
alamız. (“Мөхәррирдән берничә сүз”, 19054, №7).

Шушы *со□гы* төрек госманлы телнеме, яки борынгы иске татар
телебезнеме алабыз. (“Мөхәррирдән берничә сүз”, 19054, №7).

...*ütkün* waqıtlarınıñ berendä dustlarından beräüne oçratmış. (“Кәсеп һава
яһүд гыйбрәтле үзгәрү”, 1906, №32).

...*тк□н* вакытларның берендә дусларыннан берәүне очраткан.

Тикшерелгән мәкаләләрдә *к□черелм□ м□гън□* аңлата торган
сыйфатлар да кулланыла:

Bu fikir, *güzül* fikerder. (“Дарелгыйлем вә әл мәгариф”, 1906, №32).

Бу фикер, *з□з□л* фикердер.

Bez inde süzneñ *düğrısını* söylärgä мәcbür bulamız. (“Дарелгыйлем вә әл
мәгариф”, 1906, №32).

Без инде сүзнең *турысын* сөйләргә мәжбүр булабыз.

...här kon iserek başlıq ilän gomereneñ *iñ bähäle* wä *iñ qıymmätle* sägätlärene cilgä cibäregä gädätlänmeş. (“Кәсеп һава яһүд гыйбрәтле үзгәрү”, 1906, №32).

... һәр көн исереклек белән гомеренең *и бәһәле, и кыйммәтле* сәгәтләрен жилгә жибәрергә гадәтләнгән.

Сыйфат дәрәжәләре.

Асыл сыйфат белдергән билге төрле дәрәжәдә килергә мөмкин. Тикшерелгән мәкаләләрдә күбрәк *тәдбирәдәге* сыйфатлар очрый.

Ozin cilänle mella; *qısqa* kiemle bay. (“Болгар бабае”, 1906, №28).

Ozin жиләнле мелла; *кыска* киёмле бай.

Zarur, kiräk mäş'lä. (“Тел”, 1905, №8)

Зарур, кирәк мәсьәлә.

Qaysı *qızıl*, qaysı *yäşel* ber yalğan sıyfatda kürenä başladılar. (“Әдәбият мәсләге, 1905, №52).

Кайсы *кызыл*, кайсы *яшел* бер ялган сыйфатта күренә башладылар.

Текстларда *чагыштыру* һәм *артыклык* дәрәжәсендәге сыйфатлар азрак кулланыла.

Чагыштыру *дәбирәсе* нигездә хәзерге әдәби телдәге кебек *–raq/-räk* кушымчасы белән ягъни морфологик ысул ярдәмендә белдерелә:

Minem urınga *yaxşıraq, gayrätleräk* keşe saylañız disä dä, ay-vayına qaramıy saylağannar. (“Нур”, 1911, №231).

Минем урынга *яхшырак, гайрәтлерәк* кеше сайлагыз дисә дә, ай-ваена карамый сайлаганнар.

Konlärden ber könne bu çäyxänägä ike keşe kerdelär häm tuğrı zalğa kereb, ber *keçeräk* östäl yanına qara-qarşı utırıp, çäy kitertdelär. (“Болгар бабае”, 1906, №28).

Көннәрдән бер көнне бу чәйханәгә ике кеше керделәр һәм туры залга кереп, бер *кечер* өстәл янына кара-каршы утырып, чәй китерттеләр.

Артыклык дәрәжәсе тикшерелгән мәкаләләрдә күбрәк *bik* һәм *iñ* кисәкчәсе белән белдерелә:

Bik yaxşı ber yirder. (“Кәсеп нава яһүд гыйбрәтле үзгәрү”, 1906, №32).

Бик яхшы бер жирдер.

Saxibdaräneñ kitüenä säbäb, mäclesneñ hökümätkä *bik qatı* mögamäläse... (“Иран хәлләре”, 1911, №232).

Сахибдарәнең китүенә сәбәп, мәҗлеснең хөкүмәткә *бик каты* мөгамәләсе...

Bu mäs’älä bügenge köndä *bik zur* häm kiräkle eşder. (“Тел”, 1905, №8).

Бу мәсьәлә бүгенге көндә *бик зур* һәм кирәкле эштер.

...*иң kiräkle*, millätneñ aldagı töb xezmäte... (“Тел”, 1905, №8).

...*иң кирәкле*, милләтнең алдагы төп хезмәте...

Шулай ук газетаның 1906 елгы 32 санында препозитив кисәкчә ярдәмендә ясалган артыклык дәрәжәсендәге сыйфат та очрады.

küzläre *döb-dörest*, kiemnäre aru... (“Кәсеп нава яһүд гыйбрәтле үзгәрү”, 1906, №32).

Күзләре *дөб-дөрест*, киёмнәре ару...

Артыклык дәрәжәсе *гаять*, шул *дөп-дөп-дөп* кебек сүзләр ярдәмендә дә белдерелә:

Bu *gäyät’ tuğrı* ber süzder. (“Укыгыз”, 1905, №9).

Бу *гаять тугры* бер сүздер.

Ädäbiyat wä gäzitalär adäm öçen *şul därücädä* faydalıdır. (“Укыгыз”, 1905, №9).

Әдәбият һәм гәзитәләр адәм өчен *шул дөп-дөп-дөп* файдалыдыр.

Кимлек дәрәжәсе –*sil* кушымчасы ярдәмендә ясала:

Sılı furažka čıgarıb, *aqsıl* başına kide. (“Гөнаһ шомлыгы”, 1906, №24).

Жылы фуражка чыгарып, *аксыл* башына киде.

Шул рәвешчә, тикшерелгән текстларда төп, чагыштыру, артыклык һәм кимлек дәрәжәсендәге сыйфатлар очрады.

Сыйфат ясалу ысуллары.

Продуктив сыйфат ясагыч кушымча буларак мәкаләләрдә күбрәк *-li/ -le* аффикслары кулланыла:

Xälem *qayğılı*. (“Шәригәтьле имам”, 1906, №35).

Хәлем *кайгылы*.

... ber awılınıñ don'ya kürgän, *xıyalıy mäğlümätle* keşese süzgä başlab dide.
 (“Болгар бабае”, 1906, №28).

... бер авылның *хыялый м* *гъл* *матлы* кешесе сүз башлап әйтте.

...*törle* хат, мәктүпләр килделәр. (“Тел бәхәсе”, 1905, №14).

...*m* *пле* хат, мәктүпләр килделәр.

-*sez* кушымчасы ярдәмендә яңа сүз ясала:

...*üksez*, yätim zäğyflär. (“Гөнаһ шомлыгы”, 1906, №24).

... *к* *сез*, ятим зәгыйфләр.

-*lı/-le*, -*sız/-sez* кушымчалары ярдәмендә ясалганнар сыйфатлар белән бергә газетада басылган мәкаләләрдә гарәп-фарсы телләреннән кәргән алынмалар да очрый: *milli, säyäsi, ädäbi* һ.б.

Сыйфатларны лексик-семантик төркемнәргә бүлөп өйрәнү шуны күрсәтте: мәкалә авторлары сыйфатларны текстка эмоциональ-экспрессив төсмер бирү өчен кулланалар. Моңа синоним һәм антоним парлардан файдалану, шулай ук сыйфатларны туры һәм күчерелмә мәгънәдә куллану юлы белән дә ирешелә:

Бу - *xuŝ, möläem, mäxäbbätle* yuldaşdır. (“Гәзитәнең кирәклеге”, 1905, №4).

Бу - *хуш, м* *л* *ем, м* *х* *бб* *мле* юлдашдыр.

İskelärneñ üzlärenä, *yañalarnıñ* üzlärenä quyılğan maqsadları bardır.
 (“Безем мәдрәсәләр”, 1906, №34).

Искел *рне* *үзләренә, я* *аларны* *үзләренә* куелган максатлары бардыр.

3.5 Сан

Төрки телләрдә сан мәстәкыйль сүз төркеме булып санала һәм башка сүз төркемнәреннән үзенә семантик, морфологик, синтаксик үзенчәлекләре белән аерылып тора.

Тикшерелә торган мәкаләләрдә түбәндәге сан төркемчәләре очрыйлар:

Микъдар саны

Тикшерелгән язмаларда микъдар санының берничә төрле кулланылышы бар:

Бер□млек атамалары: *ber, ike, biş*.

...söylängän **ber** süz tügel... (“Тагы тел бәхәсе”, 1905, №17).

...сөйләнгән **бер** сүз түгел...

...comgada **ike** мәртәбә zasidaniyäläre bulmadı. (“Мөселманнар гөрүһи(фракциясе)”, 1906, №52).

...жомгада **ике** мәртәбә заседанияләре булмады.

...**biş** tawışniñ küblege ilä flot yasargä aqça birüne otqaz itdelär. (“Флотка акча бирү мәсьәләсенә комиссиянең карары”, 1908, №125)

...**биш** тавышның күплеге белән флот ясарга акча бирүне кире кактылар.

Дист□ атамалары: *un, yöz, yitmeş*.

Şul säbäbdän törek gäzitaläreneñ här **yöz** süzendän yitmeşe gäräbi, farsı kälimaläredەر, **uni** Auropa tellärendän alınmış süzlärder. (“Тагы тел бәхәсе”, 1905, №17).

Шул сәбәптән төрек гәзитәләренең һәр **й**□з сүзендән □**итмеше** гарәб, фарсы сүзләредер, **уны** Европа телләреннән алынган сүзләрдер.

Унберд□н алып *унтугызга кад*□ре, *ягъни кушылу юлы бел*□н *ясалган саннар*:

Undürt tawış aqça birergä, **untugız** tawış aqça birmäs tarafında бүленеб... (“Флотка акча бирү мәсьәләсенә комиссиянең карары”, 1908, №125)

Унд□**рт** тавыш акча бирергә, **унтугыз** тавыш акча бирмәс тарафында бүленеп...

Кушма саннар:

Bu kongä qadäre **dürt meñ** qadär gäräblär marokkoşlılardan üterelmeşder. (“Мәдәниятле Ауropa вафасы”, 1907, №107).

Бу көнгә кадәре **д**□**рт ме**□ кадәр гарәпләр марокколылар тарафыннан үтерелгәндер.

Ministr finansov *ille million* sorab virde. (“Соңгы хәбәрләр”, 1906, №52).

Финанс министры *илле миллион* сорап бирде.

Ğosudarstvenniy sovet dumadan aç vilayät`lärgä iganä xosusında yärdäm itügä *unbiş million* tägayen qılırğa qarar bireb, şul proektasını Ğ. Sovetqa quyğan ide. (“Соңгы хәбәрләр”, 1906, №54).

Государственный совет думадан ач вилаятьләргә иганә хосусында ярдәм итүгә *унбиш миллион* тәгаен кылырга карар биреп, шул проектын Г. Советка куйган иде.

Russiä mämläkäte eçendä törle qabilälärdän quşılğan, *un million* qadär törek bardır. (“Казан теле”, 1905, №13).

Россия мәмләкәте эчендә төрле кабиләләрдән кушылган, *ун миллион* кадәре төрек бардыр.

Тәртип саны

Безнең тарафтан карап үтелгән мәкаләләрдә тәртип саны хәзерге татар әдәби телендәге кебек *-нчы,- нче* кушымчасы ярдәмендә ясала.

...üzemezneñ *berençe* xalqımız söyli torgan... (“Тел”, 1905, №8).

...үзебезнең *беренче* халкыбыз сөйли торган...

Kitüenä in *berençe* säbäb, ulınıñ sırxau bulmaqı ikän. (“Иран хәлләре”, 1911, №232).

Китүенә иң *беренче* сәбәп улының сырхау булуы икән.

...*dürtençe* nomer gäzitämezdä... (“Тел”, 1905, №8).

...*дүртенче* номер гәзитәбездә...

“Nur” gäzitäseneñ *altınçı* numiräse basılıb çıqqan irtäsendä... (“Тел”, 1905, №8).

“Нур” гәзитәсенең *алтынчы* номеры басылып чыккан иртәсендә...

Кайбер мәкаләләрдә *ләш* һәм *чама* саннары да очрый, ләкин аларның саны аз.

Anlarnıñ *yözdän qırığı* yaza belmäsälär dä, törki tanımaqtadırlar. (“Казан теле”, 1905, №13).

Аларның *йөздән кырыгы* яза белмәсәләр дә, төрки танылар.

...*undan bişäwe* anlamıdır... (“Мөхәррирдән берничә сүз “, 1905, №7).

...*уннан биш ве* аңламыйдыр.

Yözlärçä bulmas, meñärçä bulır. (“Тагы тел бәхәсе”, 1905, №17).

Йзлрч булмас, меңнәрчә булыр.

Шул рәвешчә, тикшерелгән мәкаләләрдә сан сүз төркеменен микъдар, төртип, өлеш һәм чама төркемчәләре очрады.

3.6 Рәвеш

Рәвеш – эш, хәл, билгеләрнең, сирәгрәк предмет һәм затларның процесска бәйле булмаган билгеләрен белдерә торган сүз төркеме [160; 318].

Газетада басылган мәкаләләрдә рәвеш семантик мөнәсәбәте буенча хәзерге рәвешләрдән аерылмый, ягъни хәзерге татар әдәби телендәге кебек төрле төркемчәләргә бүленә.

Вакыт рәвешләре: bu arada, aldan, här kön, soñra, xəzer, bu yıl, bu kön, berwaqıt, xəzer, kön urtasında.

...*bu arada* küb keşe ülem cäzası almışdır. (“Полевой суд бетерелде”, 1907, №95).

...*бу арада* күп кеше үлем җәзасы алган.

Hökümät *aldan* bonı beterergä xəzerlängän ide. (“Полевой суд бетерелде”, 1907, №95).

Хөкүмәт *алдан* моны бетерергә хәзерлängән иде.

...*här kön* iserek başlıq ilän... (“Кәсеп һава яһүд гыйбрәтле үзгәрү”, 1906, №32).

...*р к н* исерек баш белән...

...*här kön* berär säğät uqıb... (“Укыгыз”, 1905, №9).

...*р к н* берәр сәгать укып.

...*soñra* şul mäclestä xəzer ulğan... (“Болгар бабае”, 1905, №28).

...*со ра* шул мәҗлестә хәзер булган кебек...

Ällä *bu yıl* käseb hawa öçen güzäl hawalı, suı yaxşı berär sayfıyädä (daçada) waqıt ütkärdenezme. (“Кәсеп һава яһүд гыйбрәтле үзгәрү”, 1906, №32).

Өллә *бу ел* кәсеп һава өчен гүзәл һавалы, суы яхшы берәр сайфиядә (дачада) вакыт үткәрдегезме.

Xäzer bez yaxşı belä almaybız. (“Голамә татар”, 1906, №19).

Xäzer без яхшы белә алмабыз.

...*berwaqıt* böten turanılarnı tatar täsmiyä itmeşlär. (“Без татармы, түгелме”, 1906, №22).

...*бервакыт* бөтен туранлыларны татар атамасы белән атаганнар.

Bez дә *xäzer* ike törle tel mäydanga çıqdı. (“Мөхәррирдән берничә сүз”, 1905, №7).

Бездә *xäzer* ике төрле тел мәйданга чыкты.

Кәләм-чама рәвеләре: az, küp, beraz, şulqadär, , başqa räweşdä.

...*az* miqdarda aqça sorar irsä... (“Болгар бабае”, 1905, №28).

...*аз* микъдарда акча сораса... .

...*başqa räweşdä* kürmeş... (“Кәсеп һава яһүд гыйбрәтле үзгәрү”, 1906, №32).

...*башка рәвеш* күргән...

Bez дә, möselman arasında *azmı-küpmе* bulsa da ir balaların uqıtu bar. (“Кызларны укыту”, 1911, №233).

Бездә, мөселман арасында *азмы-күпме* булса да ир балаларны укыту бар.

Bu waqıt qoyaş *şulqadär* küzne qamaştıra. (“Әдәбият мәсләге”, 1906, №51).

Бу вакыт кояш *шулкадәр* күзне камаштыра.

Beraz süzne kiñäyteb... (“Әдәбият”, 1905, №16).

Бераз сүзне киңәйтеп...

Эш-хәлнең тәл рәвешен белдер торган рәвеләре:

Тикшерелгән мәкаләләрдә эш-хәлнең үтәлү рәвешен белдерә торган рәвешләре азрак очрыйлар: *tiz, tizräk* һ.б.

...bezne халық sayladı, bu mäs’älä *tüzzäräk* qaralsın ide diü... (“Думага китерелгән проектлар”, 1907, №89).

...безне халык сайлады, бу мәсьәлә *тизрәк* хәл ителсен иде дип...

Nindi **tiz** bara bit, isen kitär. (“Һавада очу”, 1911, №232).

Нинди **muz** бара бит, исен китәр.

Урын рәвешләр: *şundi yıraq* һ.б.

Şundi yıraq mengännär, dön’yada nindi osta keşelär bar ikän. (“Һавада очу”, 1911, №232).

Шундый ерак менгәннәр, дөньяда нинди оста кешеләр бар икән.

Шулай итеп безнең тарафтан тикшерелгән текстларда күбрәк вакыт һәм күләм-чама рәвешләре кулланыла. Эш-хәлнең үтәлү рәвешен һәм урынын белдерә торган рәвешләр тикшерелгән язмаларда азрак очрыйлар.

Рәвеш ясалы ысуллары.

Морфологик төзелеше төзелеше ягыннан караганда, “Нур” газетасында басылган мәкаләләрдә рәвешләр тамыр һәм ясалма төрләргә бүленәләр. Мәсәлән, а) тамыр рәвешләр:

Bezda **xäzer** ike törle tel mäydanga çıqdı. (“Мөхәррирдән берничә сүз”, 1905, №7).

Бездә **хәзер** ике төрле тел мәйданга чыкты.

Nindi **tiz** bara bit, isen kitär. (“Һавада очу”, 1911, №232).

Нинди **muz** бара бит, исен китәр.

...**az** miqdarda aqça sorar irsä... (“Болгар бабае”, 1905, №28).

...**аз** микъдарда акча сораса... .

Ясалма рәвешләр сүзләрнең кушылуы, кабатлануы һәм кушымчалау юлы яки конверсия ысулы белән барлыкка киләләр. Мондый рәвешләр текстларда күпчелекне тәшкил итә.

Hökümät **aldan** bonı beterergä häzerlängän ide. (“Полевой суд бетерелде”, 1907, №95).

Хөкүмәт **алдан** моны бетерергә хәзерлängән иде.

Beraz süzne kiñäyteb... (“Әдәбият”, 1905, №16).

Бераз сүзне киңәйтеп...

Monı kiräk **ozın-ozın** söyläşergä... (“Мөхәррирдә берничә сүз”, 1905, №7).

Моны кирә **озын-озын** сөйләшергә...

Димәк, газетада басылган мәкаләләрдә вакыт, күләм-чама, урын һәм эш-хәлнең үтәлү рәвешен белдерә торган рәвешләр кулланыла. Аларның төп өлешен ясалма һәм өлешчә тамыр рәвешләр алып тора.

3.7 Фигыль

Фигыль - предметның эшен, хәлен процесс рәвешендә белдерә торган һәм барлык-юклык, юнәлеш, дәрәжә, наклонение, заман, зат-сан белән төрләнә торган сүз төркеме .

Хәзерге заман хикмәт фигыль текстлар телендә хәзерге татар әдәби телендәге кебек, -а/ -ä, -у/, -i кушымчалы хәл фигыльгә нигезләнә һәм I, II, III зат кушымчалары белән ясала.

Семантик яктан бу заман формасы хәзерге әдәби телдәге кебек, сөйләү моментында үтәлә торган яки даими, кабатланган эш-хәлләрне белдерә.

Хәзерге заман хикмәт фигыльнең беренче зат барлык формасы мәкаләләрдә - *min/ -men/ -m* кушымчалары белән килә:

...anlytmin digäne dä undan bişäwe anlamıdır. (“Нур” 1905, №8).

...аңлаймын дигәне дә уннан бишәве аңламыйдыр....

Ädäbi telne üz telemez *dimen*. (“Нур”, 1905, № 7).

Әдәби телне үз телебез *димен*.

Minem şul mäqalämne gäzitägezneñ ber poçmagına дәrec qılunıznı ütenäm. (“Нур”, 1911, №230).

Минем шул мәкаләне газетагызның бер почмагына урнаштыруыгызны үтенәм.

Беренче зат күплек формасы -*mız/-mez* кушымчалары белән белдерелә:

...fikereneñ iğlanında uqtymız... (“Нур”, 1906, № 21).

...фикеренең игланында укыйбыз...

...talibälärneñ islah digändän moradların açiq añlab yitmäymez. (“Нур”, 1906, №60).

...укучыларның ислах дигәннән морадларын ачык аңлаб итмибез.

Tel mäs’äläsendä bähäs *açatız.* (“Нур”, 1905, № 14).

Тел мәсьәләсендә бәхәс *ачабыз.*

Хәзерге заман хикәя фигыльнең икенче зат төре, тикшерелгән мәкаләләрдә күбрәк күплек формасында очрады:

...xäräkätkä totınırğa **aşıqmaysız**... sez tirän yoqıga **kitkänsez**.

...хәрәкәткә тотынырга **ашыкмыйсыз**...сез тирәк йокыга **кутк**н**сез**.

Өченче зат хәзерге әдәби телдәге кебек кушымчасыз килеш тә, шул чор әдәби теле өчен хас булган *-dır, -der* кушымчалары белән дә белдерелә.

Möxtäräm Gayaz äfände İsxəqov bu tel xosusunda menä ni **yaza**. (“Тел” 1905, № 7).

Мөхтәрәм Гаяз әфәнде Исхаков бу тел хосусында менә ни **яза**.

Gabdulla äfände haman üzeneñ käefsezlegen **söyli**. (“Шагыйремез Габдулла Тукай”, 1914, № 301).

Габдулла әфәнде һаман үзенең кәефсезлеген **с**й**ли**.

Tabigi, här taraf üzeneken yaqlıy, üzeneken quätli. (“Тагын тел мәсьәләсе”, 1913, № 279).

Табигий, һәр тараф үзенекен **яклай**, үзенекен **ку**т**ли**.

İranda bu köndä yaña waqıygalar **bulıb toradır**. (“Тышкы хәбәрләр”, 1911, № 232).

Иранда бу көндә яңа вакыйгалар **булыб торадыр**.

Qızların uqıtmau **däwam itäder**. (“Кызларны укыту”, 1911, № 232).

Кызларны укытмау **д**вам **ит**дер.

Аерым авторларның мәкаләләрендә *-ur/-yur* аффикслары белән ясалган фигыльләр дә кулланыла. Бу XX йөз башы татар вакытлы матбугатында язма традицион формаларның дәвам итүен күрсәтә.

Gäzitäne haman sägät ber suz ilä söküť äytdermägä **çalışıyur**.. (“Тел бәхәсе”, 1905, № 9).

Гәзитәне һаман сәгать бер сүз белән дәштерми торырга **тырышалар**...

...kitab diniyäneñ sinzor nəzarätendän azat bulunı taläb **idiyurlar**. (“Нур”, 1910, № 188).

...китаб диниянең цензор нәзарәтеннән азат булуын таләб **ит**р**л**р.

Фигыльнең юклык формасы *-mı/-mı, -mau/-mäu* аффикслары белән белдерелә.

Tatar telendä yazılğan kitablarnıñ barçasın bezneñ xalıq *añlab yitmäy* torgandır, añlıymın digäne dä undan bişäwe *añlamıdır*. (“Мөхәррирдән берничә сүз”, 1905, № 7).

Татар телендә язылган китабларның барчасын безнең халык *аңлап аңтми* торгандыр, аңлаймын дигәне дә уннан бишәве *аңламыйдыр*.

...añlatuçılar küb *kürenmi*. (“Нур”, 1911, № 233).

...аңлатучылар күб *күренми*.

Шул рәвешле, бу заман формасының төрләнеш парадигмасы газетада басылган мәкаләләрдә түбәндәгечә чагыла:

Берлек		Күплек
I –зат	-ıy-mın, -i-men / -ay-mın, -äy-men	-ıy-mız, -i-mez / -ay-mız/ -äy-mez
II- зат	-	-ıy-sız, -sez
III-зат	-a, -i / -a-dır, -ä-der	-lar / -lär

Килчәк заман хикәя фигыль. Газетада басылган мәкаләләрдә килчәк заман хикәя фигыльнең ике төре актив кулланыла.

1) *Билгесез килчәк заман хикәя фигыль* *-ır/-er/-r, -ar/-är* кушымчалары ярдәмендә ясала һәм беренче, икенче, өченче затларда килә.

Uzemez söyli torgan teldä yazarga tieş dimen häm *yazarmin*. (“Тел”, 1905, № 9).

Үзебез сөйли торган телдә язарга тиеш димен һәм *язармын*.

...ber keşe yazğan dib *uylarsın*. (“Мөхәррирдән берничә сүз”, 1905, № 7).

...бер кеше язган дип *уйларсың*.

...şöbxä yuqdır ki, şayät' yaza-yaza telemez dä *şomarır*, bara torgaç, härtörle fänni wä ğıyl'mi fikerlärne yazarlıq ber tel bulib *kitär*. (“Казан теле”, 1905, № 13).

...шөбһә юкдыр ки, шаять яза-яза телебез дә *шомарыр*, бара торгач, һәртөрле фәнни һәм гыйльми фикерләрне язарлык бер тел булып *китәр*.

Киләчәк заман фигыльнең әлеге формасы газетада басылган фәнни мәкаләләрдә, әдәби әсәрләрдә даими кулланылып килә.

Şäyäd ber kön **kiler**, bolar aǵlayunı **taşlar**, **ütär** yıllar, isär **cillär**, **agar** su.

Шәяд бер көн **килер**, болар елауны **ташлар**, үтәр **еллар**, **ис**р жыллар, агар су. (“Аваз”, 1911, № 233).

...yugarıǵılar ädäbi tärbiyä balaları bulıb, tübändägelär bötenläy başqa qarga bulub **qalır**.

...югарыгылар әдәби тәрбия балалары булыб, түбәндәгеләр бөтенләй башка карга булыб **калыр**. (“Без татармы, түгелме”, 1906, № 22).

*Билгесез кил*ч^к заман хик^я *фигыль формасы* мәкаләләрдә күбрәк берлек сан формасында очрый.

2) -*açaq/-äčäk* кушымчалы билгеле киләчәк заман хик^я фигыльләр дә газетада басылган мәкаләләр телендә шактый еш очрый, алар беренче һәм өченче затларда кулланыла.

Берлек		Күплек	
I – зат	-	-açaq-mız , -äčäk-mez	
III-зат	-açaq/-äčäk	-açaq-dır, -äčäk-der	-

Minem mäslägemdä yazılǵan kitablar härwaqıt xalıq arasında küb taralıb, küb **uqılaçaq** wä xalıqqa küb fayda **kiteräčäkder**. (“Тел” 1905, № 8).

Минем мәкаләмдә язылган китаблар һәрвакыт халык арасында күп таралып, күп **уқылачак** һәм халыкка күп файда **китер**ч^кк^{дер}.

...ničä yıllar gäzitä uqudan mäxrüm qalǵan kebek, xəzer dä şul xälgä **töşäčäkmez**. (“Казан теле”, 1905, 14).

...ничә еллар гәзитә укудан мәхрүм калган кебек, хәзер дә дә шул хәлгә **т**ш^кч^кк^{без}.

...saf tatar ädäbiyatı arasında rus tele butalsa da, şul isem **bireläčäkder**. (“Әдәбият”, 1905, №16).

...саф татар әдәбияты арасында рус теле буталса да, шул исем **бирел**ч^кк^{дер}.

Gäräbi, farsî telenä genä bulgan eş, rus telenä genä *bulaçaqdır*. (“Тел бәхәсе” 1905, № 16).

Гарәби, фарсы теленә генә булган эш, рус теленә генә *булачакдыр*.

Юклык төре –*mas* формасында килә:

Quy, *bulmas*, şärigem diyäçäk. (“Тагын тел мәсьәләсе”, 1913, №279).

Куй, *булмас*, шәригым диячәк.

Үткән заман хикәя фигыльләр

Категорик □тк□н заман хик□я фигыль. II төр зат кушымчалары ала, беренче, икенче һәм өченче зат берлектә һәм күплектә килә, *-dī/-de* аффикслары белән белдерелә.

	Берлек	Күплек
I – зат	<i>-dī-m / -de-m</i>	<i>-dī-q / -de-k</i>
II- зат	-	<i>-dī-ŋız</i>
III- зат	<i>-dī / -de</i>	<i>-dī-lar</i>

Юклык формасы –*ma/-mä* кушымчалары ярдәмендә ясала.

Мисаллар:

...bägze duslarımdan mäktüblär *aldım*. (“Чук сөендем”, 1905, № 6).

... кайбер дусларымнан хатлар *алдым*.

...zahir şäklenä *baqdım*.

...тышкы күренешенә *бакдым*.

Ўуq *söyendem*. (“Нур”, 1905, №6).

Бик с□ендем.

“Nur” gäzitäsenen berençe nösxäsene niçek *tabdıŋız*. (“Чук сөендем”, 1905, № 6).

“Нур” газетасының беренче нөсхәсен ничек *таптыгыз*.

Bezda häzer ike törle tel mäydanga *çıqdı*. (“Тел”, 1905, № 8).

Бездә хәзер ике төрле тел мәйданга *чыкты*.

Waqt *kilde* äfändelär. (“Мөхәррирдән берничә сүз”, 1905, № 7).

Вакыт *килдә* әфәнделәр.

Milli matbugatımızda tagı tel mäs'äläse *quzğaldı*. (“Тагын тел мәсьәләсе”, 1913, № 279).

Милли матбугатымызда тагы тел мәсьәләсе *кузгалды*.

Tomskiy möselmanları sonğı sänälärdä beraz *açıla başladılar*. (“Нур”, 1913, № 281).

Томский мөселманнары соңгы сәнәләрдә бераз *ачыла баиладылар*.

...bez dä egerme yıl *cödädek, çalışdıq, müäfüq uldıq*.

...без дә егерме ел *й□д□дек, тырыштык, килештек*. (“Тел бәхәсе”, 1905, № 14).

...mäxäqamä qılğan talibä *kürenmäde*. (“Нур”, 1906, №60).

...хөкем кылган укучы *к□ренм□де*.

...gosmanlı ädäbiyatın *belmäde, anlamadı*. (“Нур”, 1906, №9).

...госманлы әдәбиятын белмәде, аңламады.

Кайбер очракларда *категорик □тк□н заманн –dek-mez* кушымчасы белән ясала.

...küb süzlär *išetdekmez*. (“Нур”, 1905, №3).

...күп сүзләр *ишеттек*.

Категорик үткән заман мәкаләләр телендә, хәзерге татар әдәби телендәге кебек, эш яки хәлнең сөйләү моментынан алда үтәлүен белдерә.

Нәтижәле үткән заман хикәя фигыль

Нәтижәле үткән заман хикәя фигыль үткән заман сыйфат фигыльгә нигезләнә, һәм 1 төр зат кушымчалары ала, *-ğan/-gän, -qan/-kän* кушымчалары белән белдерелә. Өченче зат берлектә һәм күплектә килә.

...hämmäsene ber keşe *yazğan* dib uylarsıñ. (“Мөхәррирдә берничә сүз”, 1905, №7).

...һәммәсене бер кеше *язган* дип уйларсың.

Xökümätneñ räsmi röxsäte ilä Galimcan xäzrätneñ ukazı kire *qaytarılıb birelgän*. (“Нур”, 1913, № 282).

Хөкүмәтнең рәсми рөхсәте белән Галимжан хәзрәтнең указы кире *кайтарылып бирелг□н*.

Üzeneñ şahit bulırğa rizalıgın *kürsütkün*. (“Нур”, 1912, № 272).

Үзенең шаһит булырга ризалыгын *күрсүткән*.

Күплектә: Minem uringa yaxşıraq, gayrätleräk keşe saylañız disä dä, ay-vaena qaramıy *saylağannar*. (“Нур”, 1911, №231).

Минем урынга яхшырак, гайрәтлерәк кеше сайлагыз дисә дә, ай-ваена карамый *сайлаганнар*.

Нәтижәле үткән заман хикәя фигыль *-miş/-meş* кушымчалары белән ясала. Бу төр кушымчалар нәтижәле үткән заманның өченче зат берлек һәм күплек формасында еш кулланылалар:

...ozın ber nızag *başlanmış*... (“Казан теле”, 1905, № 13).

...озын бер низаг *башланган*...

...ber мәктүб *dürec itelmeş*. (“Нур”, 1912, № 271).

...бер мәктүб урнаштырылган.

...ber waqıt böten turanılarnı tatar *täsmiyä itmeşlär*. (“Без татармы, түгелме”, 1905, №22).

...бер вакыт бөтен тураниларны татар исеме белән *атаганнар*.

Bu kongä qadäre dürt meñ qadär gäräblär marokkoşlılardan *ülterelmeşder*. (“Мәдәнияtle Ауropa вафасы”, 1907, №107).

Бу көнгә кадәре дүрт мең кадәр гарәпләр марокколылардан *үтерелгәндер*.

Күптән үткән заман хикәя фигыль

Газетада басылган мәкаләләрдә синтетик заманнарда кала аналитик заманнар да кулланыла. Тикшерелгән текстларда аналитик заманнарның күптән үткән заман төре еш очрый. Ул, хәзерге әдәби телдәге кебек, үткән заман сыйфат фигыль формасына *иде* ярдәмче фигыле өстәлеп ясала, *-gan ide / -gän ide, -qan ide/, -kän ide*. II төр зат кушымчалары алып төрләнә, беренче, өченче зат берлектә һәм күплектә килә.

Vasiliy popnıñ Mamadıñ öyäze keräşenlärenä yazgan ber wäğäzen *kürgän idem*. (“Әдәбият”, 1905, №16).

Василий попның Мамадыш өязе керәшеннәренә язган бер вәгазен **кыргын идем**.

Ütkän nomerda Auropada bāğze rus yāšläreneñ ni räwešle kön kičerešläre haqında **yazılğan ide**. (“Нур”, 1913, № 282).

Үткән номерда Ауropaда кайбер рус яшъләренең ни рәвешле көн кичерешләре хақында **язылган иде**.

Tel-dil mäs'läse haqında bāxäs **ačqan idek**. (“Без татармы, түгелме”, 1906, №22).

Тел - дил мәсьәләсе хақында бәхәс **ачкан идек**.

Täмам ömetemezne **kiskän idek**. (“Нур”, 1906, № 61).

Тәмам өметебезне **кискын идек**.

Мәкаләләрдә архаик форма, *-mıš ide /-meš ide* кушымчалары да кулланыла.

...iğanä **qılmuš ide**. (“Нур”, 1908, № 95).

...иганә **кылган иде**.

...imla qağıydäläre haqında ozın ber nızag **başlanmuš ide**. (“Казан теле”, 1905, №13).

...имла кагыйдәләре хақында озын бер низаг **башланган иде**.

Күптән үткән заман мәгънәсе газетада басылган мәкаләләрдә *-ıb-ide / -eb-ide* формасы белән дә бирелә.

Bu xosusda **söyläşeb idek**. (“Дарелгыйлем вә әл мәгариф” 1906, №32).

Бу хосуста **сөйләшкән идек**.

Unbiš, egerme sänälär bu fikerlärne bezdä **söylüb idek**. (“Дарелгыйлем вә әл мәгариф”, 1906, №32).

Унбиш, егерме еллар бу фикерләрне бездә **сөйләгән идек**.

...**yazılıb ide**. (“Мәдәрәсәләрне ислах”, 1908, №119).

...**язылган иде**.

Тәмамланмаган үткән заман хикәя фигыль

Аналитик заманнарның тәмамланмаган төре дә мәкаләләрдә еш кулланыла. Бу төр фигыль формасы газета текстларында хәзерге әдәби

телдәге кебек, *-a* кушымчалы хәзерге заман хикәя фигыльгә *ide* ярдәмче фигыле өстәлеп ясала. Күбрәк өченче зат берлектә һәм күплектә килә.

Bu polevoy sud betereleäçägen böten дума алдан ук ***belü ide***. (“Полевой суд бетерелде”, 1907, №95).

Бу полевой суд бетереләчәген бөтен дума алдан ук ***бел*** ***иде***.

...dürt, biş çalmalı, çapanlı oçraşib, ***söyläşeb tora idelür***. (“Мөфти хәзрәт юбилее”, 1911, №232).

... дүрт, биш чалмалы, чапанлы очрашып, ***сөйләшеп тора иделәр***.

Жыеп кына әйткәндә, “Нур” газетасында басылган мәкаләләрдә хикәя фигыльдә татар әдәби теленә хас грамматик формалар белән беррәттән язма традицион грамматик формаларның да урын алуы, “Нур” газетасы теленә гомум халык сөйләм теленә якин булуы турында сөйли.

Шул рәвешчә, газетада басылган мәкаләләрдә кулланылган заманнар системасын түбәндәге таблицада күрсәтергә мөмкин:

Текстларда кулланылган хикәяләрү наклонениесенә заманнар системасы

Заманның атамасы	Заман ның формасы	Төрләнеше		Искәрмә ләр
		Кайсы зат формасы очрый	Зат белән төрләнү үзенчәлекләре	
Хәзерге заман	-a, -ä / - ıy, -i	Тулы парадигма	I – 3, -ıy-mın, -i-men/-a-m, -ä-m -ıy-mız, --mez / -a-mız II – 3 -ıy-sız III – 3 -a, -i / a-dır, i-der -ıy-sız, -ur-lar	Хәзерге әдәби тел өчен хас
Билгеле киләчәк заман	-açaq, - äçäk	Икче зат формасы теркәлмәгән	I – 3, -açaq-mız, äçäk-mez III – 3 -açaq-dır, äçäk-der	Хәзерге әдәби тел өчен хас

Билгесез килэчэк заман	-ir, -r	Тулы парадигм а	I – 3, -r-min II – 3, -r-siŋ III – 3, -ir, -r	Хэзерге эдэби тел өчен хас
Категорик үткән заман	-dɪ, -de	Тулы парадигм а	I – 3, -dɪ-m / -de-m -dɪ-q / -de-k II – 3, -dɪ-ŋɪz III – 3, -dɪ /-de -dɪ-lar	Хэзерге эдэби тел өчен хас
Нәтижәле үткән заман /I/	-ğan, - gän	Өченче затта теркәлгән	-ğan, gän / -qan, -kän -ğan-nar	Хэзерге эдэби тел өчен хас
Нәтижәле үткән заман /II/	-mɪʃ, - meʃ	Өченче затта теркәлгән	-mɪʃ, -meʃ -mɪʃ-lar	Традици я буенча кулланы ла
Күптән үткән заман /I/	-ğan ide, -gän ide/ -qan ide, -kän ide	Иккенче зат формасы теркәлмәг ән	I – 3, -ğan-idem III – 3, -ğan-ide -qan-ide-k, -kän-ide-k	Хэзерге эдэби тел өчен хас
Күптән үткән заман /II/	-mɪʃ-ide -meʃ-ide	Өченче затта кулланыл а	-mɪʃ-ide, -meʃ-ide	Традици я буенча кулланы ла
Күптән үткән заман /III/	-ɪb-ide, - eb-ide	Өченче затта кулланыл а	-ɪb-ide-k, -eb-ide-k	Традици я буенча кулланы ла

Боерык фигыльләр.

Боеру наклонениесе “Нур” газетасында икенче һәм өченче зат берлектә һәм күплектә теркәлгән.

Äydä **čab**, uñğa **qarama**, olısına **or**, bonısın **tešlä**, äydä **tet** ber arıb tuyğançı, **qotur** dieb, qotırırğa yaqınlaşdıq. (“Әдәбият тәрбиясе”, 1906, №52).

Әйдә **чан**, уңга **карама**, олысына **ор**, монысын **тешл**, әйдә **тет** бер арыб туйганчы, **котыр** диеб, котырырга якынлашдык.

Möxärrir xəzrät! Zinhar mömkin qadär gäräb, farsı süzlären qatıstırmay **yaza küreñez**. Bez nüček añlıymız şul teldä **yazıñız**. (“Тел бәхәсе”, 1905, № 14).

Мөхәррир хәзрәт! Зинһар мөмкин кадәре гарәп, фарсы сүзләренә катыштырмый **яза кәреҗез**. Без ничек аңлыйбыз, шул телдә **языгыз**.

...fikerlären qartlar wä yäšlär **yazsınlar**, tik **yäšereneb yatmasınlar**. (“Мөхәррирдән берничә сүз”, 1905, № 7).

...фикерләрен картлар һәм яшьләр язсыннар, тик яшеренеб ятмасыннар.

Теләк фигыльләр

Теләк модальлеген белдерү өчен газетадагы мәкаләләрдә **-ıy/-i** аффикслары кулланыла.

Äy xörmätle, qaläm yuldaşlarım, čiten bulsa da, **ğazablanıyq**, kitablarımıznı da, gäzitaläremezne dä üz telemez ilä yazarga **tırıñıyq**. Zinhar sigetz, tuğız million qadär uqıy, yaza belä torgan qardäšläremezne kitab wä gäzit motalaga qıludan **mäxrüm itmik**. (“Казан теле”, 1905, № 15).

Әй хөрмәтле, каләм юлдашларым, читен булса да, **газабланыйк**, китабларыбызны да, газеталарыбызны дә үз телебез белән язарга **тырышыйк**. Зинһар сигез, тугыз миллион кадәр укый яза белә торган кардәшләребезне китаб һәм газет укудан **мәхрүм итмик**.

Теләк модальлегенәң юклык формасын белдерү өчен **-gäy** кушымчасы кулланылган.

...yiñel ädäbiyatqa ügräneb **kitmägäy idek**. (“Әдәбият тәрбиясе”, 1906, № 52).

...жиңел әдәбиятка өйрәнәб *китм*□*г*□*й идек*.

Шарт фигыль

Бу форма күпчелек язма истәлекләрдәге кебек үк, һәм шулай ук хәзерге татар әдәби телдә кулланылган, *-sa/-sä* аффикслары белән ясала, беренче, икенче, өченче зат берлектә һәм күплектә килә.

Här niqadär gosmanlı şiwäsene *söysüm dä*, wä här niqadär töreklärneñ ešlänmeš wä fasixlanmış şiwälärenä oxšatib yazunı yñelräk *kürsüm dä*... (“Казан теле”, 1905, №15).

Бәр никадәр госманлы телен *с*□*йс*□*м* *д*□, һәм һәр никадәр төрекләрнең эшкәртелгән һәм әдәби тел кагыйдәләренә буйсындырылган телләренә охшатыб язунуы жиңелрәк *к*□*рс*□*м* *д*□...

... *uqıb qarasağız*, kürersez, niçek yazalar. (“Нур”, 1905, № 7)..

... *уқып карасағыз*, күрерсез, ничек язалап.

Bez dā, möselman arasında, azmı-küpme *bulsa da* ir balaların uqıtu bar. (“Кызларны укыту” 1911, № 233).

Бездә, мөселман арасында, азмь, күпме *булса да* ир балаларны укыту бар.

Модаль мәгънә белдерә торган формалар

Модаль мәгънә дип, сөйләүченең сөйләмгә мөнәсәбәтең белдерүне атыйлар. Процессның үтәлү-үтәлмәвенә теләк, ният, карар белдерү, шулай ук мөмкинлек, мөмкин түгеллек, тиешлек, боеру, өндәү кебек мәгънәләр модальлеккә карый [161; 221]. “Нур” газетасында басылган мәкаләләрдә дә модаль мәгънә белдерә торган формалар очрый. Биредә *тел*□*км*□*гън*□*се* - *sa ide/ -sin ide* формалары белән тәгъбир ителә.

... ber qat ilä mömkin bulaçaq *bulsa ide*. (“Казн теле”, 1905, № 15).

... бер кат белән мөмкин булачак *булса иде*.

...*qabul idelsen ide* dimen. (“Әдәбият”, 1905, №16).

... *кабул ителсен иде* дим.

Ният мәгънәсен белдерү өчен - *таqçı/ - taqçı bul*, *-taq* формалары кулланыла.

...Tel mäs'äläse haqında beraz *yazmaqçı bulam*. (“Нур” 1905, №15).

Тел мәсьәләсе хакында бераз *язмакчы булам*.

...*ictixad qılmaqçıdır*.

...*u□mi□ad кылмакчыдыр*. (“Нур”, 1910, № 188).

-*rga* кушымчалы инфинитив мәкаләләрдә жөмләнең хәбәре ролендә килеп, өндәү мәгънәсен белдерә:

...monı kİRäk ozın-ozın *söylüşergä, kiñäşergä, yazışırğa*. (“Нур”, 1905, №7).

...моны кирәк озын-озын *с□йл□шерг□, ки□□шерг□, язышырга*.

Сыйфат фигыльләр

Сыйфат фигыль – үзәндә сыйфат һәм фигыль бигеләрен берләштерә торган затланышсыз фигыль формасы .

X□зерге заман сыйфат фигыль -uçı/-üçe/, -a torğan/ -ä torğan кушымчалары белән килә.

Bİgräk tä uquçı xalıqnıñ başın *wata torğan* mäs'äläder. (“Мөхәррирдән берничә сүз”, 1905, №7).

Бигрәк тә укучы халыкның башын *vata торган* мәсьәләдер.

17 nçe oktäbr' partiyäsenä çın iman *kiterä torğan* keşe. (“Нур”, 1912, № 269).

17 нче октябрь партиясенә чын иман *китер□ торган* кеше.

Här eşkä qarşı *toruçı* yözlärçä adämnär... (“Нур”, 1913, № 281).

һәр эшкә каршы *торучы* йөзләрчә адәмнәр...

□*тк□н заман сыйфат фигыль –ğan, -gän / -mıš, -meš / -dıq, -dek* формалары белән белдерелә.

... xəzer bezeneñ Qazan şiwäsendä *dielgän* deldä kitablardan mömkin kürsätergä... (“Мәкәржәдә яшь әдипләр белән бер сөхбәт”, 1905, №4).

... хәзер безнең Казан телендә *диелг□н* телдә язылган китаблардан мөмкин күрсәтергә...

Qazan dele dib *söyländeke* del ber törle tügelder. (“Мәкәржәдә яшь әдипләр белән бер сөхбәт”, 1905, №4).

Казан теле дип *с□йл□нг□н* тел бер төрле түгел.

...*ütmeş, kiçmeş* zaman.. (“Тел бәхәсе”, 1905, №9)..

...*ткән, кичкән* заман...

İskedän *qalmış* gadätlär.

Искедән *калган* гадәтләр. (“Нур”, 1905, №53).

Кулчак заман сыйфат фигыль -аҗақ/-äçäk кушымчалары белән кулланыла.

Bu qazalarnıñ *kütürelüçäk* waqıtı da bilgele tügel. (“Нур”, 1912, №279).

Бу казаларның *кәтәпелчак* вакыты да билгеле түгел.

...nä *ulaçaq* bähäslär... (“Мәкәржәдә яшь әдипләр белән бер сөхбәт”, 1905, № 4).

... ни *булачак* бәхәсләр...

Шул рәвешле, тикшерелгән текстларда сыйфат фигыльнең өч заман төре дә актив кулланыла.

Хәл фигыльләр

XIX гасыр ахыры - XX йөз башында хәл фигыльнең төрле формалары киң кулланылышка керә. Газетада басылган мәкаләләр арасында *-ib, -eb* кушымчалары белән ясалган хәл фигыльләр аеруча зур урын тоталар. Бу төр кушымчалар белән ясалган хәл фигыльләр, хәзерге әдәби телдәге кебек үк, төп эш белән бергә, төп эштән алда булган эшне, төп эшнең үтәлү рәвешләрен белдерәләр.

İstanbulda uqıb *ügrängän* keşelär ide. (“Мөхәррирдән берничә сүз”, 1905, №7).

Истанбулда укып *йргән* кешеләр иде.

Qıçqırışib, mönazarä belän uqudan qalğan ğadät. (“Нур”, 1905, №3).

Кычкырыб, бәхәс белән укудан калган гадәт.

...dürt, biş çalmalı, çapanlı qarşı *oçraşıb, söyläşeb toralar* ide. (“Мөфти хәзрәт юбилее”, 1911, № 233).

...дүрт, биш чалмалы чапанлы, каршы *очрашыб, сөйләшеп торалар* иде.

Төп эштән алда үтэлгән эш хәлләрне белдерү өчен мәкаләләрдә *-ğaç, -gäç* кушымчасы белән ясалган фигыльләр дә кулланыла:

...*bara torğaç, kilä torğaç*... (“Казан теле”, 1905 № 15).

...*бара торгач, кил торгач*...

Çaırğaç, barıb ğariza birgän bulam. (“Нур”, 1913, № 230).

Чакыргач, барыб гариза биргән булам.

Хәл фигыльләре юклык тәре *-таенча/-mäenčä, -тау,-mäy / -туу, -ti, -tičä* формалары белән белдерелә.

Ädäbi telne İstanbul talçugundan *ezlämäenčä*... (“Тел”, 1905, № 8).

Әдәби телне Истанбул талчугыннан *эзләмич*...

Zinhar mömkin qädär ğaräb, farsı süzlärene *qatıştırmıy* yaza küreñez. (“Тел бәхәсе”, 1905, №14).

Зинһар мөмкин кадәр гарәб, фарсы, сүзләрен *катыштырмый* яза күреҗез.

Mäs’äläne *añlamay* söylägän. (“Нур”, 1913, №230).

Мәсьәләне *аңламый* сөйләгән.

... hiçber tarafqa qarar *birelmičä*, mäs’lä açıq kileş qalır. (“Казан теле”, 1905, № 13).

... һичбер тарафка да катгый карар *бирелмич*, мәсьәлә ачык килеш калыр.

Исем фигыльләр

Исем фигыльләрдән мәкаләләрдә ике төрле форма актив кулланыла. Аларның беренчесе - хәзерге әдәби телдә норма булып саналган *-и,-ий* формасы һәм традицион әдәби телләрдән үк (борынгы уйгыр, иске үзбәк әдәби телләре) килә торган *-тақ, -тәк* формалары.

-и, -ий формасы шул чор халык сөйләмендә кулланылган һәм асылда кыпчак телләре өчен хас норма булып саналган.

İske tatar telemez bötenläy *taşlanu* dārəcäsənä kileb baradı. (“Мөхәррирдән берничә сүз”, 1905. № 7).

Иске татар телебез бөтенләй *ташлану* дәрәжәсенә килеб барадыр.

Ber taraf telne *berläşderü* fikerendä, ikençese moñar xilaf. (“Тагын тел мәсьәләсе”, 1913. №279).

Бер тараф телне *берл*□*штер*□ фикирендә, икенчесе моңар каршы.
-*maq*, -*mäk* формалары.

Lisan gosmanıynı belü ilä, anı üz telemez *qıylmaq* arasında yir ilä kük arası ayırma bardır. (“Казан теле”, 1905. № 15).

Госманлы телен белү белән, аны үз телебез *кылу* арасында жир белән күк арасы аерма бардыр.

...süzgä qarab *yazmaq* kiräk bulır. (“Мәкәржәдә яшь әдипләр белән бер сөхбәт”, 1905, № 4).

...сүзгә карап *язу* кирәк булып.

Инфинитив

Инфинитивның төп күрсәткече булган *-ırğa*, *-ergä*/ *-arğa*, *-ärgä* / *-rğa*, *-rgä* кушымчалары – чагыштырмача яңа формалар. Аларның киң кулланышка керүе һәм норма булып китүе XIX йөзгә икенче яртысына һәм XX йөз башына туры килә. “Нур” газетасында басылган мәкаләләрдә дә бу төр кушымчалар белән ясалган инфинитив зур урын алып тора.

Bez yaña tel ügräneb *uqırğa* kermäbez. (“Тел бәхәсе”, 1905, № 15).

Без яңа тел өйрәнеб *укырға* кермәбез.

...*söylärgä* мәcbür qıylır idem. (“Казан теле” 1905, № 15).

... *с*□*йл*□*рг*□ мәжбүр кылып идем.

Ädäbiyatımıznı üzeneñ ruxından *aerırğa*, xalıqnı ädäbiyatqa doşman *kürsätergä* xezmät itä başladılar. (“Тел”, 1905, №8).

Әдәбиятыбызны үзенең рухыннан *аерырга*, халыкны әдәбиятка дошман *к*□*рс*□*терг*□ хезмәт итә башладылар.

Газетадагы текстларда инфинитивның хәзерге әдәби тел өчен диалекталь күренеш булган *-mağa* формасы да кулланыла.

Qazan šiwäsendä *yazmağa* qarar virdelär. (“Янә тел мәсьәләсе” 1906, № 71).

Казан шивәсендә **язарга** карар бирделәр.

Тикшеренүләрдән күренгәнчә, текстларда фигыльләр кулланылышының нигезендә шул чор әдәби тел өчен хас нормалар ята. Аерым алганда хикәяләү наклонениясенә заманнар системасы тулаем дип әйтерлек хәзерге әдәби телдәге заманнар системасына туры килә. Шул ук вакытта фигыльнә аерым төркемчәләрендә иске татар әдәби теле өчен хас архаик формалар да очрый.

ЙОМГАК

“Нур” Санкт-Петербургта чыга башлаган татар телендәге иң беренче газета. Ул 1905 елның 2 сентябреннән 1914 елга кадәр басылып килә. Барлыгы 310 сан дөнья күрә. Бүгенге көндә әлеге басмалар Казан, Мәскәү, Санкт-Петербург, Хельсинки китапханәләрендә сакланалар.

Газетаның мөхәррире заманының укымышлы кешесе, Санкт-Петербург хәрби ахуны, Тышкы эшләр министрлыгында тәржемәче булып эшләүче Гатаулла Баязитов була.

“Нур”ның беренче саннары Ильяс Мирза Бораганский басмаханәсендә, аннары (1906 елның 29 мартыннан) аның махсус электрик матбагасында, 1908 елдан Г. Баязитовның (1911 елдан соң Сафа Баязитовның) шәхси типографиясендә нәшер ителә.

“Нур” газетасы дүрт битле булып басыла. Бу газетада шул заманның күп төрле актуаль мәсьәләләре күтәрелә. Ләкин Г. Баязитов газетаның максатын билгеләгәндә, мәгариф, дин, мәдәният кысаларыннан әллә ни читкә китә алмый. Бары тик 1905 елның азагында цензура бетерелгәч кенә, “Нур” ның сулышы иркенәеп китә. 1905-1909 елларда аның мәгърифәт, фәлсәфә, дин, тел, милләт һәм башка мөһим мәсьәләләргә кагылышлы язмалары басылып килә.

“Нур” XX йөз башында чыккан башка татар газеталарыннан үзенә популярлыгы белән аерылып тора. Газетаның абруен һәм популярлыгын еш кына аңа язышкан мәшһүр шәхесләр, аларның язмалары билгели. Аның битләрендә без Р. Фәхретдин, Н. Максудый, Ф. Кәрим, Г. Исхакый, Г. Еникиев, Ш. Камал, К. Мотыгый һәм башкаларның исемнәрен очратабыз.

Газетада С. Сүнчәләй, М. Сабитовның лирик әсәрләре басыла.

“Нур” газетасы төрле зурлыктагы тизмә һәм чәчмә әсәрләргә дә бай. Анда Риза Фәхретдиннең “Манчжурия мәктүпләре”, Ильяс Ашказарскийның “Милли театр кичәсе”, Фатих Кәриминенң “Укыгыз” кебек мәкаләләре урын алган.

“Нур”да түбәндәге бүлекләр эшли:

1. Рәсми хәбәрләр бүлеге. Биредә хөкүмәт әмерләре басыла.
2. Алмәкалә (мәжбүри түгел).
3. Әхбәре харижи (тышкы хәбәрләр), әхбәре дахили (эчке хәбәрләр).
Анда Россия генә түгел, бик күп чит илләр турында да мәгълүмат биреп барыла. Басмада “Император әгъзамның манифесты”, “Падишаһ әгъзам император хәзрәтләренәң “Фәрманы галиләре”, “Хөкүмәт тарафыннан бәян” кебек материалларга да урын түрдән бирелә.
4. Фельетоннар.
5. Телеграммалар.
6. Белдерүләр.
7. Төрле тәржемәләр.

Татар вакытлы матбугатын алкышлап каршы алган Г.Тукайның исеме дә “Нур” белән тыгыз бәйләнгән. Мәсәлән. 1909 елда “Нур” “Г.Тукаев диваныннан” дигән баш астында аның “Бәйрәм бүген” шигырен бастыра.

XX йөз башы татар вакытлы матбугатында кызу бәхәсләр уяткан “Әдәби тел бәхәсе” дә беренчеләрдән булып “Нур” да күтәрелә.

Өлеге проблеманы “Нә дилдә йазамыз?” дигән сорау куеп, шушы мәсьәлә мөнәсәбәте белән газетаның мөхәррире Г. Баязитов күтәрәп чыга. Газетага бик күп хатлар килә. “Тел бәхәсе” уңае белән килгән хатлардан аңлашылганча, “әдәби тел” нең өч варианты хәрәкәттә булуы аңлашыла.

1. Гарәп һәм фарсы сүzlәрен катыштырып язылган классик иске татар теленең дәвамы булган әдәби тел дип аталганы.

2. “Тәрҗеман” газетасының теленә якын булган җәдиди госманлы варианты, бу барлык төрки халыклар өчен урта булган, урта тел дип тә аталганы.

3. Татар халкының үз сөйләм теленә якын булган, гавамлашкан дип атала торган варианты.

Өлеге вариантларның өчесенәң дә кирәк булуы, ягъни укучының кем булуына карап, аларны сайлап файдалану кирәккә күрсәтелә.

Тикшеренүләрдән күренгәнчә, газетадагы мәкаләләр татар халкының үз сөйләм теленә якин булган гавамлашкан вариантта языла. Текстларның шул чор халык сөйләм теленә якин телдә язылган булуы, аеруча аларның лексикасында һәм грамматик төзелешендә ачык чагыла.

а) мәкаләләрнең сүзлек составында татар теленең үз сүzlәре белән беррәттән гарәп-фарсы алынмалары да кулланыла. Күпчелек сүzlәр һәм фонетик яңгыраулары буенча, һәм семантик яктан хәзерге татар теле белән уртак. Алар безнең тарафтан түбәндәге тематик төркемнәргә бүлеп өйрәнелде:

1. Ялгызлык исемнәр.
2. Кеше, жәмгыять төшенчәләренә караган лексика.
3. Уку-укуту, фән белән бәйләнешле лексика.
4. Әдәбият, нәшрият, публицистика, язучылык эше белән бәйләнешле лексика.
5. Дини төшенчәләргә белдергән лексика.
6. Ижтимагый, сәяси, икътисадый лексика.

Шулай ук рус теле аша килеп кергән алынма сүzlәр һәм ялгызлык исемнәр аерым алып тикшерелде.

Лексиканы тематик төркемнәргә бүлеп өйрәнүдән түбәндәге нәтижәне чыгарырга мөмкин: газетада басылган мәкаләләрдә төрки-татар сүzlәреннән тыш, алынма сүzlәр дә еш очрый. Нигездә алар төрле сәбәпләр нәтижәсендә гарәп-фарсы, рус теле һәм аның аша көнбатыш европа телләреннән кергәннәр. Аларга без кеше, жәмгыять төшенчәләрен белдергән *адәм, инсан, инсанга, милләт, кавем* һ.б. Уку-укуту, фән, мәгариф белән бәйләнешле лексиканы: *мактәп, мәдрәсә, мәгариф, образования, учитель, галим, мәдрәсә, мәгаллим, китап, әдәбият, ләгать, лисан* һ.б. Дини лексиканы: *мәчет, шәригать, мулла, мәшәин, имам, мәфти, ахун, казый, корһән* һ.б. Язучылык эше белән бәйле лексиканы: *матбугат, нәшрият, газета, мәхәрир, мәкалә, мәмәуга* һ.б. Ижтимагый-сәяси, икътисади лексиканы: *әз, губерна, падишаһ, король, император, министр,*

чиновник, мѣмѣр, губернатор, бюджет һ.б. Ялгызлык исемнәрне: Америка, Германия, Венгрия, Мѣскѣѣ, Владивосток, Берлин, Лондон һ.б. ны кертеп карарга мөмкин. Ә туган атамаларын белдерүче сүзләр нигездә татар теленең үз сүзләре. Аларга: ата, ана, бала, ул, кыз, кардѣш кебек сүзләр керә.

Йомгаклап шуны әйтергә кирәк: югарыда санап үтелгән сүзләрнен күбесе бүгенге телебезгә яңадан әйләнеп кайттылар һәм актив кулланылышта йөриләр.

Хезмәттә төп лексик категорияләр (синоним, антоним, парлы сүзләр) һәм аларның грамматик кулланылышына да игътибар ителде, ягъни аларга лексик-семантик анализ ясалды.

б) графо-фонетик яктан, ягъни орфографик нормаларның кулланылышы буенча, мәкаләләрдә чагылган әдәби телнең авазлар составы, хәзерге әдәби телнең авазлар системасына якин тора: а-ә фонемалары ачык аерымлана, татар теле өчен хас редукцияле и, е авазларының кулланылган булуы аерым мисаллар белән дәлилләнә.

Текстларда сингармонизм законы саклана. Иренләшү гармониясенең кушымчаларда саклануы һәм тартыклар ассимиляциясенең өлешчә генә чагылуы буенча мәкаләләр орфографиясенең әдәби телдә язылуын күрсәтә. Аерым сүзләрдә иренләшү гармониясенең сакланмавы, әдәби телгә халык сөйләм теленең торган саен ныграк тәэсир итүе турында сөйли;

в) мәкаләләрнең грамматик төзелешен өйрәнү шулай ук бу текстлар нигезендә шул чор татар әдәби теле нормалары ятуны раслый.

Исем һәм алмашлыкның килешләр системасы тулысынча хәзерге татар әдәби теле нормаларына нигезләнгән.

Сыйфат, сан, рәвеш, сүз төркемнәренең кулланылу үзенчәлекләре, хәзерге татар әдәби теленнән аерылмый диярлек.

Шулай ук фигыль сүз төркеменең нигезендә дә хәзерге әдәби тел нормалары ята.

Шуның белән беррәттән кайбер мәкаләләрдә, бигрәк тә тел әдәбият өлкәсенә караган мәкаләләрдә традицион формалар да очрый. Мәсәлән, исемдә угыз телләре өчен хас булган (иялек килешененң –ый, -и, юнәлеш килешененң –а, -ә, төшем килешененң –иң, -ене вариантлары, фигыльдә -миш, -меш, -диг, -дек формалары) һ.б.

Диссертациядә күрсәтелгән грамматик формалар күбрәк публицистик жанрга караган мәкаләләрдә һәм матур әдәбият жанры әсәрләрендә кулланыла.

Шулай итеп, “Нур” газетасы, көндәлек матбугат буларак, халыкка мәгълүмат бирү белән бергә, татар халкының тарихы, мәдәнияте һәм иң мөһиме аның теле хакында беренче мәртәбә колачлы итеп фикер әйтә. “Тел бәхәсе” уңаеннан килгән мәкаләләрдә язма әдәби телнең төрле вариантларда була алуына игътибар ителә, әлеге вариантларда языла торган мәкаләләр басыла. Хәзерге татар филологиясендә эзлекле файдаланыла торган әдәби тел, иске татар теле, борынгы татар теле, гамәли тел, китаби әдәбият (лисани) һ.б. терминнар кулланылышка кертелә, аларның мәгънәсе ачыклана. Гомумән, нәкъ менә шушы газета битләрендә татар язма әдәби телененң нинди булырга тиешлеге ачыклана дип әйтергә мөмкин. Һәрхәлдә, татар язма әдәби телененң эчтәлегенә хакында фикер әйтергә тырышканда, “Нур” газетасында башланган эшләрне нигез итеп алырга туры килә.

“Нур” газетасының лексик һәм грамматик үзенчәлекләрен җентекләп тикшерү әдәби телебез тарихының билгеле бер чорын өйрәнүгә өлеш кертә.

Чыганаclar

1. “Нур”, 1905, №№1-16; №19.
2. “Нур”, 1906, №№21-25; №№29-30; №34; №№40-41; №№52-53; №№60-62; №№67-68; №71.
3. “Нур”, 1907, №95; №98.
4. “Нур”, 1909, №99; №179.
5. “Нур”, 1910, №№180-183; №188; №200; №206.
6. “Нур”, 1911, №222; №226; №№229-232.
7. “Нур”, 1913, №279.
8. “Нур”, 1914, №№303-304; №№306-307; №309; №315.
9. “Шура”, 1911, №10.
10. “Тәржеман”, 1905, №№90-91.

Рус телендәге әдәбият

11. Абдуллин И.А. Описание первых произведений большевистской печати на татарском языке периода революции 1905-1907 годов / И.А. Абдуллин. – Казань: Тат. книж. изд-во, 1986. – 220 с.
12. Абрамович А.В. Особенности структуры описания и его композиционная роль в жанрах публицистики / А.В. Абрамович // Вопросы стилистики. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1996. – С. 202-214.
13. Абдуллина Ф.А. Заимствования как результат межъязыкового взаимодействия в контексте межкультурной коммуникаций (на материале татарской периодической печати РБ 1990-2003гг): Автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ф.А. Абдуллина. - Уфа, 2004. – С. 24.
14. Абилхасимов Б. Язык газеты “Дала уилаяты” (1888-1902 г.г.): Автореф. дис. ... канд. филол. наук / Б. Абилхасимов. - Алма-Ата, 1966.- С. 8.
15. Адмони В.Г. Грамматика и текст / В.Г. Адмони // Вопросы языкознания. – 1985. - №1. – С. 63-69.

16. Алиев Т.З. “Кәшкүл” газетының дили (XIX әср): Дис. ... канд. филол. наук / Т.З. Алиев. - 1973. – 181 с.
17. Амирханов Р.У. Татарская демократическая печать (1905-1907гг.) / Р.У.Амирханов. – М.: Наука, 1988.- С. 65.
18. Амирханов Р.У. Татарская дореволюционная пресса (в контексте «восток-запад») / Р.У. Амирханов. – Казань: Таткнигоиздат, 2002. – 239 с.
19. Артыков Г. Лексический состав и морфологические особенности языка газеты «Туркменистан»: Автореф. дис. ... канд. филол. наук / Г. Артыков. - Ашхабад, 1986. – 29 с.
20. Ахабаев. А. Статистический анализ лексико-морфологической структуры языка казахской публицистики (на материале газетных текстов за 1965-1966 гг.): Автореф. дис. ... канд. филол. наук / А. Ахабаев. - Алма-Ата, 1971. – 20 с.
21. Аскарлов М.А. Газета «Казан мөхбире» («Казанский вестник» и ее роль в развитии татарской публицистики начала XX века: Дис. ... канд. филол. наук / М.А. Аскарлов. – Казань, 2004. – 166 с.
22. Ахметзянов М.И. О лексике эпитафий XVII-XVIII вв. / М.И. Ахметзянов // Историко-лингвистический анализ старописьменных памятников. – Казань, 1983. – С. 75-84.
23. Ахметьянов Р.Г. Общая лексика духовной культуры народов Среднего Поволжья / Р.Г. Ахметьянов. – М.: Наука, 1981. – 143 с.
24. Ахметьянов Р.Г. Татарский язык в Волжско-Камском языковом союзе: Автореф. дис. ... докт. филол. наук / Р.Г. Ахметьянов. - Казань, 1993. – 36 с.
25. Байчура У. Звуковой строй татарского языка / У. Байчура. – Казань: Изд-во КГУ, 1959. – 185 с.
26. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков / Н.А. Баскаков. – М.: Высшая школа, 1962. – 382 с.
27. Бертельс А.Е. Разделы словаря, семантические поля, и тематические группы слов / А.Е. Бертельс // Вопросы языкознания. – М., 1982. – 54 с.

28. Благова Г.Ф. Некоторые вопросы развития средневекового среднеазиатско-тюркского литературного языка / Г.Ф. Благова // Советская тюркология. – 1971. - № 4. – 68-75 с.
29. Благова Г.Ф. О принципах лингвистического изучения тюркских текстов / Г.Ф. Благова // Вопросы языкознания. – 1979. - № 6. – С. 97-107.
30. Благова Г.Ф. Соотношение «истории литературного языка» и «исторической грамматики» / Г.Ф. Благова // Советская тюркология. – 1988. - № 1. – С. 80-85.
31. Богородицкий А.В. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. Изд. 2-е, испр и доп / А.В. Богородицкий. – Казань: Тат. гос. издат, 1953. - 220 с.
32. Бояринцева Г.С. Лингвистический анализ художественного текста / Г.С. Бояринцева. – Саранск: Изд-во Саранск. ун-та, 1980. – 84 с.
33. Брандес М.П. Стилистический анализ / М.П. Брандес. – М.: Высш. шк., 1983. – 271 с.
34. Вакуров В.Н. Стилистика газетных жанров / В.Н. Вакуров, Н.Н. Кохтев, Г.Я. Солганик. – М.: Высш. шк, 1978. – 184 с.
35. Васильева А.Н. Газетно-публицистический стиль: Курс лекций / А.Н. Васильева. – М.: Рус. яз, 1982. – 198 с.
36. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи: Поэтика / В.В. Виноградов. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 256 с.
37. Влияние социальных факторов на функционирование и развитие языков. – М.: Наука, 1988. – 198 с.
38. Вовчок Д.П. Стилистика газетных жанров / Д.П. Вовчок. - Свердловск: 1979. – С. 12.
39. Гаджиева Н.З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики / Н.З. Гаджиева. - М., 1975.- 303 с.
40. Гарифуллин В.З. Типы структурной организации журналистского текста (на материале татарских газет) / В.З. Гарифуллин. – Казань: Татар. кн. изд, 1997. – С 8.

41. Гарифуллин В.З. Лингвостилистическая система татарского газетного текста: Дис. ... докт. филол. наук / В.З. Гарифуллин. - Казанский государственный университет. – Казань, 1998. - 427 с.
42. Гарипова Г.Ф. Морфологические особенности поэмы Кутба «Хосров и Ширин» (XIV в.): Дис. ... канд. филол. наук / Г.Ф. Гарипова. - Казанский государственный университет. – Казань, 2003. – 244 с.
43. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р. Гальперин. – М.: Наука., 1981. – С. 22-28.
44. Ганиев Ф.А. Вопросы морфологий татарского языка / Ф.А. Ганиев. – Казань: Тат. кн. изд-во, 1980. – 80 с.
45. Горбунов А.П. Язык и стиль газеты / А.П. Горбунов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1974. – 125 с.
46. Горшков А.И. Теоретические основы истории русского литературного языка / А.И. Горшков. – М.: Наука, 1983. – 160 с.
47. . Горшков А.И. Теория и история русского литературного языка / А.И. Горшков. – М.: Высш. шк, 1984. – 319 с.
48. Губайдуллина А.Р. Исследование языка «Сэяхетнаме» эпистолярно-публицистических произведений Фатиха Карими (конец XIX – начало XX вв.): Дис. ... канд. филол. наук / А.Р. Губайдуллина. - Казанский государственный университет. – Казань, 2004. – 226 с.
49. Гузев В.Г. Староосманский язык / В.Г. Гузев. – М.: Наука, 1979. – 95 с.
50. Дегтярева Т.А. Пути развития современной лингвистики / Т.А. Дегтярева. – М., 1964. – 345 с.
51. Закиев М.З. Основные проблемы стилистики татарского текста / М.З. Закиев // Теоретические проблемы стилистики текста: Тезисы докл. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1985. – С. 14-16 .
52. Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка / М.З.Закиев. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1963. – 464 с.

53. Исаев С.М. Становление и развитие языка Казахской периодической печати / С.М. Исаев. – Алма-Ата: 1973. – 178 с.
54. Исследование по исторической диалектологии татарского языка. – Казань: Изд-во ИЯЛИ, 1979. – 176 с.
55. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков: в 4-х т. – М.: Издательство АН., 1955. – Т.1. – 336 с; - 956. – Т.2. – 336 с; 1962. – Т.4. – 128 с.
56. Исследования по татарскому языку. – Казань: изд-во Казан. университета, 1977. – 158 с.
57. Историко-лингвистический анализ старописьменных памятников. – Казань: Изд-во ИЯЛИ, 1983. – 163 с.
58. Историческое развитие лексики тюркских языков. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 467 с.
59. Ишмуратов А.Г. Некоторые языковые и стилистические особенности большевистской газеты «Урал»: Дис. ... канд. филол. наук / А.Г. Ишмуратов. - Казань, 1955. – 268 с.
60. Каримуллин А.Г. У истоков татарской книги / А.Г. Каримуллин. – Казань: Тат книго издат., 1971. – 224 с.
61. Каримуллин А.Г. Татарская книга пореформенной России / А.Г. Каримуллин. – Казань: Тат. кн. изд-во, 1983. – 320 с.
62. Кашенская О.Л. Текст и коммуникация / О.Л. Кашенская. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1970. – 65 с.
63. Кожина М.Н. О языковой и речевой экспрессии и ее экстралингвистическом обосновании / М.Н. Кожина // Проблемы экспрессивной стилистики. – Ростов: Изд-во Ростов, университета, 1987. – С 15.
64. Кожина М.Н. Стилистика русского языка / М.Н. Кожина. – М.: Просвещение, 1977. – 224 с.

65. Костина Н.Б. Экспрессивные возможности синтаксиса в языке современной газетной публицистики: Автореф. дис. ... докт. филол. наук / Н.Б. Костина. – М., 1980. – С. 23.
66. Костомаров В.Г. Русский язык на газетной полосе / В.Г. Костомаров. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1971. – 267 с.
67. Кузьмина Х.Х. Лексика поэмы «Кысса-и Йусуф» Кул Гали / Х.Х. Кузьмина. – Казань: Изд-во «ДАС», 2001. – 104 с.
68. Курбатов Х.Р. Татарская лингвистическая стилистика и поэтика / Х.Р. Курбатов. – М.: Наука, 1978. – 219 с.
69. Лысакова И.П. Язык газеты: Социолингвистический аспект / И.П. Лысакова. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1981. – 103 с.
70. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности / С.Е. Малов. – Л.: Изд-во АН СССР, 1951. – 452 с.
71. Мамалыга А.И. Структура газетного текста / А.И. Мамалыга. – Киев: Вища шк, 1983. – 136 с.
72. Маннапова А.Х. Язык татарской деловой письменности. / XVII в. (Истоки и традиции): Дис. ... канд. филол. наук / А.Х. Маннапов. - Казань, 1982. – 184 с.
73. Мардиева Л.А. Актуальные тенденции развития лексики русских и татарских газетно-журнальных текстов: Автореф. дис. ... докт. филол. наук / Л.А. Мардиева. - Казань, 1988. – 19 с.
74. Мифтахова И.Г. История татарских грамматик: исследование именных частей речи (XIX – начало XX вв.). Часть I. И.Г. Мифтахова / Казань: Хәтер, 1998. - 162 с.
75. Мифтахова И.Г. История татарских грамматик: исследование глагола, местоимения и наречия (XIX - начало XX вв.). Часть II. И.Г. Мифтахова / Казань: Хәтер, 1999. – 166 с.
76. Методологические проблемы языкознания. Киев, 1988. – С 20.
77. Мирхаев Р.Ф. Огузско-турецкие элементы в татарском литературном языке конца XIX - начала XX веков: Дис. ... канд. филол. наук

/ Р.Ф. Мирхаев. - Казанский государственный университет. – Казань, 2003. – 167 с.

78. Мирзаев М. Советско-интернациональные слова в узбекской периодической печати (1945-1950): Дис. ... докт. филол. наук / М. Мирзаев. - Ташкент-Бухара, 1951. – 140 с.

79. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении (Западно-кипчакская группа) / К.М. Мусаев. – М.: Наука, 1975. – 340 с.

80. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков / К.М. Мусаев. – М.: Наука, 1984. – 226 с.

81. Мухаметрахимова Р.З. Язык поэтических произведений Г.Утыз-Имяним (к истории татарского литературного языка конца XVIII-XIX веков): Дис. ... канд. филол. наук / Р.З. Мухаметрахимова. - Казань, 1990. – 190 с.

82. Наджип Э.Н. Исследование по истории тюркских языков XVI в / Э.П. Наджипов. – М.: Наука, 1989. – 291 с.

83. Наджип Э.Н. Тюркоязычный памятник XIV века «Гулистан» С. Сарай и его язык: В 2-х кн. кн. 1 / Э.Н. Наджип. – Алма-Ата: Наука, 1975. – 210 с.

84. Насилов В.М. Древнеуйгурский язык / В.М. Насилов. – М.: Изд-во восточной литературы, 1963. – 122 с.

85. Насилов В.М. Язык тюркских памятников уйгурского письма XV вв / В.М. Насилов. – М.: Наука. – 1974. – 101 с.

86. Нигматуллов М.М. Роль и место огузских элементов в развитии истории татарского языка: Дис. ... канд. филол. наук / М.М. Нигматуллов. - Казань, 1983. – 223 с.

87. Низамов И.М. Язык современной татарской периодической печати (на материале газетной лексики): Автореф. дис. ... канд. филол. наук / И.М. Низамов. - Уфа, 1981. – 19 с.

88. Низамов И.М. Функционирование и развитие татарской речевой системы в массовой коммуникации: Автореф. дис. докт. филол. наук / И.М. Низамов. - Казанский государственный университет. – Казань, 1996. – 46 с.
89. «Нур» - луч света татарской печати. Сборник научных докладов и выступлений (Научно-практическая конференция «Национальные средства массовой информации на рубеже тысячелетий» (К 95-летию со дня выхода и 10-летию возобновления издания газеты «Нур-Свет») 26 января 2001 года, г. Санкт-Петербург). – Казань, 2001. – 144 с.
90. Нуриева Ф.Ш. Лексические варианты «Нахдж-ал-Фарадис». / Ф.Ш. Нуриева // Исследования по лексике и грамматике татарского языка. – Казань, 1986. – С. 127-132.
91. Нуриева Ф.Ш. Исследование языка памятника XIV в. «Нахдж-ал-Фарадис»: Дис. ... канд. филол. наук / Ф.Ш. Нуриева. - Казанский государственный университет. – Казань, 1993.
92. Нурмухаметова Р.С. Основные тенденции развития лексики татарского литературного языка первой половине XX (по татарско-русским словарем): Автореф. дис. ... канд. филол. наук / Р.С. Нурмухаметова. - Казань, 2005. – 26 с.
93. Одинцов В.В. Стилистика текста. / В.В. Одинцов. – М.: Наука, 1980. – 264 с.
94. Очерки по морфологии татарского глагола. – Казань. – Казань: Изд-во КГУ, 1976. – 45 с.
95. Пельт Б.Д. Дифференциация жанров газетной публицистики / Б.Д. Пельт.- Москва: изд-во МГУ, 1984.- С. 8.
96. Разинкина Н.М. Функциональная стилистика. Н.М. Разинкина. – М.: Высш. шк, 1989. – 182 с.
97. Реферовская Е.А. Лингвистические исследования структуры текста / Е.А. Реферовская. – Л.: Наука, 1983. – 213 с.
98. Салахов С.А. Степени прилагательных в тюркских языках юго-западной группы / С.А. Салахов. – Баку: 1985. – 121 с.

99. Салимгараева В.С. Омонимы в современном татарском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук / В.С. Салимгараева; - Уфа, 1972. – 15 с.
100. Сафиуллина Ф.С. Синтаксис татарской разговорной речи / Ф.С. Сафиуллина. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1978. – 254 с.
101. Сафонов А.А. Стилистика газетных жанров / А.А. Сафонов // Стилистика газетных жанров. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 206-228 с.
102. Сенкевич М.П. Синтаксико-Стилистические средства языка / М.П. Сенкевич. – Москва, 1968. – 116 с.
103. Серебренников Б.А. Система времен татарского глагола / Б.А. Серебренников. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1963. – 75 с.
104. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. 2-е изд., испр. и доп / Б.А. Серебренников, Н.З. Гаджиева. – М.: Наука, 1986. – 301 с.
105. Севортян Э.В, Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркский и межтюркские основы на гласные) / Э.В. Севортян. – Москва, 1974. – 767 с.
106. Славкин В.В. Стилистико-синтаксические особенности газетного репортажа: Автореф. дис. ... канд. филол. наук / В.В. Славкин. – М., 1984. – 22 с.
107. Современная газетная публицистика: Проблемы стиля. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1987. – 120 с.
108. Солганик Г.Я Синтаксическая стилистика / Г.Я. Солганик. – М.: Высш. шк, 1973. – 214 с.
109. Солганик Г.Я. Лексика газеты / Г.Я. Солганик. – М.: Высш. шк, 1981. – 112 с.
110. Солганик Г.Я. Системный анализ газетной лексики и источники ее формирования / Г.Я. Солганик. – М.: 1976. – 387 с.
111. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. – М.: Наука, 1988. -557 с.

112. Старотатарский литературный язык: исследования и тексты. – Казань: 1991. – С. 15.
113. Стрельцов Б.В. Основы публицистики. Жанры: Учебное пособие. / Б.В. Стрельцов. – Минск: Изд-во Минского университета, 1990. – 240 с.
114. А.Н. Кожина. Стилистика русского языка: Жанрово-коммуникативный аспект стилистики текста / Н.А. Кожина. – М.: Наука, 1987. – 238 с.
115. Тенишев Э.Р. О построении истории народно-разговорного и литературного языка / Э.Р. Тенишев // Тюркологические исследования. – М., 1976. – 230-232 с.
116. Тенишев Э.Р. О методах и источниках сравнительно-исторических исследований тюркских языков / Э.Р. Тенишев // Советская тюркология. – 1977. - №5. – С. 119-124.
117. Фасеев Ф.С. Старотатарская деловая письменность XVIII века / Ф.С. Фасеев. – Казань, 1982. – 171 с.
118. Филин Ф.П. Очерки по теории языкознания / Ф.П. Филин. – М., 1982. – 231 с.
119. Уфимцева А.А. Опыт изучения лексики как системы / А.А.Уфимцева. – М., 1962. - 132 с.
120. Хисамова. Ф.М. Функционирование и развитие старотатарской деловой письменности XVI-XVII вв / Ф.М. Хисамова. – Казань, 1990. – 154 с.
121. Хисамова. Ф.М. Татарский язык в восточной дипломатии России (XVI – начало XIX вв.) / Ф.М. Хисамова. – Казань: Изд-во Мастер Лайн, 1999. – 408 с.
122. Шайхулов А.Г. О принципах тематической и семантической классификации апеллятивной лексики / А.Г. Шайхулов // Исследования по семантике. – Уфа, 1983. – 121 с.
123. Шмелев Д.Н. О типах лексических значений слова / Д.Н. Шмелев // Проблемы современной филологии. – М., 1965. – С. 45-49.

124. Шмелев Д.Н. Русский в его функциональных разновидностях. Д.Н. Шмелев. – М.: Наука, 1977. – 168 с.

125. Швец А.В. Публицистический стиль современного русского литературного языка / А.В. Швец. – Киев: Вища шк, 1984. – С. 27.

126. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков / А.М. Щербак. – Л.: Наука. – 1970. – 294 с.

127. Яхин. Ф. Х. Татарская литература периодической печати Уральска (1905 – 1907 гг) / Ф.Х Яхин. - Казань: Таткнигоиздат, 1992.- С. 10.

128. Янбаева Я. Потомки Баязитова / Я. Янбаева. – Харьков, 2003. – С. 8.

Татар телендәге әдәбият

129. Абдуллин И.А. Әдәби тел тарихын һәм чыганаclar тарихын өйрәнүнең төп концепцияләре / И.А. Абдуллин // Неотопые итоги и задачи изучения татарского литературного языка. – Казань, 1992. – С 8-25.

130. Алпаров Г.Х Сайланма хезмәтләр / Г.Х. Алпаров. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1945. – 330 б.

131. Әмирхан. Р.У. Иманга тугрылык / Р.У. Әмирхан. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1997. – 384 б.

132. Бәширова И.Б. Сәнгатьле чәчмә әсәрләр теле / И.Б. Бәширова. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1979. – 175.

133. Бәширова И.Б. Сүз белән сурәт ясау: Әдәбият укытучысына ярдәмгә / И.Б. Бәширова. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1974. – 175 б.

134. Бәширова И.Б. Татар әдәби теле тарихы: XIX гасыр ахыры XX – йөз башы / И.Б. Бәширова. – Казан: Казан дәүләт технология университеты нәшрияте, 1999. – 528 б.

135. Гарифуллин В.З. Газета текстының төзелеше / В.З. Гарифуллин. Казан: Татар. кит. нәшр., 1995. – 104 б.

136. Гарәпчә-татарча-русча алынмалар сүзлеге. – Казан: Татар. кит. нәшр., 313 б.

137. Зәкиев М.З. Хәзерге татар әдәби теленең синтаксисы һәм пунктуациясе / М.З.Зәкиев. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1984. – 256 б.
138. Ибраһимов Г. Әсәрләр: 8 томда. 6 т / Г. Ибраһимов. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1986. – 605 б.
139. Ибраһимов С.М. Газета теле / С.М. Ибраһимов. – Казан: Казан. ун. нәшр., 1964. – 134 б.
140. Йөз еллык матбугатыбыз. Үткәне, бүгенгесе, киләчәге. (Фәнни-гамәли конференция материаллары). – Казан, 2005. – 140 б.
141. Ишморатов А.Г. Урал газетасының теле турында / А.Г. Ишморатов // Совет мәктәбе. - 1957. - №6. – Б. 38-42.
142. Исхакый Г. Әсәрләр: 1 том / Г. Исхакый. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1998. – Б 390.
143. Кәримуллин Ә.Г. Китап дөньясына сәяхәт / Ә.Г. Кәримуллин.- Казан: Тат. кит. нәшр., 1979. - 151 б.
144. Кәрим Ф. Морза кызы Фатыйма: Сайланма әсәрләр /Ф . Кәрим. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1996. – Б. 181 – 182.
145. Курбатов Х.Р. Татар теленең синтаксик һәм стилистика мәсьәләләре / Х.Р. Курбатов. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1956. – 176 б.
146. Курбатов Х.Р. Хәзерге татар әдәби теленең стилистик системасы / Х.Р. Курбатов. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1971. – 192
147. Низамов И.М. Матбугатның тәэсирле сүзе / И.М. Низамов. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1981. – 143 б.
148. Нуриева А.Х. Татар теле тарихыннан материаллар / А.Х. Нуриева. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1975. – 97 б.
149. Нуруллина Р.М. «Кызыл байрак газетасы» / Р.М. Нуруллина. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1976. – 65 б.
150. Рамазанов Ш.А. Татар теле буенча очерклар / Ш.А. Рамазанов. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1954. – 200 б.
151. Саттаров Г.Ф. Татарстан АССРның антропотопонимнары. / Г.Ф. Саттаров. – Казан: Казан дәүләт университеты нәшрияты, 1973. – 296 б.

152. Саттаров Г.Ф. Татар антропонимикасы / Г.Ф. Саттаров. – Казан, 1970. – 200 б.
153. Саттаров Г.Ф. Татар топонимиясе / Г.Ф. Саттаров. – Казан, 1988. – 438 б.
154. Саттаров Г.Ф. Атамалар дөньясына сәяхәт / Г.Ф. Саттаров. – Казан, 1992. – 240 б.
155. Саттаров Г.Ф. Татар исемнәре ни сөйли / Г.Ф. Саттаров. – Казан: Раннур., 1998. – 484 б.
156. Сафиуллина Ф.С. Татар телендә сүз тәртибе / Ф.С. Сафиуллина. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1974. – 151 б.
157. Сафиуллина Ф.С. Текст төзелеше / Ф.С. Сафиуллина. – Казан ун-ты нәшр., 1993. – 264 б.
158. Сафиуллина Ф.С. Хәзерге татар әдәби теле. Лексика / Ф.С. Сафиуллина. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1999. – 36 б.
159. Татар теленң аңлатмалы сүзлеге. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1977. – 198 б.
160. Татар грамматикасы. Т. II: Морфология. - Мәскәү-Казан, 2002.-446 б.
161. Тумашева Д.Г. Хәзерге татар әдәби теле. Морфология / Д.Г. Тумашева. – Казан: КДУ нәшр., 1978. – 221 б.
162. Хаков В.Х. Беренче рус революциясе елларында татар публицистикасының теле һәм стиле: Филол. фән. канд. ... дис / В.Х.Хаков.; Казан дәүләт университеты. - Казан, 1961.- б 31-33.
163. Хаков В.Х. Татар теле стилистикасына кереш / В.Х. Хаков. – Казан, 1963. – 168 б.
164. Хаков В.Х. Татар милли әдәби теленң барлыкка килүе һәм үсеше / В.Х. Хаков. – Казан: КДУ нәшр., 1972. – 224 б.
165. Хаков В.Х. Татар әдәби теле тарихы / В.Х. Хаков. – Казан, 1993. – 326 б.

166. Хисамова Ф.М. XVIII йөздәге татарча эш кәгазьләренен тел үзенчәлекләре / Ф.М. Хисамова. – Казан, 1981. – 162 б.